

ВЕСТНИК НАЦИОНАЛЬНОГО ТЕХНИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА «ХПИ»

Сборник научных трудов
Тематический выпуск

30'2011

«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА»

Издание основано Национальным техническим университетом
«Харьковский политехнический университет» в 2001 г.

Государственное издание

Свидетельство Госкомитета по информационной политике Украины КВ № 5256 от 2 июля 2001 г.

КООРДИНАЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Председатель:

Л.Л. Товажнянский, д.т.н., проф.

Секретарь:

К.А. Горбунов, к.т.н., доц.

А.П. Марченко, д.т.н., проф.
Е.И. Сокол, д.т.н., проф.
Е.Е. Александров, д.т.н., проф.
Л.М. Бесов, д.и.н., проф.
Б.Т. Бойко, д.т.н., проф.
Ф.Ф. Гладкий, д.т.н., проф.
М.Д. Годлевский, д.т.н., проф.
А.И. Грабченко, д.т.н., проф.
В.Г. Данько, д.т.н., проф.
В.Д. Дмитриенко, д.т.н., проф.
И.Ф. Домнин, д.т.н., проф.
В.В. Епифанов, к.т.н., проф.
Ю.И. Зайцев, к.т.н., проф.
П.А. Качанов, д.т.н., проф.
В.Б. Клепиков, д.т.н., проф.
С.И. Кондрашов, д.т.н., проф.
В.М. Кошельник, д.т.н., проф.
В.И. Кравченко, д.т.н., проф.
Г.В. Лисачук, д.т.н., проф.
В.С. Лупиков, д.т.н., проф.
О.К. Морачковский, д.т.н., проф.
В.И. Николаенко, к.и.н., проф.
П.Г. Перерва, д.э.н., проф.
В.А. Пуляев, д.т.н., проф.
М.И. Рыщенко, д.т.н., проф.
В.Б. Самородов, д.т.н., проф.
Г.М. Сучков, д.т.н., проф.
Ю.В. Тимофеев, д.т.н., проф.
Н.А. Ткачук, д.т.н., проф.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Ответственный редактор:

А.В. Кипенский, к.т.н., проф.

Заместитель ответственного редактора:

Л.В. Перевалова, к.филос.н., проф.

Ответственный секретарь:

О.Е. Аврамова, к.ю.н., доц.

А.А. Бадан, к.филол.н., проф.
А.Н. Бардин, к.филос.н., доц.
Л.М. Бесов, д.и.н., проф.
М.Д. Годлевский, д.т.н., проф.
Е.Р. Дашковская, д.ю.н., доц.
А.П. Дзедзбань, д.филос.н., проф.
В.В. Дубичинский, д.филол.н., проф.
В.Я. Заруба, д.э.н., проф.
В.Б. Клепиков, д.т.н., проф.
В.А. Мищенко, д.э.н., проф.
А.Ю. Панфилов, д.филос.н., доц.
П.Г. Перерва, д.э.н., проф.
Е.А. Петутина, к.филос.н., доц.
А.Н. Поступной, к.филос.н., проф.
В.А. Соколенко, к.э.н., доц.
В.Н. Тимофеев, д.э.н., проф.
М.П. Требин, д.филос.н., проф.
Н.В. Шаронова, д.т.н., проф.

Адрес редакционной коллегии:

61024, Харьков, ул. Пушкинская, 79/2,
НТУ «ХПИ»,
факультет интегральной подготовки
Тел.: (057) 707296, 7076396
E-mail: ip_dekanat@ukr.net

Харьков 2011

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Тематичний випуск: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2011. – № 30. – 179 с.

У збірнику представлено статті, що підготовлені викладачами, співробітниками, аспірантами та студентами вищих навчальних закладів, за тематикою семи різноманітних рубрик, які об'єднані загальною ідеєю визначення проблем розвитку українського суспільства та пошуку шляхів їх вирішення.

В сборнике представлены статьи, подготовленные преподавателями, сотрудниками, аспирантами и студентами высших учебных заведений, по тематике семи различных рубрик, которые объединены общей идеей определения проблем развития украинского общества и поиска путей их решения.

Друкується за рішенням Вченої ради НТУ «ХПІ»,
протокол № 7 від 5.07.2011 р.

ПЕРЕДМОВА

Уважаемые читатели!

В ваших руках второй выпуск сборника научных трудов **«Актуальные проблемы развития украинского общества»**. Этот сборник посвящен 15-летию факультета интегральной подготовки Национального технического университета «ХПИ». Статья о факультете интегральной подготовки была опубликована в первом выпуске сборника (см. Вестник НТУ «ХПИ» № 35 за 2010 г.). В этом выпуске мы публикуем лишь несколько фотографий, сделанных студентом гр. КИТ-206 А. Подорожным на торжественном вечере, который состоялся 15 апреля 2011 г. во Дворце студентов НТУ «ХПИ».

Проблематика развития общества столь многогранна, что начиная с этого выпуска, сборник пополнился новой рубрикой – «Проблемы воспитания и образования молодежи». В рамках этой рубрики был поставлен вопрос о целесообразности введения в университете Кодекса чести студента. На предложение редакционной коллегии обсудить этот вопрос откликнулись руководители подразделений университета и студенческих общественных организаций. Их предложения и замечания публикуются в рубрике «Дискуссия».

Редакционная коллегия сборника с удовольствием отмечает, что ряд статей для этого выпуска был подготовлен с участием студентов факультета интегральной подготовки и экономического факультета, обучающихся по программам подготовки магистров.

В заключительной части сборника приведены поздравления с юбилеем ответственного редактора профессора А.В. Кипенского.

Редколлегия благодарит всех авторов, направивших свои статьи для публикации в сборнике, приглашает к сотрудничеству новых авторов и надеется, что эти публикации будут способствовать решению тех или иных проблем развития украинского общества.

*Заместитель ответственного редактора
Л. Первалова*

Декан факультета интегральной подготовки профессор А.В. Кипенский
принимает поздравления с юбилеем факультета
от одного из его основателей профессора Н.И. Погорелова

Вручение медалей и дипломов победителям конкурсов,
проведенных в честь 15-летия факультета интегральной подготовки

Студентки факультета интегральной подготовки –
участницы конкурса «МИСС ИП-2011»

Участники праздничного концерта,
посвященного 15-летию факультета интегральной подготовки

ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТИ МОЛОДІ

УДК 17.022.1

О.О. ПЕТУТИНА, канд. філос. наук, доц., НТУ «ХПІ», Харків

ЧИ ПОТРІБЕН УНІВЕРСИТЕТУ КОДЕКС ЧЕСТІ СТУДЕНТА?

Запровадження Кодексу честі студента розглядається у статті як один з найефективніших засобів боротьби з негативними явищами у розвитку моральних відносин в університеті. У Додатку наводиться Проект Кодексу честі студента НТУ «ХПІ».

Введение Кодекса чести студента рассматривается в статье как одно из эффективных средств борьбы с негативными явлениями в развитии моральных отношений в университете. В Приложении приводится Проект Кодекса чести студента НТУ «ХПИ».

In the article the introduction of the Student Honor Code is considered as one of the effective combat means with the negative phenomena in the development of moral relations at the university. The project of the Student Honor Code of NTU «KhPI» is given in the article.

Приєднання України до Болонського процесу є потужним поштовхом до позитивних змін у таких важливих аспектах життя вітчизняних вищих навчальних закладів, як автономія університетів, моніторинг якості освіти, прозорість систем вступу та оцінювання знань, мобільність студентів та викладачів. Аби долучитися до європейського освітнього простору, стати його повноправним учасником країні слід зважитися на суттєві перетворення в системі вищої освіти, які стосуються не лише протокольних заходів (впровадження двоступеневої освіти, придатних до порівняння освітніх ступенів, введення кредитно-модульної системи, сприяння науковій творчості студентів і викладачів, участь у міжнародній співпраці з оцінювання якості навчання тощо), але й глибинних змін моральних засад української освіти й науки. І хоча брак професійної етики дається взнаки в різноманітних сферах нашого життя, девальвація моральних цінностей саме у цих галузях відчувається найбільше, оскільки майже кожна сім'я постійно стикається з освітніми закладами.

Проблеми морального клімату університетського середовища та його очищення в Україні початку XXI ст. постали надзвичайно гостро. Вони пов'язані не тільки з корупцією. Найпоширенішими є плагіат, що проявляється у різних формах (списування контрольних завдань інших студентів, копіювання креслень або звітів про проходження практики, лабораторних робіт або комп'ютерних програм), несанкціоноване отримання допомоги під час тестування чи іспитів, або ж незаконне придбання аркушів з тестами чи екзаменаційних білетів до контрольного заходу. Інші спроби отримати бали або кредити нечесним шляхом – неодноразове подання одних і тих самих підсумкових робіт і рефератів, використання особистих стосунків з метою підвищення оцінки, фальсифікування у заліково-екзаменаційних відомостях і записах журналу академічної групи, самостійне заповнення «хвостівок».

Але академічну нечесність виявляють і викладачі. Неодинокими є випадки ігнорування авторських прав, використання недозволених джерел інформації, викрадення навчальних і наукових матеріалів, некоректного використання дослідницької інформації під час презентації результатів, недозволеного доступу, маніпулювання або псування лабораторного обладнання, комп'ютерних програм, представлення підроблених результатів досліджень, перекручування інформації про джерела даних. Всі ці явища настільки поширені, що вже вважаються майже природними. Проте, є більш ганебні форми аморальної академічної поведінки: коли підручник або методичний посібник одного автора перетворюються в «колективну роботу», а результати наукових досліджень лабораторії – у дисертацію її керівника; коли текст дослідження асистента або аспіранта публікується як монографія завідувача кафедри або декана факультету; коли викладач принижує гідність студентів та безпідставно звинувачує у непрофесійності колег.

Одним з ефективних засобів боротьби з такими негативними проявами моральних відносин, безумовно, може стати запровадження Кодексу честі основних суб'єктів навчально-виховного процесу в університеті – студента, викладача, адміністрації.

Звісно, що честь як форма самосвідомості санкціонує певний моральний статус людини, стандарт її оцінки згідно з належністю до тієї чи іншої соціальної, професійної, національної, статевовікової групи, за конкретними уподобаннями тощо. Історично поняття про честь насамперед виникало як відображення родової й станової диференціації людських спільнот: особа, згідно з первісними уявленнями про честь, не повинна була робити того, що принижувало гідність даного колективу.

Третім століттям до нашої ери датується текст громадянського кодексу херсонесців, що висічений на мармуровій стелі, знайдений під час археологічних розкопок у Криму. В його ритмічних рядках постає громадянин античного полісу.

«... Я служитиму народові й радитиму йому найкраще й найсправедливіше для держави і громадян. ... Я ... не розголошуватиму нічого з потаємного ні елліну, ні варвару, що може зашкодити державі. Я не даватиму або прийматиму дарів на шкоду державі і громадянам. Я не замишлятиму ніякої несправедливої справи проти будь-кого з громадян ... і не дозволю цього й не потаю, але доведу до відома й на суді подам голос за законами. Я не укладатиму змови ні проти херсонеської громади, ні проти будь-кого з громадян, хто не оголошений ворогом народу ... Якщо я довідаюсь про якусь змову, що існує або зароджується, я доведу про це до відома службових осіб ...» [1, с. 183].

Напевно, це найдавніший в історії вітчизняної культури кодекс честі як зведення моральних норм, запропонованих до виконання.

Значення ж однієї з домінант у системі моральних цінностей честь набуває в рицарській етиці, розквіт якої припадає на часи феодального Середньовіччя. Впродовж європейської історії сутнісний зміст панівних у суспільстві моральних кодексів неодноразово змінювався. Разом з тим чимало елементів уявлень про честь зберігали відносну стабільність, будь-то кодекси честі середньовічного рицаря, англійського джентльмена або моральний кодекс будівника комунізму. Прислів'я «Бережи честь з молоду» та афоризми – «Не можна відняти честі, її можна лише втратити» (А. Чехов), а також «Людина ніколи не повинна сходити із широкої дороги честі, навіть під пристойним приводом, що ціль виправдує засоби; до шляхетної мети завжди можна прийти чесним шляхом» (Ч. Діккенс) – і сьогодні не втратили своєї актуальності.

Широка демократизація моралі у сучасному суспільстві позбавила її прямої зобов'язуючої сили; нині ми не маємо тих засобів негайно покарати негідника, мерзотника й нахабу, що існували раніше. І все ж безперечною рисою морального прогресу є те, що належність до людей честі визначається вже не зовнішніми становими ознаками, а вихованням, внутрішнім волевиявленням, покликом серця самої особистості. Наявність людей, для яких поняття про честь зберігає свою життєву вагу, одна з істотних ознак наступництва морально-історичного розвитку людства.

Як категорія етики й поняття моральної свідомості честь характеризує визнання моральних заслуг та чеснот особистості. Ця громадянська оцінка є умовою формування ставлення до людини. Слід вважати на те, що її моральні достоїнства виявляються і оцінюються у процесі виконання певних соціальних обов'язків, ролі лікаря чи банкіра, спортсмена чи студента. У моральних кодексах поняття честі завжди пов'язується з гідністю, репутацією, відповідальністю, совістю, а у кодексах честі воно, звичайно, центральне.

Практика впровадження Кодексів честі у вищих навчальних закладах України нова: їй всього декілька років, але вже накопичений багатий та цікавий досвід. Достатньо набрати в пошуковій системі «Google» «Кодекс честі» або «Student Honor Code» щоб знайти численні та різноманітні за мето-

дологією, змістом, стилем тексту та призначенням Кодекси. Проте культура професійних стосунків, у тому числі й у вищій школі, формується століттями. Звичай та традиції цієї культури повинні вивчатися та оберігатися, розвиватися й передаватися з покоління в покоління.

В історії вітчизняної вищої школи немало прикладів усвідомлення великої ролі освітянської етики у регулюванні відносин між викладачами та студентами. Наведемо лише один із них. На переломі XVI-XVII ст. в українських ліцях, гімназіях, колегіумах та академіях докладно визначалися вимоги до особи викладача. В оригінальному «Порядку школи» Львівської гімназії записано, що він «має бути благочестивий, розумний, смиренномудрий, лагідний, не п'яниця, не розпусник, не хабарник, не сребролюбець, не гнівливий, не зависник, не сміхун, не срамословець, не чародій, не байкар, не прихильник єресей, а підмога благочестя, що уявляє з себе образ добра в усьому» [2, с. 126]. Учні ж, студенти й бурсаки мали за обов'язок передусім утримувати лад і чистоту в приміщеннях. Разом з тим у класах префект (директор) вивішував Приписи з докладним визначенням прав й обов'язків молоді. У Приписах Києво-Могилянської академії було навіть зазначено, в якому порядку студенти різних напрямків підготовки («пое-ти», «ретори», богослови, філософи тощо) мають входити до учбової будівлі. Вже тоді застосовувалася система відстеження порушників Порядків та Приписів, при цьому в багатьох випадках заохочувалася діяльність добровільних інформаторів, які звертали увагу викладачів на випадки порушення правил поведінки іншими учнями, студентами, бурсаками.

Навряд такі стосунки суб'єктів навчального процесу можна назвати партнерськими. Але і у новітній період нашої історії, незважаючи на численні та енергійні заходи по впровадженню реформи освіти залишається традиційною схема керування – згори донизу, панує авторитаризм, свавілля адміністрації. З іншого боку, низка документів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України декларує студента як партнера навчально-виховного процесу, який має право визначати та оцінювати зміст фахової освіти та контролювати власну освіту. Проте, як влучно зазначав Г. Сковорода: «Не можна збудувати словом, коли теж саме руйнується ділом» [5, с. 123].

Все ж таки актуальність розробки і впровадження Кодексу честі студента у вищих навчальних закладах України зумовлена, перш за все, підвищенням активності самих студентів університетів та їхньої відповідальності за власне майбутнє. За даними досліджень ціннісних орієнтацій абітурієнтів і студентів, що майже десять років проводяться соціологічною лабораторією кафедри етики, естетики та історії культури НТУ «ХП», кар'єра, особиста свобода і незалежність, а також активна громадянська позиція у вирішенні актуальних соціальних проблем серед провідних цінностей студентів мають тенденцію до постійного зростання.

За останні три роки різноманітні студентські та громадські організа-

ції, такі як Ліга студентів Асоціації правників України (Київ), Альянс (Донецьк), Комітет підтримки студентського самоврядування (Львів), Студентський парламент НТУ «ХПІ», організували і провели декілька конференцій з метою ознайомлення та використання досвіду США й західноєвропейських країн у розробці принципів та правил освітянської етики, які б регулювали стосунки між студентами, викладачами та адміністрацією у вітчизняних університетах. Одна з таких конференцій – «Впровадження Кодексів ВНЗ Центральної та Східної України: роль студентства» (2009 р.) відбулася у нашому місті. Центр розвитку громад Харкова започаткував проект «Доброчесність і верховенство права у вищих навчальних закладах Центральної та Східної України». Комітет підтримки студентського самоврядування та Асоціація молодих реформаторів розпочали проект «Підвищення потенціалу студентського самоврядування в Україні: впровадження кодексів честі у ВНЗ Львівської та Волинської областей». Вже вкотре ми з надією дивимося на країни Заходу, сподіваючись якимось адаптувати їхній досвід до наших українських реалій та намагаючись у такий спосіб вирішити свої проблеми, очистити університетське життя від бруду нескінченних дрібних злочинів, сприяти вихованню представників гуманітарно-технічної еліти, які вміють відстоювати свої права й поважають права інших. Проте, такі заходи зміцнюють міжуніверситетську солідарність, співпрацю з метою просування даної ідеї. Вищі навчальні заклади допомагають один одному під час розробки Кодексів організовувати семінари й тренінги, здійснювати роз'яснювальну роботу серед студентів і викладачів, яка повинна передувати впровадженню Кодексу честі.

Його базою і одночасно альтернативою можна вважати Правила поведінки студентів, які визначають їх основні обов'язки та права, заходи дисциплінарного і громадянського впливу, систему покарання (стягнення) за їх порушення. Якщо, наприклад, відкрити «Правила внутрішнього розпорядку НТУ «ХПІ», то можна знайти саме такий текст. Але Кодекс честі не укладається начальниками відділу кадрів та юридичного відділу, головою профспілкового комітету. Разом з тим це і не кодекс у вузькому юридичному значенні цього слова, де значну увагу приділено визначенню термінології, точним описам процедур тощо.

Кодекс честі студента є добровільною угодою, що визначає поведінку студента з моменту зарахування і до завершення навчання. Він передбачає установку на солідарність між студентами, викладачами та адміністрацією, спільність поглядів на освітянські цінності. Кодекс закріплює основні етичні норми, до виконання яких повинні прагнути всі, на кого розповсюджується його дія. Отже, ефективність Кодексу честі залежить від розуміння студентами відповідальності, що покладає на них його виконання, та від зацікавленості всіх сторін у врегулюванні стосунків між суб'єктами навчально-виховного процесу.

Задача, яку вирішує автор-укладач Кодексу честі, містить у собі про-

тиріччя: бо кодексом треба охопити як моральні норми, які практикуються більшістю, бо вже існують у моральній свідомості суспільства, так і ті, що вважаються обов'язковими, але найчастіше порушуються. З упевненістю можна зазначити, що всі спроби створити всеосяжні зводи правил поведінки студента через невірну посилку, що їх можна сформулювати раз і назавжди, стосовно до всіх життєвих обставин і умов навчально-виховного процесу, приречені на невдачу.

Принципово важливою є процедура запровадження Кодексу: вона є результатом обговорення його тексту всіма суб'єктами – студентами, викладачами, адміністрацією. Він не приймається згори, бо виступає своєрідною суспільною угодою, ухвалення якої – наслідок руху назустріч з одного боку студентської громади, з другого – професорсько-викладацького складу та керівництва університету. Тільки за таких умов Кодекс спрацює, а не залишиться красивою декларацією у довіднику студента, на плакаті біля деканату, веб-сторінці університету чи білборді на його території.

Аналіз досвіду впровадження Кодексів честі в українських університетах виявляє його суттєву відмінність від практики американських та європейських вищих навчальних закладів, яка передбачає порядок і формальну процедуру звинувачення студентів у порушенні Кодексу, юридичну систему розгляду справ, пов'язаних із випадками ігнорування академічних норм, а також санкції та апеляції.

Проте, слід зауважити, що Кодекси честі на Заході є продуктом освітньої культури, яка формувалася не одне століття. Її суб'єктом є вільний інтелектуал, який власноруч будує своє майбутнє, а тому з юнацтва вчиться відстоювати свої права, професійно захищати себе. Тому судові процеси, передбачені Кодексом, – важлива практика перед самостійним життям. Система судових санкцій, яка передбачає покарання за порушення Кодексу, є важливою умовою, що забезпечує його дієвість. Спільними для багатьох університетів США є суди, які складаються з викладачів, студентів та представників адміністрації. Концепція судочинства в американських вищих навчальних закладах полягає у дотриманні правил проведення спеціального слухання, оскільки студент як громадянин має право знати причини, через які його викликають до суду, бути вислуханим та давати необхідні пояснення. Ще у кінці 60-х рр. XX ст. студенти США одержали право на об'єктивне розслідування. Судам же забороняється приймати дисциплінарні рішення, що не підтверджені доказами. Таким чином методологія Кодексу честі студента віддзеркалює передусім базові принципи західної культури, серед яких – демократизм, віра в силу закону, довіра до авторитету влади, готовність співпрацювати з нею.

І можна тільки здогадуватися, що станеться, якщо цю складну систему, яка вироблялася впродовж майже століття, буде перенесено в сучасні українські реалії. Додаймо до того ж нашу традиційну недовіру, а іноді – просто страх перед судовими процесами, прокурорами й суддями. Тому

сьогодні можна лише пропонувати кожному студенту, що вступив до українського університету, підписати спеціальний документ, за яким він зобов'язується виконувати Кодекс честі. Цей документ буде зберігатися в архіві кафедри чи факультету.

Рух до запровадження Кодексу честі студента НТУ «ХПІ» вже розпочався; це ще раз підтверджує, що наш університет прагне досягти відмінних успіхів не тільки у викладанні дисциплін та навчанні студентів, а й підтримувати високі стандарти моральних відносин. Цю проблему вже не перший рік обговорює на своїх сторінках орган студентського самоврядування НТУ «ХПІ» «Студенческий альянс».

Ініціатором розробки Кодексу честі студента НТУ «ХПІ» серед викладачів виступив декан факультету інтегральної підготовки проф. А.В. Кіпенський за підтримкою проректора з науково-педагогічної роботи проф. Ю.Д. Сакари. Проект тексту Кодексу, написаний доцентами кафедри етики, естетики та історії культури: автором статті, а також Г.В. Буряк і М.М. Красіковим. Він надається у Додатку.

Наприкінці статті треба зазначити, що впровадження Кодексу честі студента лише перший крок до оновлення у вищих навчальних закладах України морального середовища. Для регулювання відносин усіх суб'єктів навчально-виховного процесу необхідні Кодекси честі викладача, співробітника, адміністрації. А ще треба доводити через пресу значення цієї ідеї для розбудови повноцінного громадянського суспільства, в якому кожен вимагає поваги до себе і поважає свободу й права інших.

Список літератури: 1. Давня історія України / Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький С.Д. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 240 с. 2. Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с. 3. Покликання університету : Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Гомілко. – К.: Веселка, 2005. – 304 с. 4. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1996. – 304 с. 5. Сковорода Г.С. Байки харківські. Афоризми. – Х.: Прапор, 1972. – 131 с.

Надійшла до редколегії 06.05.2011.

Додаток

Проект

КОДЕКС ЧЕСТІ студента Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

1. Мій вступ до НТУ «ХПІ» – це вибір усього мого життя: будь-де та будь-коли я тепер представник університетської спільноти. Обравши НТУ «ХПІ», я приймаю на себе відповідальність перед тими, хто був переді мною, та тими, хто прийде після мене.

2. Успішність мого навчання – це оцінка мого Університету й моєї Держави. Цілеспрямоване й наполегливе оволодіння обраним фахом із залученням новітніх досягнень науки і техніки; творче застосування у майбутній професійній діяльності отриманих знань, умінь та навичок для максимально повного самовираження й самоутвердження, задля процвітання України – моя головна мета.

3. Наука – це шлях розвитку людства і моєї особистості, тому поєднання навчання з активною участю у науковому пошуку, дослідницькій роботі є для мене найважливішим. Вважаю ганебним привласнювати чийсь думки, відкриття, результати чужої творчої праці, переоцінювати свої здібності та досягнення.

4. Вшановувати і вивчати минуле, сучасне і перспективи нашого славетного Університету, творчі здобутки його визначних вчених, педагогів, випускників, які вписали яскраві сторінки у літопис вітчизняної та світової освіти, науки і техніки, – мій обов'язок.

5. Довіра та шана до професіоналізму моїх Вчителів – початок мого власного професіоналізму. Вважаю за необхідне поважно ставитися та ввічливо спілкуватися з викладачами і співробітниками Університету – наставниками і помічниками у моєму інтелектуальному та духовному зростанні.

6. Честь і гідність – основа реалізації моїх прагнень до самоутвердження і свободи. Тому твердо й непохитно буду відстоювати інтереси колективу факультету, академічної групи. Безчестя для мене – заздрощі та зневага, приниження гідності мого однокашника.

7. Доброзичливість, правдивість, порядність, принциповість, відповідальність за доручену справу та вчинки, вимогливість до себе і оточуючих, милосердя, чуйність – пріоритети мого життя.

8. Мій обов'язок – бути непримиреним до жорстокості, насилля, розпусти, зла у всіх його проявах. Основа цього – вдосконалення мого фізичного стану, зміцнення здоров'я та активна боротьба з палінням, пияцтвом, наркоманією.

9. Мої вчинки сьогодні – це моя Країна завтра. Я повинен поважати Конституцію та законодавство України, вивчати історію рідного краю, мову, вітчизняну культуру, національні традиції українського народу; брати участь у громадському житті, працювати на благо розквіту Держави, а якщо потрібно захищати її.

**Як майбутній професіонал я повністю усвідомлюю,
що мої слова та вчинки створюють репутацію Університету.
Вірність КОДЕКСУ ЧЕСТІ присягаюся пронести через усе своє життя.**

Петутіна О.О., Буряк Г.В., Красіков М.М.

О.В. КУЗЬМЕНКО, канд. пед. наук, доц., НТУ «ХПІ», Харків
Н.Б. РЕШЕТНЯК, канд. економ. наук, доц., НТУ «ХПІ», Харків

НАВЧАЛЬНИЙ СЕМІНАР ЯК ОБ'ЄКТ ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

В статті здійснюється аналіз дидактичної теорії семінарського заняття. Обґрунтовується доцільність подальшого дослідження педагогічної ефективності цієї форми навчання.

В статье осуществляется анализ дидактической теории семинарского занятия. Обосновывается целесообразность дальнейшего исследования педагогической эффективности данной формы обучения.

The didactic theory of student seminar is analyzed in the paper. The further research on efficiency of this pedagogic method is stipulated.

Німецьке слово «семінар» (від лат. *seminarium* – розсадник) з'явилося в XVII ст. для визначення форми навчальної роботи на старших курсах університету. Студенти, головним чином гуманітарних спеціальностей, проводили під керівництвом професора самостійні дослідження й колективно обговорювали їх результати. З часом цей термін став багатозначним. У словниках української та російської мов «семінар» («семінарій») тлумачиться так: учень, а також випускник духовної семінарії; школа для народних учителів (до 1917 р.); школа того або іншого вченого; форма групових навчально-теоретичних або практичних занять студентів, школярів, членів наукових або політичних гуртків, слухачів курсів підвищення кваліфікації. Сучасні американські та британські мовні словники трактують згадане поняття по-своєму: невелика група студентів старших курсів університету та коледжу, наукових працівників, які здійснюють поглиблене дослідження певної проблеми і збираються для обговорення повідомлень; аудиторія, де збирається група дослідників; короткий, інтенсивний курс навчання.

Сучасний шкільний семінар сягає коренями глибокої давнини. Деякі характерні його особливості притаманні педагогічній практиці софістів, граматичним і риторичним школам Риму. Учні навчали вмінню дискутувати з приводу заздалегідь прочитаних творів видатних філософів і письменників. У навчальному процесі сучасної середньої школи України семінар утвердився близько п'ятдесяти років тому. На початок 60-х років він вважався формою навчальної роботи вузу і в школі проводився рідко. Запровадження уроку-семінару було пов'язано з реформою системи освіти, що здійснювалася на межі 50-60-х рр. і мала на меті зміцнення зв'язку школи з життям. Спочатку цю форму навчання застосовували вчителі-

гуманітарії, особливо викладачі нового на той час предмета – суспільствознавства. З другої половини 60-х років до проведення семінарів підключилися представники природничих наук. Після узагальнення першого досвіду роботи урок-семінар було включено в 1972 р. до Статуту загальноосвітньої школи. Значну роль в обґрунтуванні доцільності шкільного семінару відіграли Л. Н. Боголюбов, Д. М., Гурвич, Н. Г. Дайрі, Г. В. Клокова, І. Я. Лернер, інші наукові працівники та вчителі-дослідники.

В історії вивчення сучасного шкільного семінару можна виділити два етапи з різним рівнем дослідження. На першому з них (60-70-ті рр.) розпочалося становлення дидактичної теорії цієї форми навчання, було розглянуто основні її питання.

Педагогічна доцільність семінару. Стверджувалося, зокрема, що він відповідає рівню розвитку пізнавальних процесів, якостям розуму старшокласників, їхній загостреній потребі в знаннях, творчості, самодіяльності, самоствердженні.

Зміст семінарського заняття в школі. Одне з перших визначень уроку-семінару запропонував І.Я. Лернер, зазначивши, що йдеться про форму колективної самостійної роботи учнів на уроці. Дослідник наголосив, що зміст такого заняття полягає в обговоренні класом результатів самостійної роботи відповідно до попередньо визначених проблем.

Функції семінару. Згадуючи «урок із рефератами», А.І. Стражев зауважував, що йдеться не просто про урізноманітнення навчального процесу, а про засіб поглибленого вивчення навчальних проблем, активізації пізнавальної діяльності учнів. І.Я. Лернер зазначив, що урок-семінар використовується насамперед для узагальнення раніше вивченого матеріалу.

Класифікація семінару. За дидактичною метою І.Я. Лернер виокремлював такі види семінару: узагальнення та поглиблення раніше вивченого матеріалу, вивчення нового матеріалу, вивчення всієї теми, вивчення найважливіших питань теми; за способом проведення заняття: обговорення заздалегідь поставлених учителем питань, обговорення повідомлень і доповідей, підготовлених на основі вивчення школярами літератури, обговорення повідомлень і доповідей, підготовлених на основі першоджерел, обговорення результатів самостійного аналізу документів, обговорення результатів самостійної роботи учнів при застосуванні всіх перелічених способів організації пізнавальної діяльності учнів.

Структура уроку-семінару. Одним з перших авторів, які порушили цей аспект проблеми, був Б.П. Єсіпов. Він розглядав як структурні компоненти семінарського заняття «етапи», у межах яких відбувається його підготовка та проведення: уведення в зміст роботи, коментування вчителем плану заняття; самостійна робота школярів над навчальним завданням; повідомлення учнів; відповіді на запитання, обговорення доповідей; підбивання вчителем підсумків роботи.

Вимоги до проведення семінарського заняття, умови його педа-

логічної ефективності. У дослідженнях зазначалося, що семінар необхідно: проводити зі школярами, рівень підготовки яких з предмета не нижчий від середнього; робити тривалим або закінчувати уроком-заліком; організовувати з урахуванням принципів дидактики, які своєрідно реалізуються; готувати, уникаючи методичної одноманітності. Одні дослідники вважали, що найбільш складний матеріал теми учитель має пояснювати, а на семінарському занятті розглядаються простіші питання. На думку інших авторів, на семінарі повинні розбиратися досить складні проблеми.

Специфіка шкільного семінару. Вказуючи на його подібність за формою до аналогічного заняття у вузі, дослідники зазначали, що істотні особливості уроку-семінару насамперед пов'язані з посиленням педагогічним керівництвом. Зверталася також увага на недоцільність частого (як у вузі) проведення шкільного семінару. Інші автори, навпаки, вважали, що в школі має бути більше елементів вузівської методики семінарського заняття.

Таким чином, у 60-70-х рр. минулого століття в педагогічній літературі розглядалися деякі проблеми дидактичної теорії уроку-семінару. Проте основна частина публікацій тих років мала описовий характер, фіксувався емпіричний матеріал з практики роботи, що інтенсивно накопичувався. Педагогічна преса рясніла суто методичними рекомендаціями, експериментальних дидактичних досліджень майже не було, ті або інші висновки впливали насамперед з досвіду вчителів. Література зазначеного періоду відображала певне перебільшення навчальних і виховних можливостей семінарського заняття. Нерідко йому приписували непритаманні функції та універсальну роль у навчальному процесі. На семінар іноді дивилися просто як на зустріч учнів із фахівцями науки та виробництва, як на заняття, на якому заслуховуються, але не завжди обговорюються доповіді школярів. Іноді обговорення учнями того, що розповів учитель, також вважалось семінаром. Деякі автори за традицією називали урок-семінар методом і навіть прийомом навчання (повторення).

З кінця 70-х років розпочинається другий, сучасний етап вивчення шкільного семінару, істотна особливість якого полягає в появі дидактичних, у тому числі й експериментальних досліджень. Водночас з'являються нові підходи до вивчення цієї проблематики, висновки педагогів ґрунтовніше спираються на дані психологів. Чимало дискусій у сучасній дидактиці викликає питання про **зміст семінарського заняття** в середній школі. Немає, зокрема, єдиного підходу до вивчення родової належності «семінару». Ряд авторів розглядають семінар як видове поняття відносно уроку (Ю.К. Бабанський, А.І. Бичков, В.І. Лозова, В.О. Орлов та ін.). Щоб наголосити на логічній підпорядкованості «семінару», ці дослідники вживають термін «урок-семінар». Обґрунтовуючи свій підхід, автори виходять з того, що урок і семінар мають загальні істотні ознаки: проведення заняття відповідно до стабільного розкладу; однакові обсяг часу та склад школярів; регламентованість змісту матеріалу, що вивчається, програмою; вивчення всіма учнями класу одного й того самого навчального матеріалу;

обов'язкова присутність усіх учнів класу. Інші дослідники відносять семінар до: виду, форми навчального заняття (О.М. Алексюк, В.О. Оніщук, В.Є. Римаренко); організаційної форми навчання, форми організації навчання (Н.Г. Дайрі, І.Я. Лернер, П.Г. Москаленко); форми навчання (Д.Я. Козак, І.М. Чередов); виду організації навчання (Н.О. Сорокін); форми організації навчальної роботи (М.О. Уфимцева).

Отже, маючи розходження у визначенні родової приналежності «семінару», названі автори вважають, що з логічного погляду він є самостійною відносно «уроку» одиницею номенклатури «форм», у межах яких відбувається навчання, розвиток і виховання школярів. У сучасній дидактиці також немає єдиного підходу до визначення видових ознак «семінару». В.Є. Римаренко, наприклад, називає такі ознаки: самостійне здобуття учнями знань; здобуття знань переважно в позаурочний час; колективне обговорення в класі результатів самостійної роботи; застосування різноманітних джерел інформації. І.Г. Щербакова істотними ознаками шкільного семінару вважає: тривалу різноманітну самопідготовку учнів; підготовку деякими школярами невеликих досліджень; колективне дискусійне обговорення самостійно вивченого матеріалу; посильну участь у роботі всіх учнів; діяльність викладача, який спрямовує дискусію; обов'язкове залучення додаткових джерел знань. На думку І.М. Чередова, основними особливостями уроку-семінару є: застосування цієї форми навчання для закріплення та вдосконалення знань; високий рівень самостійності школярів; попередня робота учнів з різними джерелами інформації; проведення семінару в старших класах; поєднання фронтальної бесіди з дискусією; участь учнів у різноманітних формах колективної роботи; опосередкований характер педагогічного керівництва; поєднання семінару з уроком формування знань або лекцією.

На нашу думку, шкільний семінар, будучи видовим поняттям відносно уроку, є формою навчання, в умовах якої учні здійснюють самостійну навчально-пізнавальну діяльність, виконують спільне навчальне завдання і колективно обговорюють його результати.

В сучасній дидактиці немає також спільної думки щодо *логічного обсягу* поняття «шкільний семінар». Запропоновано чимало класифікацій, що свідчить про педагогічну багатоплановість, великі можливості цієї форми навчання. При цьому автори застосовують різні ознаки для логічного поділу. Так, О.М. Алексюк, В.О. Оніщук за методом проведення виділяють два види семінару: до якого готуються всі однаково і виступають за викликом учителя або за власним бажанням; до якого готуються один-два доповідачі і кілька рецензентів, а мінімум основного матеріалу вивчають усі учні. В.Є. Римаренко за дидактичною метою виокремлює семінар узагальнювального повторення і змішаний семінар, а за критерієм «рівень вимог до учнів» пропонує просемінар, семінар, міжпредметний семінар. У дидактичній і методичній літературі іноді пропонуються класифікації шкіль-

льного семінару, визначені за критерієм «специфіка джерел знань». Так, Г.В. Клокова виділяє чотири види цієї форми навчання: заняття з вивчення першоджерел і державних документів; семінар з вивчення наукової літератури та мемуарів; заняття з вивчення музейного матеріалу; семінар з вивчення матеріалів краєзнавства, сучасності.

До дискусійних питань дидактичної теорії шкільного семінару варто віднести проблему його **педагогічних функцій**. Найчастіше дослідники відзначають позитивний вплив семінару на формування пізнавальних і комунікативних умінь учнів, дещо рідше – на процес засвоєння і вдосконалення знань. Нерідко звертається увага на можливість ефективного стимулювання на уроці-семінарі пізнавальної активності, пізнавального інтересу, пізнавальної самостійності та інших важливих якостей особистості. Деякі автори наголошують на важливій ролі семінарського заняття в розвитку мислення, пам'яті, мовлення, уважності, волі учнів.

У цій статті ми виходимо з того, що функціональна багатоплановість уроку-семінару реалізується залежно від характеру домінуючого дидактичного завдання, з урахуванням якого та або інша функція семінару виходить на перший план.

Структура шкільного семінару. Один з підходів до її аналізу обґрунтовує І.Я. Лернер. Він вважає, що наукове розв'язання цього питання передбачає врахування повної картини навчального процесу, який схематично можна подати так: д (а б в г е ж). Тут

- «д» – аспект виховання,
- «а» – постановка дидактичної мети,
- «б» – вивчення нового матеріалу,
- «в» – відтворення вивченого та вправлення в діях за зразком,
- «г» – творче застосування засвоєного,
- «е» – уведення засвоєного в систему наявного досвіду,
- «ж» – контроль за результатами навчання.

Урок-семінар з дискусійним розв'язанням навчальної проблеми та узагальнювальним висновком учителя має структуру: д (а г е) або д (а г б ж г е). Іншою є побудова семінару, на якому школярі лише відтворюють інформацію, а вчитель після висвітлення чергового питання робить підсумок: д (а в б в б в е).

І.М. Чередов розглядає семінар як цілісну педагогічну систему, що складається з чотирьох компонентів (етапів): висунення вчителем проблем (мета: формулювання питань для обговорення школярами); обговорення проблем (мета: закріплення та вдосконалення знань); підбивання підсумків (мета: узагальнення та систематизація знань); визначення домашнього завдання (мета: підготовка до уроку закріплення знань). В.Є. Римаренко має щодо структури семінару свою точку зору. Ця форма навчання розглядається ним як конструкція, що складається з двох компонентів: підготовчого етапу та власне заняття. Обидва компоненти тісно

взаємопов'язані: другий не може існувати без першого, у той час як внутрішні зв'язки першого зумовлюються особливостями побудови другого. Дослідник вважає, що окремі види семінару мають специфічну структуру, яка варіюється залежно від дидактичних завдань заняття, підготовленості учнів до роботи та інших факторів. Наприклад, просемінар складається з таких компонентів: організація класу; повідомлення теми; постановка завдань і мотивація навчально-пізнавальної діяльності школярів; вивчення нового матеріалу; заключне слово вчителя. Структура семінару-розгорнутої бесіди: організація класу; вступне слово вчителя; власне бесіда; підбиття підсумків. Семінар-диспут має таку будову: вступне слово вчителя; власне диспут; підбивання підсумків. Таким чином, розіходячись у поглядах на особливості структури уроку-семінару, дослідники однак узгоджені у визнанні структурної своєрідності та досить гнучкого характеру цієї форми навчання.

Педагогічні вимоги до підготовки та проведення семінарського заняття. Розглянемо основні з них. **Висока наукова та методична підготовка вчителя.** Зазначається, зокрема, що педагог повинен: старанно готуватися до семінару, продумувати питання організації навчальної діяльності школярів (Г.В. Клокова); вивчити рекомендовану учням літературу, підготувати відповіді на запитання плану семінару, підібрати необхідні приклади (В.І. Калюжний); правильно визначити місце даного уроку-семінару в системі занять з предмета, брати участь в обміні методичним досвідом (В.Є. Римаренко); ретельно осмислити структуру семінару, проводити його лише за вузловими питаннями навчального матеріалу (І.Г. Щербакова). Досить **високий рівень пізнавальної самостійності школярів.** Наголошується, що учні повинні: навчатися в старших класах (О.П. Чижев); розуміти зміст теми семінару, питань, завдань, уміти підібрати додатковий матеріал, оформити результати своєї самостійної пізнавальної діяльності (К.В. Периста); мати вихідний рівень підготовки, не нижчий від середнього (Л.М. Сигал); мати свою думку з питань плану семінару (О.М. Лушников).

Аналіз наведених проблем дидактичної теорії сучасного семінарського заняття свідчить про доцільність подальшого дослідження педагогічної ефективності цієї форми навчання.

Список літератури: 1. Кузьменко О. П'ять проблем уроку-семінару // Рідна школа, 1996. – № 5/6. – С. 72-75. 2. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – 186 с. 3. Прокопенко І.Ф., Євдокімов В.І. Педагогічна технологія. – Харків: Основа, 1995. – 105 с. 4. Форми навчання в школі / За ред. Ю.І. Мальованого. – К.: Освіта, 1992. – 160 с. 5. Чередов И.М. Формы организации учебной работы в средней школе. – М.: Педагогика, 1987. – 168 с.

Надійшла до редколегії 18.04.2011.

М.О. СЕМКО, ст. викладач, НТУ «ХП», Харків

ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО РІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ СПІЛКУВАННЯ МІЖ ВИКЛАДАЧЕМ ТА СТУДЕНТОМ

Результати аналізу теоретичних матеріалів з даної тематики та проведені експериментальні дослідження дали змогу визначити глибину цієї наукової статті, як таку що є корисна та ефективна у практичній педагогічній діяльності педагога.

Результаты анализа теоретических материалов данной тематики и проведенные экспериментальные исследования дали возможность определить глубину этой научной статьи, как такую, которая полезна и эффективна в практической педагогической деятельности педагога.

The analysis of theoretical material on the subject and the experimental research allowed to determine the depth of this scientific article as the one that is useful and effective in practical educational activities of the teacher.

Дослідження проблеми подолання труднощів спілкування у педагогічній діяльності є сьогодні надзвичайно актуальною. Вплив навколишнього інформаційного середовища, зміни поведінки та норм спілкування у суспільстві потребують нового погляду на викладання та спілкування між викладачем та студентом.

Питання педагогічних підходів рішення проблеми спілкування між викладачем та студентом у педагогічному процесі є методологічною, теоретичною і методичною проблемою дидактики, багато аспектів якої, залишаються недостатньо опрацьованими та обґрунтованими.

Тому під час праці викладач має постійно аналізувати обставини, умови, взаємний вплив різноманітних факторів, та спираючись на теоретичні знання, набутий досвід та результати роботи, формувати кращі методики спілкування, підвищуючи тим самим ефективність педагогічного процесу.

Педагогічне спілкування у навчально-педагогічній діяльності, під впливом безлічі зовнішніх і внутрішніх факторів містять у собі велику кількість складних суперечливих моментів, труднощів, що виступають як психологічні бар'єри. Подолання цих труднощів вимагає від учасників взаємодії усвідомлення й корекції причин, що їх викликали, у процесі самостійної роботи або в спеціальних тренінгах.

У цілому складність у спілкуванні відображає особливості партнерів, комунікативної ситуації характеру спілкування, самої педагогічної взаємодії людей. У силу багатофакторності причин, що викликають труднощі, детальний аналіз цієї проблеми є одночасно розглядом багатьох психологічних проблем і насамперед таких, як: «відносини» (В.М. Мясіщев, Б.Г. Ананьєв, Н.В. Кузьміна); соціальна перцепція, тобто сприйняття людини людиною (А.А. Бодалєв, В.А. Лабунська); когнітивні стилі пізнаваль-

ної діяльності (У. Найссер, С.Д. Смирнов, Г.А. Берулава). Без ретельного й зацікавленого вивчення курсів загальної, вікової психології, психології особистості, конфліктології, соціальної психології їхні основні механізми й закономірності не можуть бути зрозумілими.

Аналіз матеріалів та проведення досліджень сформували розуміння того, що у сфері педагогічної діяльності прийнятною та ефективною є така модель: викладач і студент – партнери.

В даний час поширений підхід, згідно якому в спілкуванні розглядаються комунікативна, інтерактивна і перцептивна сторони. Істотно, що всі ці сторони спілкування виявляються одночасно. Комунікативна сторона реалізується в обміні інформацією, інтерактивна – в регуляції взаємодії партнерів спілкування за умови однозначності кодування і декодування ними знакових (вербальних, невербальних) систем спілкування, перцептивна ж – в «прочитанні» співбесідника за рахунок таких психологічних механізмів, як порівняння, ідентифікація, апперцепція, рефлексія.

При розгляді комунікації з погляду теорії інформації фіксується лише формальна сторона справи – факт передачі інформації і її формальні характеристики. В умовах людського спілкування інформація не тільки передається, але і формується, уточнюється, розвивається.

В процесі спілкування відбувається не просто «рух інформації» між двома пристроями, що приймають або передають, а виникає відношення двох індивідів, кожний з яких, будучи активним суб'єктом, орієнтується ні партнера, тобто виходить не тільки з своїх власних цілей, мотивів, установок, але і аналізує мотиви, цілі, установки співбесідника, чекаючи від нього певної реакції. Тому в спілкуванні важливий не просто обмін інформацією, а вироблення загального сенсу, що можливо тільки в тому випадку, якщо інформація не просто прийнята, але і зрозуміла, осмислена. Тому в кожному процесі спілкування в єдності представлені і діяльність, і спілкування, і пізнання.

«Для того, щоб спілкуватися, треба мати те, чим можна спілкуватися, тобто перш за все свої власні переживання, відчуття, думки». По влучному зауваженню І. Канта, в спілкуванні чоловік «публічно користується своїм розумом».

Труднощі спілкування в більшості з названих вище областей можуть бути переборені або самостійною корекцією, або спеціальними тренінгами (Ю.Н. Ємельянов, Г.А. Ковальов, Л.А. Петровська, В.А. Кан-Калик, Л.М. Митіна та інші). У той же час загальновизнана необхідність первісного орієнтування педагога на рівні власних комунікативних особливостей.

Матеріал, представлений в даній роботі, може бути використаний у педагогічній діяльності викладача з метою як подолання бар'єрів у спілкуванні, так і підвищенні ефективності навчання у вже налагодженому процесі взаємодії з учнями чи студентами. Розуміння причин труднощів, що можуть виникати на ґрунті етно-соціокультурних, статусно-рольових, індивідуально-психологічних, вікових характеристик учасників процесу, дає можливість зробити більш

об'єктивні висновки про ситуацію, що склалася та прийняте правильне рішення щодо подальшого її розвитку.

При управлінні педагогічним процесом викладач має бути орієнтований на використання позитивної функції труднощів, а саме індикаторну та мобілізуючу (реакція учнів на методи викладення знань та набуття досвіду через подолання перешкод). Викладач має докладати максимальних зусиль щодо уникнення наслідків негативної функції – припинення спілкування, неконструктивний діалог – через розширення свого світогляду, врахування характеру та інтересів аудиторії, донесення знань найбільш природним для себе способом, вміння трансформувати негативний минулий досвід у розкриття нових можливостей та способів спілкування.

Список літератури: 1. *Алексюк А.М.* Педагогіка / *А.М. Алексюк.* – К.: Вища школа, 1985. – 296 с. 2. *Бордовская Н.В.* Педагогика: [учебник для вузов.] / *Н.В. Бордовская, А.А. Реан* – СПб.: Питер, 2001. – 304 с. 3. *Володько В.М.* Педагогічна система навчання: теорія, практика, перспективи: [Навчальний посібник для викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів освіти.] / *В.М. Володько* – К.: Пед. преса, 2000. – 148 с. 4. *Зимняя И.А.* Педагогическая психология: [учебник для вузов.] / *И.А. Зимняя* – 2-е изд., доп., исправ. и перераб. – М.: «Логос», 1999. – 384 с. 5. *Кан-Калик В.А.* Учителю про педагогічне спілкування: [учебник для педогогів.] / *В.А. Кан-Калик* – М., 1987. – 87 с. 6. *Митіна Л.М.* Учитель як особистість і професіонал: [посібник для вчителя.] / *Л.М. Митіна.* – М., 1994. – 47 с. 7. *Петровская Л.А.* Компетентність у спілкуванні: Соціально-психологічний тренінг. / *Л.А. Петровская.* – М., 1989. – 75 с.

Надійшла до редколегії 22.04.2011.

ДИСКУСІЯ

Предложения принять участие в обсуждении проекта Кодекса чести студента НТУ «ХПИ» (см. статью Е.А. Петутиной «ЧИ ПОТРІБЕН УНІВЕРСИТЕТУ КОДЕКС ЧЕСТІ СТУДЕНТА?», стор. 7-14) были направлены редакционной коллегией сборника в ректорат, в деканаты, в общественные студенческие организации. В рубрике «Дискуссия» публикуются мнения отдельных сотрудников университета и коллективов по этому вопросу.

Кодекс чести студента НТУ «ХПИ», на мой взгляд, необходимо дополнить статьей о развитии межкультурных коммуникаций, об уважении к культуре других стран, о поддержании имиджа Украины при развитии международных отношений, о неподдержке течений национализма и скинхедства.

*Проректор НТУ «ХПИ»
профессор Кравец В.А.*

Считаем, что Кодекс чести студента НТУ «ХПИ» может быть принят в предложенном виде. Вместо нескольких кодексов (преподавателя, сотрудника, администратора и т.д.) целесообразно принять «Кодекс чести политехника».

*Декан факультета Интегрированных
технологий и химической техники
доцент Рассоха А.Н.*

Считаю, что целесообразно было бы обсуждать, как минимум, два варианта Кодекса чести студента НТУ «ХПИ», один из них – составленный самими студентами.

В предложенном варианте Кодекса чести студента НТУ «ХПИ», к сожалению, нет должного акцента на первоочередную задачу студента – **УЧИТЬСЯ!** Т.е. **УЧИТЬСЯ**:

- получать и систематизировать новые знания;
- использовать знания на практике;
- самодисциплине, организованности и ответственности;
- работать в коллективе;
- определять жизненные перспективы и достигать поставленные цели;
- быть примером в отношениях морально-этического плана;
- добросовестному и ответственному выполнению студенческих и общественных обязанностей,
- быть активным гражданином своей страны и т.д.

В п. 2 Кодекса чести студента НТУ «ХПИ» просматривается знак равенства между успеваемостью студента и оценкой всего университета и государства. В сегодняшних условиях этот тезис очень спорный.

Текст Кодекса должен быть лаконичным и не содержать некоторых штампов (например: Наука – це шлях людства ...).

*Декан Немецкого технического факультета
профессор Шамардина В.Н.*

Надаємо пропозиції щодо Кодексу честі студента НТУ «ХПІ»:

- у п. 8 після слів «... вдосконалення мого фізичного» додати – **та культурного (стану)**;
- ввести додатковий пункт такого змісту: «Чистота мови є показником інтелігентності та духовного стану людини, тому буду боротися з забрудненням мови нецензурними та сленговими словами».

*Декан факультету
Транспортного машинобудування
професор Єніфанов В.В.*

Сотрудники и студенты кафедры Педагогики и психологии управления социальными системами (заведующий кафедрой д.пед.н., профессор Романовский А.Г.) считают, что Кодекс чести студента НТУ «ХПИ», безусловно, нужен и предлагают свои дополнения и изменения (в приведенном ниже тексте выделено жирным шрифтом):

2. Успішність мого навчання – це оцінка **не тільки** мого Університету, моєї Держави, але й моєї **особистості**. Цілеспрямоване ...

7. Доброзичливість, правдивість, порядність, принциповість, відповідальність за доручену справу та вчинки, вимогливість до себе та оточуючих, милосердя, чуйність – пріоритети мого життя, **цінності моєї загальної та професійної культури.**

Крім того, вони вважають необхідним ще прийняти й Кодекс честі викладача.

На нашу думку не потрібно дробити окремі поняття, тому низку статей Кодексу честі студента НТУ «ХПІ» пропонується подати у наступній редакції:

1. Мій вступ до НТУ «ХПІ» – це вибір мого життя: будь-де та будь-коли я тепер представник університетської спільноти. Обравши НТУ «ХПІ», я приймаю на себе відповідальність перед тими, хто прийде після мене.

2. Успішність мого навчання – це оцінка мого Університету й моєї Держави. Цілеспрямоване й наполегливе оволодіння обраним фахом із залученням новітніх досягнень науки і техніки; творче застосування у майбутній професійній діяльності отриманих знань, умінь та навичок задля процвітання України – моя головна мета.

3. Наука – це шлях розвитку людства і моєї особистості, тому поєднання навчання з активною участю у науковому пошуку, дослідницькій роботі є для мене найважливішим.

...

6. Честь і гідність – основа реалізації моїх прагнень до самоутвердження і свободи. Тому твердо й непохитно буду відстоювати інтереси колективу факультету, академічної групи.

*Завідувач кафедри
Підйомно-транспортних машин та обладнання
д.т.н., професор Григоров О.В.*

Первинна профспілкова організація студентів НТУ «ХПІ» повідомила редакційну колегію збірника, що з 30 квітня 2011 р. на їх сайті було оприлюднено Кодекс честі студента НТУ «ХПІ» та розпочато on-line голосування. Студенти мали можливість висловити власну думку у коментарях. 9 травня голосування завершилося з наступними результатами:

1. Чи потрібен кодекс честі студентам НТУ «ХПІ»?
 - «Так» 81 (51.59%);
 - «Ні» 40 (25.48%);
 - «Мені все одно» 36 (22.93%).
2. Ви згодні з пунктами Кодексу честі студента НТУ «ХПІ»?
 - «Так, я згоден повністю» 32 (23.53%);

- «Скоріше так, ніж ні» 56 (41.18%);
- «Скоріше ні, ніж так» 29 (21.32%);
- «Ні» 29 (21.32%).

Здебільшого студенти згодні з запропонованим проектом кодексу і підтримують його без додаткових змін і доповнень. Ми вважаємо за доцільне прийняти аналогічний Кодекс честі викладача НТУ «ХПІ» для регулювання відносини між викладачем та студентом.

*Голова комісії з комунікацій ППОС
Омеляненко Т.Л.*

Мы ознакомились с Кодексом чести студента НТУ «ХПИ». Данный проект больше напоминает памятку или клятву студента, потому что Кодекс чести, на наш взгляд – это комплекс документов. Содержание проекта было вынесено на обсуждение со всеми председателями студенческих самоуправлений на факультетах. Во время изучения проекта, мы ознакомились с программой «Доброчесть і верховенство права в вищих навчальних закладах Центральної та Східної України», в которой прописано создание подобных Кодексов чести в разных вузах Украины и мира. Поэтому, исходя из обсуждения и пользуясь тезисами программы «Доброчесть і верховенство права в вищих навчальних закладах Центральної та Східної України» мы излагаем наше мнение.

Кодекс чести студента – это нужный документ, потому что он является обязательством студентов университета, который действует при их поступлении и дальнейшей учебе, обязательство, которое должно быть приверженным высочайшей степени этического достоинства в академическом процессе. Создание кодекса чести является достаточно долгим процессом. Длительный процесс выработки Кодекса чести имеет положительную сторону: внести свой вклад в его разработку могут все студенты, преподаватели и администрация вуза. Это позволяет применить демократический механизм принятия решения путем достижения общественного соглашения всеми действующими лицами. При создании Кодекса чести рекомендуется провести круглый стол, участниками которого могут быть студенты, преподаватели и эксперты. На круглом столе будет обсуждаться проект Кодекса чести и фиксироваться предложения и поправки всех действующих сторон. Проект для рассмотрения составляется путем ознакомления с подобными документами разных вузов в разных странах. После внесения поправок и изменений студенты принимают документ путем голосования.

Мы считаем, что Кодекс чести студента НТУ «ХПИ» должен быть кратким и четким документом, чтобы студентам и администрации вуза он был понятен. В Кодексе чести должны быть прописаны все возможные на-

рушения со стороны студентов в течение всего периода обучения. Среди установленных нарушений академических норм должны быть указаны следующие пункты:

- списывание и обращение к другим студентам за помощью при прохождении процедур рубежного контроля знаний;
- прохождение процедур контроля знаний подставными лицами;
- использование родственных или служебных связей для получения более высокой оценки;
- обман преподавателя и неуважительное отношение к нему;
- прогулы и опоздания – пропуск учебных занятий или их части без уважительной причины;
- студент не должен быть вовлечен в неформальные отношения с преподавателем.

Каждый студент, подписываясь под таким документом, должен понимать, что при его нарушении он теряет ценность диплома и при этом становится значительно менее востребованным на современном рынке труда. Студенты должны понимать, что работодатели придерживаются мнения: если студент ведет себя нечестно в университете, то он будет также непорядочным и в роли служащего.

Кроме академических норм, в Кодексе чести должны быть указаны пункты, в которых описывается соблюдение студентами традиций вуза, правила поведения на занятиях, в учебных корпусах, общежитиях и т.д.

Помимо указанных нарушений, в кодексе обязаны указываться меры, применяемые за нарушение всех указанных пунктов кодекса. Если студенты, подписываясь под таким документом, будут нарушать его безнаказанно, то кодекс не будет вызывать у студентов уважения. Даже исходя из определения слова «Кодекс – законодательный акт, содержащий систематизированные нормы какой-либо отрасли, нескольких отраслей. Структура кодекса, часто отражает систему отрасли» (Википедия), выходит, что кодекс чести – это своего рода закон для студента, нарушение которого, должно быть наказуемо. Только такой вид документа, где присутствуют и виды нарушений и меры наказаний, становится логичным.

Самым сложным моментом внедрения кодекса, будет создание механизма контроля над соблюдением Кодекса чести. Если это необходимо, то должно быть создано студенческое объединение для рассмотрения фактов нарушения пунктов кодекса.

На самом деле, создание Кодекса чести для студентов, это сложный процесс, но если приложить максимум усилий и времени, то он выйдет весьма успешным.

Что касается вопроса о том, какие Кодексы чести полезно было принять в нашем вузе, мы считаем, что НТУ «ХПИ» понадобился бы подобный кодекс, но для преподавателей. В Кодексе чести для преподавателя можно указать пункты, касающиеся правил проведения академических за-

нятий, правил поведения со студентами и обязателен вопрос о коррупции. В список составителей такого документа, обязательно должны входить студенты, ведь именно они замечают за преподавателями нарушения норм поведения.

*Председатель Органа
студенческого самоуправления
Рачков А.Л.*

Редакционная коллегия сборника научных трудов «Актуальные проблемы развития украинского общества» благодарит всех участников дискуссии, а также деканов факультета автоматики и приборостроения проф. Гапона А.И., электромашиностроительного факультета доц. Воинова В.В., электроэнергетического факультета проф. Лазуренко А.П. за поддержку идеи принятия «Кодекса чести студента НТУ «ХПИ», высказанные предложения, дополнения и замечания. Согласны, что интереснее и плодотворнее могло бы пройти обсуждение нескольких текстов Кодексов, предложенных различными авторами и коллективами. Благодарим первичную профсоюзную организацию студентов нашего университета за проведенное on-line голосование. Его результаты свидетельствуют, во-первых, об актуальности и своевременности подготовки данного документа, во-вторых, – о понимании сложности того пути, который должны пройти навстречу друг другу все субъекты учебно-воспитательного процесса – студенты, преподаватели, сотрудники. Ответы на отдельные важные вопросы, возникшие в ходе дискуссии, можно найти в опубликованной статье (стр. 7-14); не случайно, ее заглавие сформулировано в форме вопроса. Дальнейшее обсуждение проекта «Кодекса чести студента НТУ «ХПИ» может быть продолжено на страницах газеты «Политехник». В заключение, хотим отметить, что для принятия «Кодекса чести студента НТУ «ХПИ» с теми или иными дополнениями и изменениями, необходимо, прежде всего, желание самих студентов, а также добрая воля администрации университета.

ПРАВО. ДЕРЖАВА. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

УДК 94:342.553(470)

О.О. БАКУМЕНКО, канд. іст. наук, доц., УПА, Харків

Г.Ю. ВАСИЛЬЄВ, канд. філос. наук, доц., НЮАУ ім. Я. Мудрого, Харків

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ МЕЖІ XIX-XX ст.: УЯВЛЕННЯ І РЕАЛЬНІСТЬ

У статті розглянуто проблему існування громадянського суспільства в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. Концепт громадянського суспільства є одним з ключових для сучасного демократичного ладу. Саме громадянська сфера дає можливість індивіду самореалізуватись, прийняти участь в вирішенні спільних справ, опосередковано впливати на дії влади. В статті проаналізовано точки зору на зміст і значення основних елементів громадянського суспільства в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст.

В статье анализируется проблема существования гражданского общества в Российской империи конца XIX – начала XX вв. Концепт гражданского общества является одним из ключевых для современного демократического строя. Именно гражданская сфера дает возможность индивиду самореализоваться, принять участие в решении общественных дел, опосредствовано влиять на действия власти. В статье проанализированы точки зрения на сущность и значение основных элементов гражданского общества в Российской империи конца XIX – начала XX вв.

The article deals with the problem of existence of the Civil Society in the Russian Empire at the end of XIX – beginning of XX centuries. The concept of the Civil Society is one of the mains for the modern democracy. The civil sphere make possibility of the self-realization, participation in the solution of common causes, make influence to the power for peoples. In the article the essence and meaning of the main elements of the Civil Society in the Russian Empire at the end of XIX – beginning of XX centuries were analyzed.

Проблема функціонування громадянського суспільства є однією з найбільш актуальних у сучасній політичній науці. Багато в чому це пов'язане із процесами демократизації, що протікають у сучасному світі. Велика кількість країн перебуває на стадії трансформації від авторитарних і тоталітарних до демократичних систем. У цьому зв'язку, представники

громадськості, наукових і політичних кіл, запорукою успішної демократизації вважають розширення прав і свобод особи та асоціацій індивідів. Із становленням інституту громадянського суспільства пов'язуються надії на утвердження демократичних основ життя суспільства, принципово нових відносин між суспільством і державою, іншого рівня взаємовідносин між різними стратами суспільства. Ідея громадянського суспільства набула особливої актуальності в Росії і на Україні, де політичні процеси межі ХХ-ХХІ ст. призвели до активного пошуку нових суспільних орієнтирів, які б відображали і спадковість історичного розвитку і нові світові реалії. Тому вчені все частіше звертаються до історичного досвіду формування основ громадянського суспільства, в тому числі і на вітчизняних теренах.

Проблема існування громадянського суспільства в Російській імперії рубежу ХІХ-ХХ ст. перебувала і перебуває в полі уваги дослідників. Ще в дорадянські часи в наукових розробках російських вчених-правознавців, досліджувались основні принципи, сутність і завдання громадянського суспільства як наукового концепту і суспільної практики [1]. Розгляд цієї теми продовжується і на сучасному етапі. В розробках сучасних вчених немає єдиної думки щодо того, чи існувало громадянське суспільство в Російській імперії межі ХІХ-ХХ ст., чи ні і в яких проявах це відбувалось [2]. На наш погляд, це обумовлюється різними підходами до самого поняття «громадянське суспільство» [3]. Рамки статті не дозволяють дати нам повний огляд усього різноманіття цих підходів. Скажімо лише, що варіативність визначень обумовлена рядом причин: складність і багатоаспектність самого феномена громадянського суспільства; наявність безлічі дослідницьких шкіл і течій у його дослідженні; недостатня відокремленість абстрактного поняття «громадянське суспільство» від описових характеристик реально існуючих громадянських суспільств. Як відзначає І.І. Кальной: «Є громадянське суспільство – ідея й громадянське суспільство – реальність» [4].

У західній соціальній і політичній науці загальноприйнятої є точка зору, що громадянське суспільство є плюралістична, саморегулююча й раціонально організована структура що включає в себе самостійних у правовому відношенні, і матеріально незалежних індивідуумів. До цього додаються ліберальні гасла, такі як правова держава, свобода преси, зборів, совісті, думки [5]. У такому трактуванні громадянське суспільство є неодмінною умовою становлення демократичних держав, і в принципі не може функціонувати поза демократичним режимом [6].

На наш погляд, дане визначення відображає, насамперед, західну парадигму політичних і філософських вчень, акцентується на індивідуалізмі й свободі. Тим часом, у кожному конкретному суспільстві, ті або інші елементи громадянського суспільства здобувають свої особливості залежно від національно-історичної специфіки. Не менш, а може навіть більш важливою для громадянського суспільства є розвинена мережа громадських організацій, громадянської діяльності, під впливом якої змінюється тип політичної

культури окремих соціальних груп, суспільства в цілому й громадян.

Більшість дослідників більш-менш одностайні у відношенні визначення характерних ознак, складових елементів і функцій громадянського суспільства. Інститутами громадянського суспільства визнаються: добровільні громадські організації й рухи, незалежні засоби масової інформації, органи місцевого самоврядування, церква, родина, приватна власність.

Основним призначенням громадянського суспільства є: слугувати способом самовираження індивідів, їхньої самоорганізації й самостійної реалізації ними власних інтересів; виступати захисником або гарантом непорушності прав громадян, служити опорою в їхньому можливому протистоянні з державою. Інститути громадянського суспільства систематизують, упорядковують, роблять більше врегульованими протести й вимоги людей, роблять їх менш деструктивними; виконують функцію захисту групових інтересів; формують суспільну думку, що опонує офіційній державній парадигмі.

Як відзначає Б.Н. Миронов серед багатьох рис громадянського суспільства необхідно виділити насамперед: плюралізм, консенсус базових цінностей між ідеологіями й організаціями, наявність механізму для мирного дозволу соціальних конфліктів, що забезпечує передачу суспільних настроїв, бажань, вимог від суспільства до влади [7].

Що стосується Російської імперії межі XIX-XX ст., із заявлених інститутів громадянського суспільства безумовно була присутня більша частина, включаючи місцеве самоврядування. Але відповідність їхніх функцій завданням громадянського суспільства – оцінюється вченими по-різному.

Критично налаштовані вчені вказують на те, що в Російській імперії того періоду існувало набагато більше факторів що заважали побудові громадянського суспільства, ніж сприяли цьому процесу. Серед них називають етнічне й конфесіональне різноманіття населення країни, конкурентні процеси складання національної держави, величезна довжина території, існування державного централізованого початку, що підсилювалося від центра до периферії, нерозвиненість ринку в умовах панування селянської громади й переважної частки селян у складі населення, і відповідно, недостатній розвиток приватної власності стимулів сільськогосподарської праці, підприємництва. Общинність і реформи, що здійснювалися зверху, зміцнювали багатовікову традицію росіян схилитися перед владою, з більшою готовністю виконувати накази, ніж проявляти ініціативу. Л. Хефнер робить висновок, що: «Стосовно до періоду пізньої імперської Росії варто підкреслити низький рівень розвитку громадянського суспільства... У цей період у країні була відсутня як толерантність у відношенні до вимог релігійного й рівноправного етнічного різноманіття, так і розуміння необхідності припинення нав'язливої опіки держави над суспільством ...» [8]. Дана точка зору багато в чому характерна для західних учених, які не мислять громадянського суспільства поза демократичним режимом. Безумовно, царська Росія рубежу XIX-XX ст., мало від-

повідала ідеалам демократії.

З іншого боку, учені не могли не відзначити ряд прикмет, що говорять на користь існування громадянського суспільства з урахуванням національно-історичних особливостей Росії. Так, відомий дослідник соціальної історії Б.М. Миронов, відносить до елементів громадянського суспільства в Росії всі суспільні й станові організації й інститути, які утворювали відособлену, самостійну ідейно-суспільну силу, у тім або іншому ступені опозиційну офіційній владі, але в той же час легітимну, тобто визнану державою й всім суспільством і які впливали на владу різними способами, але головним чином, за допомогою громадської думки [7].

Крім того, такі закордонні вчені, як наприклад М. Хильдмайер як аргументи «за» існування громадянського суспільства вказує на динамізм розвитку ринкових відносин, нові міські еліти, сільське міське й земське самоврядування, публіцистичну активність громадськості, наявність тенденцій громадянства й парламентаризму, особисте звільнення селян і надання їм законної можливості виходу із громади [9]. О. Файджес додає сюди наявність громадського життя у формі громадських організацій, об'єднань [10]. У роботах американських учених – Э. Клоуза, Д. Уэста показником існування громадянського суспільства виставляється формування підприємницької еліти, купецьке меценатство, а також «почуття громадського служіння й громадянського духу» у діяльності різноманітних громадських організацій [11].

Безумовним аргументом на користь існування елементів громадянського суспільства, більшість і закордонних і вітчизняних учених вважають наявність і успішне функціонування системи місцевого самоврядування. Як відзначає сучасний російський дослідник Д. Багаєва, хоча земська й міська реформи залишилися незавершеними, а потім і перекрученими введенням в 1889 р. інституту земських начальників, вони виглядають спробами в тих умовах реалізувати невисловлену ідею формування громадянського суспільства «по-російському» [12]. Дійсно, маємо зауважити, що принципи на яких базувалося земське самоврядування: всестановість, виборність, самофінансування, станова толерантність – цілком відповідають уявленню про громадянське суспільство. Земства й міські думи виявилися уособленням і організаційним оформленням нових сил, викликаних до життя розвитком капіталістичних відносин. Ці сили більш інших були зацікавлені в підйомі економіки, у створенні ефективної системи керування. Більше того, вони сприяли докорінним перетворенням у політичній структурі суспільства. Зокрема, сучасні російські вчені відзначають, що земствам «... належить заслуга формування у значної частини російського суспільства нової політичної свідомості ...» [13]. Автори публікацій прямо заявляють, що «... введення земського самоврядування було кроком на шляху до громадянського суспільства, створювало юридичні передумови для його поступового формування» [13, с. 29]. Хотілося б до-

дати, що в діяльності органів земського самоврядування величезна роль належала представникам різночинної інтелігенції – які неодноразово демонстрували високі зразки громадянськості в своєму служінні народу у якості народних вчителів, працівників медичної сфери, статистиків, агрономів тощо.

Фактом, відображеним у багатьох історичних дослідженнях, є наявність у Росії того часу добровільних організацій, об'єднань, спілок, які є невід'ємною частиною інституціональної підсистеми громадянського суспільства. Додамо сюди купецьке меценатство, кружки, редакційні колективи, підпільні організації. Після 1905 р. – існує вільна преса, політичні партії й т.д. Не слід забувати, так само про внесок учених-правознавців того часу (Б.М. Чичеріна, О.Д. Градовського, К.Д. Кавеліна й ін.) у розробку самої ідеї громадянського суспільства й правової держави.

Маємо зауважити, що в досліджуваний період у Росії були як риси, що заважали побудові громадянського суспільства, так і такі, що сприяли його формуванню. Якщо виходити з того, що громадянське суспільство це категорія що нерозривно пов'язана із демократичним суспільним ладом, що затвердився в т.зв. західних країнах, то громадянського суспільства в Росії не було. Адже режим тогочасної Росії демократичним не назвеш. Багато в чому це була поліцейська держава. Якщо розглядати даний феномен як суспільство в якому значну частину населення становлять особи, що розуміють сутність свого громадянського обов'язку, і виявляють високу громадянську активність, то безсумнівно на рубежі століть таке суспільство в Російській імперії лише зародилося у вигляді окремих громадських інститутів, зокрема місцевого самоврядування. Якщо ж дотримуватися тієї точки зору, що громадянське суспільство – підсистема будь-якої суспільної системи, розташована між політичними інститутами й індивідуальною життєвою діяльністю, що розвивається й видозмінюється одночасно з розвитком соціуму, то в Росії рубежу століть таке суспільство безумовно існувало. Безперечним є той факт, що в Росії того періоду люди отримали особисті й цивільні права. Міські й сільські громади поступово зживали свою замкнутість, хоча процес розпаду громади в Росії не був завершений до 1917 р., що багато в чому заважало вдосконалюванню громадянського суспільства. Відбувався процес консолідації корпорацій в стани, стани трансформувалися в професійні групи й класи. У другій половині дев'ятнадцятого століття в значної частини освіченого суспільства склалися нові політичні уявлення, що відповідають новій ліберальній доктрині Заходу середини XIX ст., що безпосередньо виразилося в розвитку потужного ліберального руху, у тому числі й земського. Таким чином, можна зробити висновок: у Російській імперії рубежу XIX-XX ст. процес формування громадянського суспільства безумовно не був завершений, однак були серйозні передумови для його формування й розвитку у вигляді цілого ряду громадських інститутів.

Список літератури: 1. Див. напр. *Чичерин Б.Н.* Собственность и государство. – М., 1883. – Ч. 2. – Кн. 3.; *Чичерин Б.Н.* Свобода в государстве // Власть и право. Из истории русской правовой мысли. – Л., 1990.; *Градовский А.Д.* Теория представительства // Политика история и администрация: Критические и политические статьи. – СПб.: Тип. Вольфа, 1871.; *Новгородцев П.И.* Содержание общественного идеала // Власть и право. Из истории русской правовой мысли. – Л., 1990.; *Коркунов Н.М.* Собрание сочинений. – Т.1. Русское государственное право. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1914.; *Кокошкин Ф.Ф.* Об основаниях желательной организации народного представительства в России. – М.: Тип. Г. Лиеснра и Д. Собко, 1906.; *Кавелин К.Д.* Наш умственный строй // Антология мировой политической мысли: В 5 томах. – Т.5. Политическая мысль в России II пол. XIX-XX вв. – М.:Мысль, 1997.; *Кистяковский Б.А.* Государство и личность // Власть и право. Из истории русской правовой мысли. – Л., 1990. 2. Див. напр. Гражданское общество. Мировой опыт и проблемы России. – М.: ИМЭМО РАН, 1998.; *Пуляев В.Т.* Движение к гражданскому обществу: Российский вариант // социально-гуманитарные знания, 2000. – № 1.; Гражданское общество в России (структура и сознание). – М., 1998.; *Вепренцева Т.А.* Земская интеллигенция в процессе формирования гражданского общества в России // Земства, Советы и муниципалитеты: исторический опыт и современность// Материалы Всероссийской научно-практической конференции Иваново, 27-28 мая 2005. – Иваново, 2005. – С. 73-74.; Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX в. / *Б. Пиетров-Эннкер*. – М.: РОССПЭН, 2007. – 302 с. 3. Политическая энциклопедия. В 2-х т. – М.: Мысль, 2000. – 292 с. 4. Гражданское общество: истоки и современность / ред. проф. *И.И. Кальной*, доц. *И.Н. Лопушанский*. 2-е изд., доп. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 58 с. 5. Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX вв. / *Б. Петров-Эннкер*, *Г.Н. Ульянова*. – М.: РОССПЭН, 2007. – 37 с. 6. Основы демократії: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / *А. Колодій*. – Київ: «АйБи», 2002. – 448 с. 7. *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – В 2-х т. – СПб., 1999. – Т. 2. – 171 с. 8. *Лутц Хефнер* В поисках гражданского общества в самодержавной России // Гражданская идентичность и сфера. – С. 35-60. 9. *Hildermeier M., Kocka J., Conrad Ch.* Europa ische Zivilgesellschaft in Ost und West. Frankfurt/Main, 2000. – s. 13-35, *Hildermeier M.* Russland oder wie weit kam die Zivilgesellschaft // *Hildermeier M., Kocka J., Conrad Ch.* Europa ische Zivilgesellschaft in Ost und West. Frankfurt/Main, 2000. – s. 113-148. 10. *Figes O.A.* People's Tragedy. The Russia Revolution, 1891-1924. London, 1996. 11. *Bradley J.* Voluntary Associations, Civic Culture, and Obshchestvennost' in Moscow.// *Clowes E.W. Kassow S.D. West J.L.* Between Tsar and People. – P. 131. 12. *Багаева И.В.* Политическая власть и гражданское общество в системе властеотношений современной России. Казань, 2005. – дисс. канд. полит. наук. – 69 с. 13. Соборность, земство, демократия // Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной памяти Д.Н. Шипова – Т. 2. 3-5 декабря 2003 г. – Смоленск: СГПУ, 2003. – С. 21.

Надійшла до редколегії 18.04.2011.

О.Ю. КАШАБА, канд. іст. наук, доц., УПА, Харків

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ: ВІД МИНУВШИНИ ДО СЬОГОДЕННЯ

У статті аналізується проблема формування і розвитку гендерних стереотипів. Гендерні стереотипи, як і інші види соціальних стереотипів – це невід’ємний атрибут повсякденного мислення, самоусвідомлення та взаємодії індивідів у соціальному просторі. Вони формуються протягом тривалого часу, мають давню історію й є досить поширеним сьогодні. Стереотипізація це необхідний і важливий когнітивний процес, який опосередковує поведінку людини, допомагає її орієнтації.

В статье анализируется проблема формирования и развития гендерных стереотипов. Гендерные стереотипы, как и другие виды социальных стереотипов – это неотъемлемый атрибут повседневного мышления, осознание и взаимодействие индивидов в социальном пространстве. Они формируются на протяжении длительного времени, имеют давнюю историю и являются распространенными и сегодня. Стереотипизация это необходимый и важный когнитивный процесс, который объясняет поведение человека, помогает его ориентации.

The article deals with the problem of formations and development of gender stereotypes. Gender stereotypes, just like the other kinds of social stereotypes, are inherent attributes of daily thinking, self-awareness and interaction of individuals in social space. They are being formed during a long period, they have an ancient history and are quite wide-spread nowadays. Representativeness is a necessary and important process which adjusts the human behavior and helps in orientation.

Питання про гендер набуває актуальності в сучасному суспільстві насамперед завдяки поширенню феміністичного руху ще в 70-х роках ХХ ст. на Заході, а з початку 90-х – і на теренах колишнього соціалістичного табору. Гендер – це соціальна організація біологічних статевих відмінностей, по суті, це набір соціальних ролей. Стереотипи з приводу гендеру відображають погляди суспільства на поведінку, котра підходить чоловікам чи підходить жінкам. Гендерні очікування впливають на розвиток особистості чоловіка і жінки, спонукаючи їх наслідувати певні статево співвіднесені норми поведінки, види діяльності, громадські та сімейні ролі.

Поняття «гендер» включає соціальні, культурні, політичні та психологічні аспекти, які формують норми і стереотипи поведінки, взаємини між чоловіком та жінкою. Саме вони вважаються типовими та бажаними як для чоловіків, так і для жінок на певному етапі розвитку суспільства. Отже, гендерні стереотипи – це сформовані в культурі узагальнення про поведінку чоловіка та жінки в повсякденному житті.

Гендерні стереотипи, як і інші види соціальних стереотипів – це невід’ємний атрибут повсякденного мислення, самоусвідомлення та взаємодії

індивідів у соціальному просторі. Адже при першій зустрічі більшість людей приписують співрозмовнику не ті характеристики, які в нього насправді є, а ті, які б, на їхню думку, повинні були б бути характерними для особи даної статі, тобто використовують загальноприйняті шаблонні образи чоловіка та жінки, що формувалися віками і виявилися дуже живучими – ще й сьогодні вони поширюються на представників обох статей не залежно від їхніх індивідуальних особливостей та віку. У науковців немає спільної думки щодо природи та сутності гендерного стереотипу: деякі з них надають стереотипам негативного забарвлення, характеризуючи їх як неправильні узагальнення – занадто широкі перебільшені чи спрощені, які не формуються через соціальний досвід та містять у собі елемент оцінки. З іншого боку, стереотипізацію можна розглядати як необхідний і важливий когнітивний процес, який опосередковує поведінку людини, що допомагає її орієнтації.

Вивчення гендерних стереотипів почалося з середини 50-х років ХХ ст., коли американські соціологи визначили типово чоловічий та типово жіночий образи. Таким чином, типово чоловічий образ – це сукупність рис, пов'язана із соціально необмеженою поведінкою, компетентністю, раціональними здібностями, активністю і результативністю. Жіночий характеризують соціальні комунікативні навички, теплота, емоційна підтримка. При цьому надмірний акцент як на типово маскулінних, так і на типово фемінних рисах отримує вже негативний відтінок.

За останні десятиліття зацікавлення науковців гендерними стереотипами посилилося, адже вивчення широкого кола питань, які пов'язують з різними аспектами гендерних стереотипів має, безперечно, не лише теоретичне, а й практичне значення. Отже, гендерним стереотипам присвячені дослідження таких зарубіжних науковців: К. Дайон, К. Гуїчі, С. Шермана, Н.І. Ажгіхіної, О.А. Вороніної, О.М. Здравомислової, Г.С. Двіняніної, А.В. Кіріліної та інших [1]. В Україні також спостерігаємо інтерес до гендерної тематики. Через призму соціології І. Жеребкина досліджує питання феміністської і гендерної теорії, в історико-культурному та етнологічному вимірах розглядає ці питання О. Кість, а соціальний статус жінки в сучасному українському суспільстві є головною темою в роботах О. Стрельник. Філософсько-методологічні проблеми дослідження жіночого статусу розроблялися в межах культурно-антропологічного підходу в роботах В. Конєва, Л. Леонтьєвої, І. Тарасенко, Є. Бистрицького та інших вітчизняних дослідників [2]. Разом із тим, формування якісно нового комплексу ціннісних орієнтацій та настанов сучасної жінки відкриває широку царину для досліджень тенденції зміни гендерних стереотипів у ХХІ ст. Мета цього дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати еволюцію гендерних стереотипів, дослідити трансформацію поглядів на роль жінки в суспільстві.

Становище жінки в суспільстві постійно перебувало в центрі уваги наукової думки. Дуже суперечливе ставлення до цієї проблеми демонструє релігія. Маконський церковний собор 1400 років тому офіційно вирішував

питання, чи є у жінки душа, і перевагою лише одного голосу ухвалив, що жінка хоча і є нижчою істотою, але все ж має щось подібне за душу [3, с. 294]. Такий погляд є результатом того, що протягом тисячоліть жінці не давали можливості розвивати свій інтелект. Постійно обговорювалося питання щодо істинної людської цінності її як члена суспільства, як об'єкта інтимних стосунків. Негативне ставлення до жінки мало місце вже в Стародавній Греції. Видатний філософ Греції Платон заявляв, що жінка має безліч недоліків і є засобом задоволення чоловічого щастя на землі. В діалозі «Тімей» він твердив, що душі боягузів та недостойних чоловіків після смерті переселяються в жінок [4, с. 251]. Аналогічну точку зору висловлював у своїй праці «Політика» стародавній грецький філософ Арістотель, зображуючи жінку як слабе і недосконале створіння, яке в силу свого недостатнього розвитку повинно підкорятися чоловікові [5, с. 34].

Попри те, що в XII ст. у вищих суспільних верствах зароджується етика високої поваги до жінки (ці тенденції відображені в куртуазних романах), в цілому в епоху середньовіччя спостерігається посилення традиційного презирства до жінки.

У період Ренесансу та Реформації в Європі жінка стала лише об'єктом естетичного поклоніння, одночасно зберігаючи своє принизливе становище. У цей час активізувалась буржуазна економіка, продовжували розвиватися патріархальні цінності. В цих умовах індивід не був упевнений у власній значущості, якщо вона не підкріплювалася ринковим успіхом. Відтак розрахунку підпорядковуються й сексуальні відносини. Жінка навіть втрачала власне прізвище. В любовних відносинах вона стає тим, чим є будь-який суб'єкт на ринку послуг буржуазної економіки – товаром, предметом, який можна використати з певною метою, і всі такі цілі можуть бути методично перераховані в шлюбному контракті. Стереотипи того часу зараз проявляються при залицянні, коли мужчина дарує квіти, коштовності, запрошує в дорогий ресторан на побачення чи пише вірші. При цьому він розглядається як «прохач», його подарунки не повинні до чогось змушувати жінку, адже вони – лише данина її вроді, досконалості, грації, молодості, тендітності та розуму. Але ці стосунки досить ситуативні – така поведінка чоловіка може закінчитися відразу ж після весілля.

Гендерні ролі як правило формуються культурною й релігійною традицією. Християнська культурна традиція характеризується тим, що протягом століть виключає жінку зі сфери управління й лідерства. Основа християнського вчення про родину – патріархальність. «Дружини, коріться своїм чоловікам, як Господу, тому, що чоловік є глава родини, як і Христос глава Церкви ...» – говорить Новий Заповіт [6, с. 77]. Жінку звинуватили в гріхопадінні Адама, а відповідно, і всього людства. Як говориться в Біблії: «... і не Адам спокушений: але дружина спокусившись, впала в злочин» [6, с. 78]. Звинувачення й саме ставлення християнського духовництва до жіночого роду спричинили негативне ставлення до жінки в усій Європі й іншому християнсько-

му світі. Вчення церкви було засновано на жорстокому контролі чоловіка за репродуктивною функцією, сексуальною поведінкою й роботою жінки. Християнська культура асоціювала жінку винятково з домашньою сферою, родиною. Показовим в цьому відношенні є «Перше канонічне послання св. Василя Великого до Амфілоха Іконійського», де наводилося правило про розлучення подружжя. У цьому посланні даються різні настанови чоловікові й дружині – залежно від того, хто був ініціатором розлучення. Чоловік був зобов'язаний вигнати дружину – прелюбодійку; дружина ж повинна приймати чоловіка й зберігати сім'ю, щоб не відбувалося, навіть якщо чоловік зраджує її, б'є, або продає речі з дому. Більше того, якщо дружина все ж розлучається з чоловіком, і той починає жити з іншою жінкою, то саме вона, колишня дружина, оголошується винною у прелюбодіянні чоловіка [7].

Буржуазне суспільство породило багато псевдотеорій щодо неповноцінності жінок. А. Шопенгауєр, Ф. Ніцше, О. Вейнінгер та інші твердили, що за своєю природою жінки брехливі, зрадливі, невдячні. А. Шопенгауєр підкреслював, що жінці за її натурою потрібен господар, і що найблискупіші представники цієї статі ніколи не виробили нічого істинно великого та самобутнього [8, с. 138, 156]. Ф. Ніцше також принижував жінок, не розглядаючи в них ні таланту, ні розуму. Німецький філософ О. Вейнінгер вважав, що геніальність абсолютно недосяжна для жінки, яка позбавлена оригінальності мислення і не знає логіки та морального імперативу [9, с. 119, 193].

У XIX ст. в Європі відбуваються зміни: вводиться загальна початкова освіта, розвивається промислове виробництво, підвищується платоспроможність населення та споживання нових виробів і продуктів. Транспортні засоби і засоби масової комунікації, предмети домашнього вжитку, їжа та одяг, великий вибір розваг та інформаційна індустрія принесли з собою приписані відносини та звички, стійки інтелектуальні та емоційні реакції, що прив'язують споживачів до виробників, а через них – до одного цілого. У таких умовах люди шукають засоби самоідентифікації, які надаються їм суспільством споживання, що торкаються усіх сфер життя людини. Взаємодіючи з партнером, людина використовує його ресурси в своїх цілях, тобто фактично споживає його, а споживаючи в собі суспільство, ототожнюючись із ним, людина витирає в собі статеві відмінності – виникає явище андрогінії (примирення, злиття статей). Таким чином, в «економіці споживання» втрачається інтерес до протилежної статі як до чогось забороненого та прихованого – грані стираються.

Отже, в цей період ми спостерігаємо принципово нове ставлення до жінки, що знайшло своє відображення і в поглядах науковців тих часів. Цю тенденцію започаткували соціалісти-утопісти XIX ст., особливо Ш. Фур'є. Він писав, що прагнення зробити всіх жінок домашніми господарками свідчить про хибність соціального механізму. Йому першому належить думка про те, що в кожному суспільстві рівень емансипації жінки є природним показником загальної емансипації [10, с. 174]. Вагомий внесок у цю про-

блему вніс А. Бебель. У своїй книзі «Жінка і соціалізм» він дав глибокий аналіз шляхів соціального визволення жінки, необхідність їй займатися творчою діяльністю. Він твердив, що жінка досягне повної досконалості, коли стане рівноправним членом суспільства, нарівні з чоловіком матиме можливість розвиватися фізично і розумово, доб'ється визнання своїх прав [11, с. 299]. Англійський вчений А. Барнетт у книзі «Рід людський» справедливо відзначав, що різне суспільне становище чоловіка і жінки безпосередньо визначається їх різною роллю у відтворенні [12, с. 156]. Віками жінки займалися домом, сім'єю, мали обмежене коло занять. Звідси і виникло переконання, що нібито жінки нездатні до традиційної чоловічої роботи. Вперше жінки заявили про себе активною участю у Великій Французькій революції, започаткувавши жіночі клуби, журнали. Француженки не протиставляючи себе чоловікам, звертали увагу на свою безправність. Але революційна влада, оцінивши громадську активність жінок, не визнала їх самостійним суб'єктом історії, не віднесла їх до категорії «вільних» і рівних. Це спричинило виникнення нового суспільного явища – фемінізму як рух на захист політичних і громадських прав жінок. За одне століття фемінізм поширився в усьому світі, вперше порушивши питання про права жінок, рівність статей. Він сприяв формуванню атмосфери морального осуду патріархату. Поступово питання рівності або нерівності чоловіка та жінки стало питанням політичним. Це привело до того, що у багатьох країнах напередодні Другої світової війни жінки здобули виборче право.

Альтернативні точки зору на роль жінки в суспільстві існують і зараз у вигляді двох ідеологій – патріархальної та егалітарної. Перша твердить, що світ стоїть на «природних основах». Їх руйнація веде до руйнації суспільства. Під «природними основами» розуміється розподіл функцій в сім'ї та суспільстві. Жінка – це мати, господиня, берегиня дому, тому дім – це світ жінки. В німецькій мові навіть існує приказка про чотири «К», яка відображає стереотипне уявлення про соціальну роль жінки, перекладається вона як: «кухня, кирха, дитина, плаття». Чоловік здобуває засоби існування для сім'ї, він громадський діяч і здійснює зв'язок сім'ї із суспільством. Такий розподіл функцій вважається природним, бо статеві відмінності більш суттєві, ніж індивідуальні, особисті. Залучення жінок у громадське виробництво вже привело до негативних наслідків у сім'ї, моральної розпусти, розпаду родин, до фемінізації чоловіків. Прихильники патріархальної теорії свій консерватизм щодо жіночих проблем часто прикривають піклуванням про жінок, ігноруючи нерівність у соціальному плані.

Егалітарні відносини між чоловіком і жінкою ґрунтуються на взаємодоповненості їх у сім'ї та суспільстві. Для кожного повинен бути простір вільного вибору. Ідуть активні дискусії про становище жінки як політика, лідера, хоча всім відомо, що реалізацію егалітарної теорії вимагають реалії сьогодення. Дві третини загальносвітових витрат робочого часу припадають на долю жінок, кожен третю сім'ю у світі утримує жінка. Слід

пам'ятати, що природа закріпила за жінкою лише функцію народження дитини. Все інше повинно виконуватися як жінками, так і чоловіками.

Патріархальна політика вела і веде до дискримінації жінок практично у всіх сферах життєдіяльності суспільства, особливо там, де треба кимсь керувати. Вироблена громадська думка, яка існує і зараз заважає самореалізації жінок, сприяє формуванню у них почуття другосортності, хоча офіційно в більшості країн і проголошена рівність чоловіка і жінки. А рівність повинна бути на основі рівних можливостей для прояву особистості.

Сучасна західна культура, незважаючи на певні досягнення фемінізму, є патріархальною, маскулінною, організованою не тільки за чоловічим зразком, а й просякнутою забобонами стосовно жінок в усіх сферах: науці, сім'ї, владі, релігії, мистецтві, рекламі тощо. Саме на цьому акцентує зараз свою увагу неоефемінізм. Зосереджуючись на проблемі пригнічення жінок, він вимагає для жінок рівних можливостей, а не рівних прав (фактично в усьому світі вони є однаковими), а також перегляду всіх можливостей соціальної реальності, всіх сфер буття, щоб у збалансованій культурі жіночі соціальні, духовні потенції набули цінності та значущості для суспільства.

Таким чином, хоча відбулася відповідна трансформація поглядів на роль жінки в суспільстві, але пережитки патріархату у суспільній свідомості вимагають, щоб їх продовжували долати.

Отже, проаналізувавши процес формування гендерних стереотипів, можемо зробити висновок, що стереотипи проявляються на всіх стадіях розвитку людини та в різних сферах її діяльності. Соціальні та гендерні ролі, які виконують в суспільстві чоловіки та жінки, зумовлені існуванням гендерних стереотипів, або навпаки; суспільство саме вирішує, які уявлення стосовно гендерних ролей та поведінки потрібні для ефективного функціонування.

Список літератури: 1. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 4-5; *Агжихина Н.* Гендерные стереотипы в современных масс-медиа / *Н. Агжихина* [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.a-z.ru/women_cdl/html/azhgihinam; *Агафанова Е., Мецзякова Л.* Феминизм и постмодернизм: к вопросу о теоретических основаниях гендерных исследований. – М., 2005; *Шварцмантель Дж.* Идеология и политика. – Х., 2009. – С. 193-202. 2. *Кісь О.* Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні / *О. Кісь* // Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 27. – С. 37-58; *Кісь О.* Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності) / *О. Кісь* // Етнос. Культура. Нація: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Дрогобич: ІМФЕ ім. Рильського, 1999. – С. 70-77; Гендер і культура: зб. статей / Упорядн.: *В.А. Агєєва, С.Оксамитна*. – К.: Факт, 2001; *Кихоть А.* Українська народна традиція в гендерній перспективі / *А. Кихоть* // Вісник міжнародного Слов'янського університету. – 2007. – № 1. – С. 4-9; *Вілкова О.Ю.* Конструктивні та деструктивні вияви гендерних стереотипів / *О.Ю. Вілкова* // Український соціум. – 2004. – № 3 (5). – С. 28-33; *Чухим Н.* Гендер та гендерні дослідження в ХХ ст / *Н. Чухим* // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 17. – С. 22-27; *Корольчук Ю.* Гендерна революція у системі державного управління / *Ю. Корольчук* // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 2. – С. 59-72; *Леонтьєва Л.* Стереотипи, або дещо про місце жінки у суспільстві / *Л. Леонтьєва* // Ї: не-

залежний культурологічний часопис. – 2003. – № 27. – С. 82-87. **3. Колісник О.В.** До історії гендерних стереотипів: від минувшини до сьогодення / *О.В. Колісник* // Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 11-13 грудня 2003 р.). – К., 2003. – С. 293-296. **4. Платон.** Соч. – Т. 3. – Ч. 1. – М., 1971. **5. Аристотель.** Політика. – М.; Л., 1999. **6. Шубина Е.** Гендерные аспекты христианской добродетели и чистоты / *Е. Шубина* // Религия и нравственность в секулярном мире: Материалы научной конференции (28-30 ноября 2001 г.). – СПб, 2001. – С. 77-78. **7.** Первое каноническое послание св. Василия Великого к Амфилохию Иконийскому [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krotov.info/acts/canons/0370vasi.html>. **8. Глоба Л.** Культурно-історичні традиції жіночої освіти в Україні / *Л. Глоба* // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2010. – Т. XII. – Ч. 2. – С. 63-67; *Кісь О.* Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні / *О. Кісь* // Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 27. – С. 37-58; *Кісь О.* Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності) / *О. Кісь* // Етнос. Культура. Нація: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Дрогобич: ІМФЕ ім. Рильського, 1999. – С. 70-77; *Корогодина М.В.* «Или мучивал жену напрасно, а не по закону?»: Мир русской женщины в Средние века / *М.В. Корогодина* // Человек. – 2003. – № 6. – С. 131-140. **9. Шопенгауэр А.** Афоризмы и максимы. – Т.1. – СПб., 1986. – С. 138-156. **10. Фурье Ш.** Изб. Сочинения. – Т. 1. – М., 1951. **11. Бебель А.** Женщина и социализм. – М., 1959. **12. Барнетт А.** Род человеческий. – М., 1968.

Надійшла до редколегії 18.04.2011.

УДК 94(477)

М.Ш. КИЯН, канд. юр. наук, доц., НЮАУ ім. Я. Мудрого, Харків
М.Г. ОКЛАДНА, канд. істор. наук, доц., НЮАУ ім. Я. Мудрого, Харків

ІДЕЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК СТРИЖЕНЬ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЕПОХУ НОВОГО І НОВІТНЬОГО ЧАСУ

У статті розглядається проблема втілення ідеї прав людини як стрижня розвитку українського суспільства на різних історичних етапах його існування. Українська держава розглядається як найважливіша форма реалізації самовизначення народу, його суверенітету. Особливий акцент робиться на необхідності використання історичного досвіду захисту прав людини як запоруки побудови громадянського суспільства, інтеграції України в європейській правовий простір.

В статье рассматривается проблема реализации прав человека как основы развития украинского общества на разных исторических этапах его существования. Украинское государство рассматривается как важнейшая форма реализации самоопределения народа, его суверенитета. Особый акцент делается на необходимости использования исторического опыта защиты прав человека для построения гражданского общества, интеграции Украины в европейское правовое пространство.

In article the problem of realization of human rights as bases of progress of the Ukrainian society at different historical stages of its existence is considered. The Ukrainian state is considered as the major form of realization of self-determination of people, its

sovereignty. The especial accent is done on an indispensability of use of historical experience of protection of human rights for construction of a civil society, integration of Ukraine into the European legal space.

Незалежна Україна з 1991 року входить у світову спільноту як суб'єкт міжнародного права. На крутому переломі своєї історії Україна віддала перевагу державницькій парадигмі з виразним національним елементом. Українська держава розглядається як найважливіша форма реалізації самовизначення народу, його суверенітету. Необхідність національно-державницької ідеї для українського етносу, захисту його прав та свобод впливає з його історії, з державницьких устремлінь, спроб створення власної незалежної держави. Народ, якій упродовж віків був позбавлений власної держави, з ідеєю захисту прав людини пов'язує сподівання на вихід з глобальної економічної кризи, відродження національної культури не лише в Україні, а й на всьому європейському правовому просторі.

У поверненні до витоків національних джерел, у врахуванні уроків створення української незалежної держави та відновленні престижу національних цінностей, вбачаються шляхи оздоровлення суспільства, його згуртування, швидкої інтеграції у європейську сім'ю народів. Ідеї пріоритетних національних цілей, прав людини, загальнонаціонального інтересу та міжнаціонального порозуміння служитимуть об'єднувальним стрижнем народу України та мають власні історичні коріння.

В Новий час засади втілення ідеї прав людини не лише на етнічних українських землях, а й у Литві та Польщі поклали козаки, створивши за Дніпровськими порогами військовий та адміністративний центр – Запорізьку Січ. Запорізька Січ мала власні «законодавчі» (загальні зібрання або військові ради) та виборні виконавчі органи; органи власного судочинства, в яких судові функції на основі звичаєвого козацького права і традицій виконували майже всі представники виконавчої влади (кошовий отаман, курінні отамани, полковники, писарі, осавули). Козаки під проводом своїх отаманів у другій половині XVI – першій половині XVII ст. здійснили серію збройних виступів проти поляків із гаслами подальшого розширення власних привілеїв. Тому у 1638 р. польський сейм своєю ординацією започаткував ряд заходів по нівелюванню козачих свобод [1]. Жертвою чергового шаленого тиску на права і вольності українського козацтва став і вихованець єзуїтського колегіуму і Київської братської школи чигиринський сотник Б. Хмельницький. Розпочавши війну за заподіяні йому образи (спроба загарбати польським шляхтичем Д. Чаплинським маєток Хмельницького, вбивство ним його молодшого сина і викрадення жінки, з якою овдовілий сотник мав намір одружитися), він досить швидко еволюціонував до усвідомлення категорії етнічної свободи українства, здогадки про яку висувалися ще З. Копистенським, Й. Борецьким та деякими іншими православними і світськими мислителями. Слід підкреслити, що українсь-

кий народ піднявся на боротьбу з польськими феодалами-магнатами, державною владою, а не проти народу Польщі. Кращий тому доказ – взаємодопомога українських повстанців і польського селянства, участь українців у повстанні польських селян під керівництвом К. Наперського у Підгал'ї в 1648 р. Чимало поляків ставали під прапори українських полків у 1648-1654 рр. Загальновідомо, що антифеодальні виступи польських селян зірвали у 1649 р. скликання посполитого рушіння проти України.

Б. Хмельницький спочатку орієнтувався на створення козацької територіально-політичної автономії у складі Речі Посполитої, де змогли б об'єднатися руський, польський і литовський народи, але після переможного ходу повстання у 1648-1649 рр. він став дотримуватись ідеї політичної самовизначеності України та створення незалежної української держави [2].

Народ, який протягом кількох століть перебував у польському ярмі, підтримав Б. Хмельницького, сподіваючись саме на скасування обридлого станового устрою суспільства і запровадження рівності всіх верств населення. Багатотисячне селянство прагнуло отримати козацькі права і вольності. Але його сподівання не виправдалися. Вже після Зборівської перемоги у серпні 1649 р. і започаткування української державності у складі Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводства Б. Хмельницький скасував особисті свободи, якими селяни фактично користувалися з січня 1648 р., тобто з початку національно-визвольної війни. Здобувши реальну владу, козацька верхівка на основі Зборівського договору розпочала інтенсивне відновлення становості суспільства. Ігнорування Б. Хмельницьким соціальних інтересів селянства призвело до втрачання ним підтримки народу. Ця обставина стала однією з причин того, що результатом 6-літньої війни виявився лише протекторат російського царя, встановлений після відповідних рішень Земського собору від 1 жовтня 1653 р. та січневої (1654 р.) Переяславської ради, а також Московського договору (березень 1654 р.).

Наступні міжгетьманські та міжполковничі чвари у боротьбі за землі, маєтки, промисли та привілеї, метушіння в політичних орієнтаціях, ворожечі можновладців Правобережжя і Лівобережжя призвели Україну до Гадяцької унії 1658 р., що потягла за собою громадянську війну, та значне обмеження козацького самоврядування, до Слободищенського трактату 1660 р., що перетворював Україну у провінцію Польщі. Такий процес занепаду українських земель, а водночас і правового становища переважної більшості людей відбувався майже півтора століття.

У 1687 р. гетьманом був обраний Іван Мазепа. У 1709 р. Мазепа, прагнучи звільнити Україну з російської неволі, перейшов на бік шведського короля Карла XII. Можливо, Мазепа зробив помилку, не звертаючи уваги на національні настрої українського народу, не роз'яснюючи йому своїх планів, спираючись перш за все на аристократію без участі широких народних мас, які в хвилини небезпеки не зуміли прокинутися і залишилися пасивними. Недаремно царський уряд назвав український національний

рух мазепинським, а російські історики після смерті Мазепи ставилися до нього як до зятятого ворога і зображали його саме так, як польські історики Б. Хмельницького. Гетьман І. Мазепа увійшов в історію України як послідовний державотворець, кінцеві помисли якого сягали її соборності, національної свободи, високого культурного злету свого народу. Прагнучи до цих ідеалів, у практичній діяльності І. Мазепа допустив ряд стратегічних та тактичних помилок. На жаль, від них не застережений жоден навіть найвизначніший політичний діяч світу. Проте це не зменшує їх заслуг перед своїми народами.

Становище України у XVIII ст. було складним. Періоди відносного піднесення чергувалися з періодами глибокого занепаду і зубожіння народу. Після подій 1708-1709 років українське питання стало популярним в Європі, відомі діячі (представники різних сфер діяльності) почали придивлятися до українців. Французький філософ Вольтер заявляв: «Україна завжди прагнула бути вільною» [3]. Українську ідею пропагував у Європі гетьман Пилип Орлик (обраний після смерті І.С. Мазепи 1709 року за межами України). У 1710 році Пилип Орлик з однопдумцями склали «Конституцію прав і свобод Запорізького Війська». Конституція П. Орлика виходила з визнання природних прав українського народу і проголошувала Україну як соціальну виборну гетьманську монархію парламентського типу (ст. IV) [4]. Поділяючи думку відомого вітчизняного історика Б. Крупницького, зауважимо, що енергійна діяльність П. Орлика, його «вперта та невтомна праця не могла залишитися без наслідків. Вона зберегла нам традиції, створила певні зв'язки з Європою. Ці традиції, хоч і припали порохом минулого, знову виходять наперед і дають ще раз нагоду вдумливому українцеві задуматись над долею своєї батьківщини» [5].

Добру пам'ять про себе залишив у народі наказний гетьман Павло Полуботок, який мужньо, ціною власної свободи відстоював права і вільності України.

Багато для перебудови Гетьманщини за зразком найцивілізованіших держав Європи зробив останній гетьман України К. Розумовський: від до реалізації права людини на освіту, у тому числі і кріпаків, шляхом створення широкої мережі шкіл, Батуринського, Чернігівського і Новгород-Сіверського університетів. Та більшість цих планів залишилося на папері. У галузі прав і свобод людини К. Розумовський скасував багато внутрішніх податків, боровся із свавіллям підлеглих гетьманові урядників, які установлювали, окрім офіційного, всілякі інші збори (покуховний, скотний, поковшовий, ваговий та ін.).

У XIX ст. національне звільнення українців розглядалося в контексті загальноєвропейської боротьби поневолених народів. Уперше спробу об'єднати українську національну ідею із загальнолюдськими християнськими цінностями та ідеєю слов'янської єдності зробили члени Кирило-Мефодіївського братства. Організатори та учасники братства: професор

Київського університету М. Костомаров; студент (згодом учитель Полтавського кадетського корпусу) В. Білозерський; письменник П. Куліш; поет Т. Шевченко за мету діяльності ставили насамперед утвердження національної української державності з демократичним ладом у конфедеративному союзі слов'янських держав. Спираючись на історичні факти, кирило-мефодіївці дійшли висновку, що слов'янські народи, як і раніше, повинні допомагати один одному не тільки в боротьбі проти тих сил, які несуть їм соціальний і національний гніт, а й в культурному розвитку. Члени Товариства, писав М.І. Костомаров, будуть боротися за те, щоб «кожному з слов'янських народів забезпечити власний розвиток при допомозі інших споріднених національностей, щоб всім разом братською сім'єю прийняти живу участь у рухомій сфері освіти людства» [6]. Програмні засади Кирило-Мефодіївського братства були наступні: ліквідація кріпосного права, національне визволення українського народу; створення конфедерації вільних слов'янських держав із демократичним ладом зі столицею в Києві; рівні політичні права для всіх слов'янських народів; повалення самодержавства і встановлення республіки; рівність громадян перед законом, скасування станів. Для досягнення цієї мети члени Товариства мріяли розгорнути антиурядову та антипоміщицьку пропаганду серед усіх верств населення. У ХХ ст. український національно-визвольний рух набув нових успіхів, зустрів такий широкий відгук у масах, що його досягнення змогли перебільшити найбільш сміливі мрії українських політиків. Перша світова війна і перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. у Росії активізували демократизаційні процеси в Україні, згуртували національні сили, завдяки чому 3 березня 1917 р. у Києві утворено Українську Центральну Раду. З огляду на невід'ємне право українського народу на самовизначення та відродження багатовікової державної традиції, а також реалії політичної ситуації в Росії, Українська Центральна Рада стала провідником національно-визвольної боротьби всього українського народу і однозначно демонструвала прагнення до створення суверенної держави. Голова УЦР М. Грушевський підкреслював, що «домагання народоправства і суто демократичного ладу в Україні у відокремленій незмішаній автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави – це старе наше гасло» [7]. Засади національно-державної політики, яку розробив М. Грушевський та здійснювала ЦР протягом періоду свого існування засновувались на надійному забезпеченні прав національних меншин; забезпеченні українському народу широкого самоуправління, розвитку прав людини.

Центральна Рада враховувала поліетнічний фактор тогочасної України, адже значний відсоток її населення становили національні меншини, їхнє правове становище в Україні після Лютневої революції 1917 р. було неоднозначним. М. Грушевський неодноразово підкреслював, що національ-

но-територіальна автономія України як державне утворення є важливим не тільки для українців, а для всіх, хто живе на її території. Зміст національно-територіальної автономії М. Грушевський розкрив на прикладі «українських земель Російської держави, які прагнуть до того, щоб з них була утворена одна національна територія». Вона «має вершити у себе вдома будь-які свої справи – економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд». Ці думки знайшли своє відображення в I Універсалі Центральної Ради, де висловлювалась надія, що всі народи України будуть існувати в злагоді і будуватимуть автономний устрій [4, с. 29-32]. Реакція Тимчасового уряду Росії щодо прийнятого Універсалу була негативною. Але українці підкреслювали при кожній нагоді, що вони не поривають з Росією; вони закликали росіян до рівноправного життя в єдиній державі. Суттєвим досягненням у забезпеченні прав національних меншин стало врегульоване використання їхніх мов. III Універсалом від 7 листопада 1917 р. УЦР гарантувала право національним меншинам використовувати рідну мову у разі звертання до будь-яких установ. Всі ці положення були підтверджені і Четвертим Універсалом від 22 січня 1918 р. УЦР 7 грудня 1917 р. ухвалила форму державних кредитових білетів, на яких були написи, крім української, російською, єврейською і польською мовами. Третій Універсал не лише підтвердив право національних меншин на автономний розвиток, а й зобов'язав Генеральний Секретаріат у найкоротший термін подати відповідний законопроект. Найвагомішим здобутком Центральної Ради по забезпеченню прав національних меншин став Закон «Про національно-персональну автономію». Питання про національно-персональну автономію розглядалося в контексті ухвалення I Конституції УНР 29 квітня 1918 р. У VII р. – «Національні союзи» було буквально повторено цей закон [4, с. 51-52]. Ідеї національно-персональної автономії знайшли своє відображення й в освітній політиці, загальне керівництво якою вів Генеральний Секретаріат освіти. Четвертий розділ «Плану управління освітою на Вкраїні» називався «Поділ управління освітою відповідно до національно-персональної автономії народів України»; передбачав закласти в основу законодавства про національні школи ідеї національно-персональної автономії.

Отже, Українська Центральна Рада провадила наполегливі теоретичні пошуки, які набули головного правового оформлення в Конституції УНР і Законі «Про національно-персональну автономію». Однак Центральній Раді не вдалося ефективно застосувати ці правові акти.

Документи, що стали юридичною основою діяльності Української гетьманської держава П. Скоропадського («Грамота до всього українського народу» і «Закони про тимчасовий державний устрій України») та офіційне повідомлення гетьманського уряду від 14 травня 1918 р., декларували рівність усіх громадян України. «Грамота до всього українського народу»

від 29 квітня 1918 р. проголосила право приватної власності фундаментом культури й цивілізації, цілковиту свободу приватного підприємництва й ініціативи. «Закони про тимчасовий державний устрій України» вирішували питання «про віру», встановлювали «права і обов'язки українських козаків і громадян» [4, с. 55].

Важливим чинником у формуванні стосунків Директорії з національними меншинами стала правотворча робота у напрямі проведення виваженої мовної політики. 1 січня 1919 р. затверджено Закон «Про державну мову в УНР», який оголосив українську мову державною, а приватним особам дозволено звертатися до державних установ рідною мовою. Реалізуючи закон у галузі освіти і мистецтва, 24 січня 1919 р. було видано наказ про державну мову, яким забезпечувалось право національно розмежованим інституціям видавати документи мовою своєї національності. Того ж дня Рада Народних Міністрів ухвалила Закон «Про карну відповідальність за образу національної чести та достоїнності» [8].

Ухвалення таких демократичних за суттю правових актів свідчить про те, що Директорія продовжувала толерантну етнонаціональну політику, започатковану УЦР.

Виважену і послідовну етнонаціональну політику провадив також уряд ЗУНР. ЗУНР не наділила представників національних меншин військовим обов'язком. Незважаючи на це, євреї і німці добровільно проходили військову службу в лавах Української Галицької Армії, а євреї навіть створили в ній окремі курінь і планували розширити його до бригади.

Політичний досвід та історичні традиції української демократичної державності 1917-1920 рр. є неоціненним скарбом. Вони, на жаль, певний час залишалися недооціненими і недослідженими, хоча їх цілком вистачило б, щоб виховати цілі покоління державно мислячих, творчих людей в Україні. Цей досвід тільки в наш час ввійшов до скарбниці політичної культури українського народу, а без цього неможливо сформувати політичну культуру на рівні політичної культури розвинених європейських народів. Історичний досвід України є запорукою досягнення злагоди, недопущення розбрату у власному домі. Використання історичного досвіду і надалі за умови подальшої самоідентифікації українського суспільства зможе сприяти збігові інтересів, традицій, світоглядних орієнтацій населення різних регіонів України, допомагати владним структурам подолати кризові явища та відстань між ідеалами незалежності і складностями перехідного періоду, забезпечувати права особи, побудову громадянського суспільства, забезпечити Україні гідне місце в європейському правовому просторі.

Список літератури: 1. Ординація 1638 р. Війська Запорозького, зведено польським урядом // Історія України. Хрестоматія: У 2 ч. – К., 1996. – Ч. 1 – 119 с. 2. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С.92-98. 3. Палютін М.П. Україно-російські відносини: минуле і сучасність. – Х-в., 2006. – 83 с. 4. Історія конституційного законодавства України: 3б. Документів / Упоряд. В.Д. Гончаренко. – Х-в:

«Право», 2007. – С. 11-28. 5. Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993. – С. 345-346. 6. Записка *М. Костомарова* про панславизм // Україна. – К., 1924. – № 1-2. – 130 с. 7. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2т. / Упор. *В. Верстюк* та ін. – Т.1. – К.: Наук. Думка, 1996. – С. 54-55. 8. Вісник державних законів для всіх земель УНР. – 18 січня 1919. – № 5. – 8 лютого.

Надійшла до редколегії 18.04.2011.

УДК 342.4(477)

А.М. ГАРЯЕВА, ст. преподаватель, НТУ «ХПИ», Харьков
Е.Л. МУРЕНКО, ст. преподаватель, НТУ «ХПИ», Харьков

УКРАИНСКИЙ КОНСТИТУЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС (НАДЕЖДЫ И ТРЕВОГИ)

Ця стаття присвячена вивченню проблеми українського конституційного процесу, зокрема, мова йде про недосконалість нинішньої виборчої системи щодо закріпленого конституцією України 1996 року принципу народовладдя.

Эта статья посвящена изучению проблемы украинского конституционного процесса, в частности, речь идет о несовершенстве нынешней избирательной системы относительно закрепленного конституцией Украины 1996 года принципа народовластия.

This paper is devoted to studying the problem of ukrainian constitutional process, in particular, it is the imperfection of the current election system of relatively fixed by the constitution of ukraine in 1996 the principle of democracy.

Говорят: нет ничего практичнее хорошей теории. Перефразируя эту формулу, можно сказать, что для Государства нет ничего практичнее хорошей надёжной Конституции. Не будем бранить Конституцию Украины 1996 г., – она сослужила свою службу, оформив и закрепив суверенную украинскую государственность. И если что мешало установлению в Украине прочного правового порядка, так это неумение жить по конституции, отсутствие (или слабое присутствие) конституционно-правовой культуры (и просто – культуры!). После государственного переворота 2004 г., депутаты на чисто вышли из-под контроля народа. Свидетельство тому – бесшабашное хулиганство, тухлые яйца, дымовые завесы и драки в **ПАРЛАМЕНТЕ!** Разве посмели бы вести себя так некоторые «народные» депутаты, если бы они действительно были народными? Закрытые списки, лишение всех «непартийных» граждан Украины пассивного (а по сути, и активного) избирательного права сделали своё дело. В виду ожидающей страну очередной конституционной реформы есть смысл промониторить с позиций правовой логики наш конституционный опыт.

Первый вопрос: кто будет принимать Конституцию? Как будет разрабатываться новая Конституция (или поправки в Конституцию 1996 г.)? Как будет формироваться Конституционная ассамблея? Кто будет играть роль

Нации в сотворении национальной Конституции, – вчерашние подпольные цеховики и базарные менялы или Народ Украины? Будут ли депутаты избираться, действительно, народом или по-прежнему назначаться партийными бонзами? Хватит ли духу у правоведов Украины сказать своё твердое правовое слово? Все эти вопросы вселяют слабую надежду и большую тревогу. Как известно, Конституция 1996 г. была принята Верховной Радой, т.е. **парламентом** «від імені українського народу»! Что это значит – «от имени» – в юридическом плане? Очевидно, законодатель должен был получить мандат от народа именно на принятие конституции. Тогда он имел бы право принимать Конституцию «от имени». Но народ Украины такого поручения парламенту не давал. Ведь «отцы-основатели» **сами** в **своей** Конституции записали: «Право определять и изменять конституционный строй в Украине принадлежит **исключительно народу** и не может быть **узурпировано** государством, его **органами** или должностными лицами» (Конституция 1996 г., ст. 5). Всякий иной способ утверждения конституционного строя, помимо самого народа, законодателя, совершенно справедливо, назвали **узурпацией**, в чем мы с ними, совершенно согласны. Но если парламент – «орган государства», а конституционный строй заключен как раз в Конституции, то имеет ли парламент право в силу ст. 5 этой же конституции принимать Конституцию и тем самым **устанавливать конституционный строй**?

Вопрос – риторический. Но, может быть, **конституционный строй** обитает не в Конституции, а где-то в другом месте? Берем шеститомную библию украинского правознавства – «Юридичну енциклопедію» (Т. 3, К., 2001) и читаем: «Конституційний лад: сукупність правовідносин, що виникають у зв'язку із застосуванням норм **конституції** та інших джерел галузі **конституційного права**; сукупність основоположних правовідносин, закріплених і нерідко спеціально виділених конституцією; система конст. положень здебільшого сутнісного характеру, котрі іноді наділені найвищим рівнем юрид. жорсткості (убезпечені від скасування чи змін)».

Итак, вместилищем конституционного строя является сама Конституция. Но кто же тогда вправе принимать Конституцию, если в ней заключен этот самый конституционный строй? Законодатели ответили – только Народ! Всякий иной порядок – узурпация власти (ст. 5). Итак, парламент (т.е. «орган») признал, что не имеет права принимать Конституцию и принял! Законодатели пытаются преодолеть противоречие в своих действиях с помощью формулы «от имени народа». Но разве это не то же самое, что «от имени народа» **узурпировать** власть у народа?

Конституция – Закон между нацией и государством. Именно поэтому государство не вправе устанавливать в одностороннем порядке содержание правоотношений между собой и народом. Некоторые юристы пытаются приводить формально-юридическое оправдание неконституционных действий парламента. Поскольку, де, принимая Конституцию 1996 г., мы стояли на почве советской Конституции 1978 г., которая не возбраняла

парламенту принимать конституцию, постольку мы её и приняли! Но, ведь, вы сами признали, что прежний порядок есть **узурпация**! Где же логика?

История знает множество конституций. Парламенты и конгрессы могут быть одно- или двух-палатными (у Наполеона парламент состоял из четырех палат), депутатов может быть триста, пятьсот, шестьсот; республики могут быть президентскими или парламентскими, – это всё вопросы политики и целесообразности. Но есть вещи **правовые**, никакой «целесообразности» не подвластные, если речь идет о праве и правовом государстве. Конституция, по которой будет жить Нация, должна быть утверждена Нацией. **Этот вопрос не подлежит обсуждению!** Со времен Августина Блаженного и Фомы Аквинского было принято, что право установления земных порядков принадлежит народам. С формально-юридической точки зрения Конституция 1996 г. изначально **нелегитимна**! Пришедшие к власти «деловые» люди заказывали её для себя и под себя, и в дальнейшем она по их указке штопалась и чинилась спичрайтерами-правоведами.

Заглянем в «европейские ценности». В 1789 г. во Франции, еще при здравствовавшем Людовике XVI, для разработки и принятия конституции было избрано **народом** конституционное Учредительное собрание. Причем, по предложению Робеспьера, делегаты Собрания, принимавшие Конституцию, **сами** лишили себя права избираться в будущий парламент, чтобы не было соблазна делать конституцию для себя! В 1945 г. послевоенная Франция стояла на распутье: сохранять ли конституцию 1875 г. или принимать новую? Если принимать новую, то утверждать её только Учредительным собранием или всенародным референдумом? 21 октября 1945 г. был проведен референдум и народ Франции ответил: утверждать всенародным референдумом! 21 октября 1945 г. **народ** избрал для выработки конституции Учредительное собрание. 19 апреля 1946 г. Учредительное собрание одобрило конституцию и предложило её **народу**. 5 мая 1946 г. был проведен референдум, и **народ не утвердил** предложенную конституцию. 2 июня 1946 г. народ избрал **новое** Учредительное собрание. 29 сентября 1946 г. новое Учредительное собрание одобрило второй вариант конституции. 13 октября 1946 г. третий по счету, референдум, т.е. **народ**, утвердил её. Таким образом, для принятия конституции Франция (в условиях после оккупационной разрухи!) провела на протяжении 1945-1946 гг. три референдума и избирала два учредительных собрания. Так родилась демократическая Конституция Франции 1946 г. В 1958 г. новая Конституция Франции также была принята всенародным референдумом. В 1962 г. изменения в Конституцию (избрание президента Франции непосредственно народом) также было принято референдумом. Никто при этом не ссылался на то, что народ тёмен и глуп, что народ не читал Ганса Кельзена и не смыслит в конституционном праве. Народ, может быть, и не читал Ганса Кельзена, но зато народ хорошо знает своих героев! Во Франции принято чтить Nation. Это и есть настоящая «европейская ценность».

Второй вопрос – о конституционных полномочиях Народа. В системобразующей ст. 5 Конституции записано: «носителем суверенитета и единственным источником власти в Украине является народ. Народ осуществляет власть непосредственно и через органы государственной власти и органы местного самоуправления». Как будто правильно, но всё же неясно. **Какую** власть может осуществлять народ **непосредственно**? В каких **процедурах**? Этот вопрос встал в 2000 г. в связи с известным референдумом. Президент, естественно со своими правоведами, полагал, что народ, (в соответствии с Конституцией!) имеет право на законодательный референдум. Парламентарии во главе с тогдашним министром юстиции полагали, что, народ (в соответствии с Конституцией!) не имеет права на законодательный референдум. Конституционный суд постановил, что народ (в соответствии с Конституцией!) **как бы** имеет право на законодательный референдум, но его результаты должны быть утверждены парламентом. Таким образом, Конституционный суд, признав законность референдума, тут же подписал ему смертный приговор. Любопытная логика: и парламентарии во главе с министром юстиции, и конституционные судьи исходили из того, что «Единственным **органом** (выделено нами) законодательной власти в Украине является парламент – Верховная Рада Украины» (ст. 75). Поскольку Конституция – это закон, а единственный законодательный орган – Рада, значит ей и принадлежит право утверждать (или не утверждать) результаты законодательного референдума. Но мы не случайно выделили слово «**орган**». Да, если говорить о законодательном **органе**, им, действительно является только Рада. Однако, поищем: нет ли в Конституции еще какого-либо **субъекта власти**, который не является **органом**, но обладает властными, в том числе и законодательными полномочиями? Откроем (опять же) статью 5 Конституции: «Народ осуществляет власть **непосредственно** (выделено нами.) и через органы государственной власти и органы местного самоуправления». А **какую** власть осуществляет народ **непосредственно**? Ограничений только три: амнистия, налоги, бюджет (ст. 74). Понятно, что народ не «орган», – это вся Нация! И он, в силу статьи 5 Конституции, является **субъектом** законодательной власти и не наряду с парламентом, а выше парламента, ибо он сам наделяет парламент законодательной прерогативой! Этого обстоятельства не заметили ни министр юстиции, ни парламентарии, ни Конституционный суд. На этом драма Конституции не закончилась. 8 декабря 2004 г. «пакетное» голосование парламентариев окончательно взорвало Конституцию. У граждан Украины **юридически** отняли избирательное право и понятно, почему. Политический бомонд вкусил сладость власти и притом наглядно проворовался. При мажоритарной системе многим завсегдатаям парламента пришлось бы предстать один на один перед гражданами страны и **навсегда** расстаться с парламентскими удобствами. Постоянно враждующие и интригующие между собой, вплоть до банальных потасовок, они имеют один

солидарный интерес – во что бы то ни стало закрепиться у кормила власти. Наиболее комфортной для этих целей являлась пропорциональная система да ещё с закрытыми списками, превратившими избирательную систему в политический фарс. Известные лидеры вдобавок к императивному мандату предлагали еще и 7, и даже 10-ти (!) процентный проходной барьер и при этом продолжали именовать себя «демократическим блоком». Этот «демократический» проект означал:

1 невозможность для новых политических сил принять участие в жизни государства.(преодолеть 7-10-ти процентный барьер сходу невозможно для «новичков»);

2 партии приобретали личностный, вождистский характер, что противоречит всему европейскому законодательству о политических партиях;

3 императивный мандат превращал «народного» депутата в хозяйского холуя;

4 исчезал институт народного представительства, т.к. исчезало и фактически и юридически само **избирательное** право;

5 устанавливалась вечная монополия на политическую власть в стране нескольких финансово-политических кланов.

Есть ценности, выстраданные веками ожесточенной борьбы, являющиеся итогом развития цивилизации. Главная из этих ценностей – **правовое равенство людей**. Оно провозглашено «Всеобщей декларацией прав человека» (статьи 1, 2, 21), подтверждено «Международным пактом о гражданских и политических правах»: **«Каждый** гражданин должен иметь право и возможность голосовать **и быть избранным** ... на основе всеобщего и равного избирательного права».

Эти положения закреплены в Конституции Украины: **«Все** люди равны в своем достоинстве и правах. Права и свободы человека неотчуждаемы и нерушимы (ст. 20). «Граждане имеют **равные** конституционные права и свободы и равны перед законом» (ст. 24). **«Никто не может быть ограничен в правах за принадлежность или непринадлежность к политическим партиям** или общественным организациям» (ст. 36), «Граждане имеют право свободно избирать и быть избранными в органы государственной власти и органы местного самоуправления» (ст. 38). «Выборы в органы государственной власти и органы местного самоуправления являются свободными и осуществляются на основе всеобщего, равного и прямого избирательного права путем тайного голосования» (ст. 71). Нет нужды доказывать, что избирательный закон 2004 г. перечеркнул и «Всеобщую декларацию» и «Пакт о гражданских и политических правах» и саму Конституцию Украины! Законодатели и их спичрайтеры никак не возьмут в толк, что **избирательное право** («всеобщее, равное и прямое») и **право голоса** – понятия разные по объему. Право голоса – часть избирательного права; равное **право голоса** вовсе не тождественно равному **избирательному праву**. Хотелось бы, чтобы при принятии новой Конституции (или капитальном ремонте

прежней) были соблюдены эти азбучные истины Права.

Здесь мы сталкиваемся с проблемой: **Слово и Право**.

Конфуций говорил: «Когда слова теряют свое значение – народ теряет свою свободу». Кажется, что для наших законодателей связь между словом и правом не существует. Человеческий язык сплошь афористичен, слова многозначны, порой непослушны. Но текст закона, его тело, строится из слов. Другого материала нет. В обыденной речи слова могут «гулять» свободно. В тексте закона словам (как и самому законодателю) «гулять» не положено. Здесь слово должно **окаменеть** и принять одно единственное значение. Правовой концепт должен быть построен недвусмысленно. Нельзя без конца стоять возле Конституции с указкой и без конца пояснять, где лев, а где – корова. В законе недопустима размазня типа «ответственности перед богом». Словоблудие в законе уничтожает **энергию права**. В тексте закона слово прямо становится правом и таковым остается. Обратимся к «народному депутату». Что означает предикат «народный» в тексте закона? Это серьги в ушах? Свадебный бант? Народный бандурист?... **Это сущностная составляющая Закона**, и здесь предикат «народный» должен иметь чисто правовое содержание, а именно: между депутатом и народом должна существовать **правовая** связь. Deputatus – «посланный». Если Deputatus – **народный**, то он должен быть послан народом. Именно вот этот имярек! И, не только быть избран, но и сохранять правовую связь с избравшим его народом. Депутат не может быть народным вчера. **Он народный – постоянно**. Нынешний избирательный закон эту связь разрывает. Депутат становится в строгом правовом смысле партийным депутатом, а если учесть императивный мандат – послушным представителем политического руководства партии. Сочинители статьи 81 Конституции ни секунды не задумывались о правовой логике написанного ими: «Полномочия народного депутата прекращаются досрочно в случае ...

6) не вхождения народного депутата Украины, избранного от политической партии (избирательного блока политических партий) или выхода народного депутата Украины из состава такой фракции ... полномочия прекращаются досрочно на основании закона **по решению высшего руководящего органа соответствующей политической партии (избирательного блока политических партий)**» (выделено нами. Л.М.). Здесь двойная ложь: 1) депутат, именно вот **этот** депутат, народом не избирался; 2) а потому он вовсе не народный депутат. Что в нем народного?..

В Конституции Украины установлено: «Конституционные права и свободы гарантируются и не могут быть упразднены. При принятии новых законов или внесении изменений в действующие законы не допускается сужение содержания и объема существующих прав и свобод » (ст. 22); «Конституция Украины не может быть изменена, если изменения предусматривают упразднение или ограничение прав и свобод человека и гражданина» (ст. 157). Но что же делают парламентарии 8 декабря 2004 г.? Они отрека-

ются от принципиальных положений Всеобщей декларации прав человека, они отрекаются от Пакта о гражданских и политических правах, они уничтожают право практически всех граждан Украины избирать и быть избранными в парламент Украины, они перечеркивают статьи 5, 21, 24, 36, 38, 71, 157 Конституции Украины, превращают выборы в неприкрытый фарс, а избираемое учреждение – Верховную Раду – в карикатуру на парламент. А где же «Гарант»? Где Конституционный суд? А где собраты по цеху – ученые профессора права? Где? Никто не пискнул! Такому бесцеремонному обращению со своими гражданами могли бы позавидовать французские Бурбоны. Когда в 1907 г. в России урезали избирательные права граждан, вся общественность оценила это как государственный переворот. События 8 декабря 2004 г. с еще большим основанием можно оценивать как государственный переворот в самом строгом правовом смысле.

Среди предлагаемых ныне проектов Конституции по-прежнему доминирует стратегия захвативших власть политических кланов, сопровождаемая бесстыдной демагогией. За всем этим плетется наша потасканная Фемида со своей, ко всему притерпевшейся, свитой. Наивно ожидать, что однажды присосавшиеся к власти, будут растроганы «доказательствами» и увещеваниями. Угрызения совести, как заметил Гельвеций, начинаются там, где кончается безответственность. В Украине, переживающей очередную *Руину* (М. Грушевский), безответственность не имеет границ. Нынешнее украинское общество не властно над своим государством. Не столь давно Владимир Литвин нечаянно выдал государственную тайну Украины: он употребил выражение – «правлящий класс». Это правда! Под шумок перестроек и оранжевых майданов новая плутократия перехватила власть у старой бюрократии, образовав новый правящий класс Украины. А что же – народовластие?..

Поступила в редколлегию 17.06.2011.

УДК 65.012.8

Л.В. ПЕРЕВАЛОВА, канд. філос. наук, проф., НТУ «ХПІ», Харків

С.В. КВАША, студент, НТУ «ХПІ», Харків

ЗАХИСТ КОНФІДЕНЦІЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

У статті аналізуються поняття конфіденційної інформації, комп'ютерної безпеки. Розглядаються проблеми, пов'язані із захистом прав суб'єктів господарювання на конфіденційну інформацію, пропонуються шляхи вдосконалення механізму захисту конфіденційної інформації від неправомірних посягань.

В статье анализируются понятия конфиденциальной информации, компьютерной безопасности. Рассматриваются проблемы связанные с защитой прав субъектов хозяйствования на конфиденциальную информацию, предлагаются пути усовершенствования механизма защиты конфиденциальной информации от правонарушений.

The concepts of confidential information are analysed in the article, to computer safety. Problems are examined related to securing of rights for management subjects for confidential information, the ways of improvement of mechanism of defence of confidential information are offered from illegal encroachments.

На сучасному етапі розвитку економіки і суспільства в цілому інформація, як об'єкт інтелектуальної власності компанії, стає все більш значущим інструментом на її шляху до комерційного успіху. Науково-технічні розробки, економічні та організаційні рішення, які невідомі третім особам, можуть надавати компанії конкурентні переваги і служити основним або додатковим джерелом прибутку. Останнім часом все частіше власники такої інформації почали усвідомлювати необхідність її захисту. У системі забезпечення безпеки підприємницької діяльності все більшого значення набуває комп'ютерна безпека. Це пов'язано із зростаючим об'ємом інформації, що поступає, вдосконаленням засобів її зберігання, передачі і обробки. Перевід значної частини інформації в електронну форму, використання локальних та глобальних мереж створює якісно нові загрози конфіденційної інформації.

Проблема забезпечення інформаційної безпеки є на сьогодні однією з найгостріших не лише в Україні, але і в розвинених країнах світу. Досвід експлуатації інформаційних систем і ресурсів в різних сферах життєдіяльності показує, що існують різні і вельми реальні погрози втрати інформації, що приводять до матеріальних і інших збитків. При цьому забезпечити на 100 % безпеку інформації практично неможливо.

Ще у 1981 р. Рада Європи схвалила Конвенцію про захист даних. У Великобританії аналогічний закон був ухвалений у 1984 р. Питання інформаційної безпеки Російської Федерації обговорюються в «Концепції національної безпеки Російської Федерації», що прийнята відповідно до Указу Президента РФ від 17.12.1997 р. Аналогічні законодавчі акти були прийняті у США, Німеччині та інших країнах світу. Вказані закони встановлюють норми, регулюючі стосунки в області формування і використання інформаційних ресурсів, створення і вживання інформаційних систем, інформаційних технологій і засобів їх забезпечення, захисту інформації і захисту прав громадян в умовах інформатизації суспільства.

В Україні питання захисту інформації регулюються Цивільним, Господарським кодексами України, Законами «Про інформацію», «Про захист від недобросовісної конкуренції» та іншими нормативними актами.

Закон України «Про інформацію» ввів поняття «інформація із обмеженим доступом». Ця інформація відповідно до закону поділяється на конфіденційну та таємну [1].

Конфіденційна інформація – це відомості, які знаходяться у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних або юридичних осіб та розповсюджуються за їх бажанням відповідно з передбаченими ними умовами (ч. 2 ст. 30 Закону України «Про інформацію»).

До таємної інформації закон відносить інформацію, котра містить відомості, що складають державну або іншу передбачену законом таємницю, розголошення якої заподіює збиток особі, суспільству і державі. І хоча в нормах закону чітко не вказано, що до таємної інформації належить комерційна таємниця, на нашу думку, в поняття «Інша передбачена законом таємниця» законодавець вклав саме цей сенс.

Цивільний кодекс України не дає визначення конфіденційній інформації, але стаття 505 визначає, що комерційною таємницею є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію. Комерційною таємницею можуть бути відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, за винятком тих, які відповідно до закону не можуть бути віднесені до комерційної таємниці [2].

Згідно ч. 1 ст. 36 Господарського кодексу України відомості, пов'язані з виробництвом, технологією, управлінням, фінансовою і іншою діяльністю суб'єкта господарювання, які не є державною таємницею, розголошення яких може заподіяти збиток інтересам суб'єкта господарювання, можуть бути визнані його комерційною таємницею. Склад та об'єм відомостей, які складають комерційну таємницю, засоби її захисту визначаються суб'єктом господарювання відповідно до закону [3].

Вищий господарський суд України у своєму листі «Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства про інформацію» (інформаційний лист ВГСУ від 28.03.2007 р. № 01-8/184) відніс до кола конфіденційної інформації комерційну таємницю, «ноу-хау» та іншу інформацію, що визначається законом. На думку суду особи, які володіють конфіденційною інформацією, повинні самостійно визначати режим доступу до неї, включаючи її належність до категорії конфіденційній, та встановлювати для неї систему захисту.

Таким чином поряд з терміном «конфіденційна інформація» законодавство широко використовує такий термін як «комерційна таємниця». Тому важливим є не те, яку назву має інформація, що охороняється законом від несанкціонованого доступу третіх осіб, а те, яким вимогам вона повинна відповідати. В зв'язку з цим при передачі за договором технологічних знань і досвіду роботи необхідно включати умову про «конфіденційність» [4, с. 680].

В умовах розвитку ринкової економіки інформація стає найціннішим товаром, тому головним завданням для суб'єктів господарської діяльності є захист конфіденційної інформації, що дозволяє забезпечити компанії економічну безпеку, уникнути банкрутства, захистити себе від недобросовісної конкуренції та комерційного шпигунства, попередити рейдерські

атаки. Ось чому так важливо сьогодні визначити, яка ж інформація є конфіденційною, і як саме можна захистити дану інформацію. Саме внаслідок витоку комерційної інформації національні компанії дуже часто страждають від зниження можливості продажу ліцензій на власні наукові розробки, від втрати пріоритету в освоєних областях науково-технічного прогресу, від зростання витрат на переорієнтацію діяльності дослідницьких підрозділів, від зростання витрат підприємства на створення нової ринкової стратегії і багатьох інших.

Одним з видів протиправних посягань на економічну безпеку підприємства є комп'ютерні злочини. Безпосереднім об'єктом комп'ютерних злочинів є як інформація, так і самі комп'ютерні програми.

Посягання на інформацію, що охороняється, можуть бути різними: крадіжка носія інформації, порушення засобів захисту інформації, використання чужого імені, зміна коду або адреси технічного пристрою, надання фіктивних документів на право доступу до інформації, встановлення апаратури, що веде несанкціонований запис тощо.

Наслідки протиправних посягань на конфіденційну інформацію підприємства можуть привести до зміни змісту інформації по зрівнянню з тою, що була раніше, блокуванню інформації, знищенню інформації без можливості її відновлення, порушення роботи комп'ютерів та комп'ютерних мереж.

Зарубіжні фахівці розробили різні класифікації засобів здійснення комп'ютерних злочинів. Так, кодифікатор Генерального Секретаріату Інтерполу містить спеціальні коди, які характеризують комп'ютерні злочини, вони мають ідентифікатор, що починається з букви Q. Для характеристики злочину може використовуватися до п'яти кодів, які розташовуються у порядку зменшення значущості злочину. Так, несанкціонований доступ та перехват інформації (QA) містить в себе такі види комп'ютерних злочинів:

- «комп'ютерний абордаж» – доступ до комп'ютеру або до мережі без права на це. Цей вид злочину використовується для проникнення в чужі інформаційні мережі;

- перехват – перехват інформації за допомогою технічних засобів, без права на це. Він здійснюється або шляхом підключення до зовнішніх комунікаційних каналів, або шляхом підключення до периферійних пристроїв.

Ще одним видом комп'ютерних злочинів є внесення змін до комп'ютерних даних (QDL/QDT):

- логічна бомба – полягає в таємному вбудовуванні в програму набору команд, який повинен спрацювати лише одного дня, але за певних умов.

- троянський кінь – це таємне введення в чужу програму таких команд, які дозволяють здійснювати інші функції, що не планувалися власником програми, але одночасно зберігати і колишню працездатність.

Велику небезпеку представляють комп'ютерні віруси (QDV). Комп'ютерний вірус – це спеціальна програма, яка дозволяє приписати се-

бе до інших програм, розмножується та роджає нові віруси для виконання різних небажаних дій на комп'ютері. Зрозуміло, що позбавитися комп'ютерного вірусу значно складніше ніж забезпечити дійсні міри по його профілактиці [5, с. 189-238].

Забезпечення безпеки підприємницької діяльності з боку комп'ютерних систем представляє один із блоків проблеми захисту конфіденційної інформації. Захист повинний починатися з розробки концепції інформаційної безпеки компанії. Механізм захисту конфіденційної інформації передбачає як організаційні, так і технічні засоби.

Організаційні засоби захисту спрямовані на обмеження можливого несанкціонованого фізичного доступу до документів, які містять конфіденційну інформацію, у тому числі до комп'ютерних мереж.

Технічні засоби передбачають використання засобів програмно-технічного характеру, перш за все, на обмеження доступу співробітників компанії, особливо тих, що працюють з комп'ютерними системами, до інформації, звертатися до якої вони не мають права [6, с. 128-134]. Фахівці пропонують такі напрямки технічного захисту: використання засобів контролю за включенням живлення і завантаження програмного забезпечення; встановлення паролів; шифрування та спеціальні протоколи зв'язку; додаткова перевірка апаратури; «цифрова підпис» та інші.

Як правило, власник інформації обмежується встановленням в посадових інструкціях, договорах застереження про конфіденційність і про відповідальність за порушення або підписання окремих угод про нерозголошення конфіденційної інформації. Суб'єкт господарської діяльності повинний мати затверджений перелік конфіденційної інформації, положення про режим конфіденційності, з передбаченими детальними заходами щодо збереження конфіденційної інформації, адекватними існуючим обставинам (ст. 505 ЦКУ), з якими повинна бути ознайомена особа, яка отримує конфіденційну інформацію. Якщо власник конфіденційної інформації не дотримується таких заходів або відсутній контроль з його боку за дотриманням таких заходів, всі застереження і укладені угоди про нерозголошення не породжують у сторін прав і обов'язків у сфері дотримання режиму конфіденційності. Крім того, при розробці переліку конфіденційної інформації слід пам'ятати, що є ряд відомостей, які в силу закону не можуть бути віднесені до комерційної таємниці.

За порушення режиму конфіденційності законодавством встановлена цивільно-правова, адміністративна та кримінальна відповідальність. Цивільно-правова відповідальність передбачає зобов'язання відшкодувати власнику конфіденційної інформації заподіяний збиток і сплатити інші фінансові санкції, встановлені договором. Адміністративна відповідальність передбачена ст. 164-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення (недобросовісна конкуренція), яка передбачає санкції у вигляді штрафу за поширення, використання, розголошення комерційної, конфіденційної інформації

з метою спричинення збитків діловій репутації або майну підприємця. Окремо слід зупинитися на кримінальній відповідальності. Кримінальний кодекс України містить окремий розділ XVI – «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку» – повністю присвячений класифікації та встановленню відповідальності за вчинення комп'ютерних злочинів. Так, наприклад, несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку, що призвело до витоку, втра-ти, підробки, блокування інформації, спотворення процесу обробки інфор-мації або до порушення встановленого порядку її маршрутизації, карається штрафом від шестисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів гро-мадян або обмеженням волі на строк від двох до п'яти років, або позбавлен-ням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні поса-ди чи займатися певною діяльністю на строк до двох років або без такого та з конфіскацією програмних та технічних засобів, за допомогою яких було вчинено несанкціоноване втручання, які є власністю винної особи.

Заслуговує на увагу формулювання ст. 176 ККУ «Порушення автор-ського права і суміжних прав», в якій прямо згадуються комп'ютерні про-грами та бази даних, а одним із засобів незаконного тиражування визначе-но дискети та інші носії інформації (тобто, носії комп'ютерної інформації).

Однак, не можна не помітити, що на сьогоднішній день загальна част-ка звернень до суду щодо захисту конфіденційної інформації дуже мала. Пі-дприємці, які у процесі своєї діяльності неодноразово піддаються неправомі-рним діям інших суб'єктів, прагнуть не розголошувати випадки посягань на їх комп'ютерні системи. Це пов'язано з тим, що фірми, банки не бажають «лякати» своїх клієнтів, споживачів тим фактом, що їх комп'ютерні мережі, а значить і вся інформація, що міститься в них, недостатньо захищена.

Недосконалість діючого законодавства, відсутність судової практики по спорах, пов'язаних із захистом конфіденційної інформації призвели до того, що на сьогоднішній день захистити від несанкціонованих порушень корпоративні ідеї, ноу-хау законодавчим шляхом практично не можливо. Тому у справах збереження власної інформації компаніям слід покладатися тільки на себе. Компанія, яка бажає дійсно захистити свою інформацію по-винна мати комплекс діючих мір, якій необхідно постійно вдосконалюва-ти. Тільки таким чином вона може забезпечити надійний захист конфіден-ційної інформації.

Список літератури: 1. Закон України «Про інформацію» № 2657-ХП від 02.10.1992 р. // Відомості ВР України. – 1992. – № 48. – Ст. 650. 2. Цивільний кодекс України // Офі-ційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461. 3. Господарський кодекс України // Офіційний вісник України. – 2003. – №11. – Ст. 462. 4. *Сергеев А.П.* Право интеллекту-альной собственности в Российской Федерации: учеб. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект. – 752 с. 5. Тагинцев А.Н. Информационные компьютерные

преступления в современном обществе // Вестник Воронежского института МВД России. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ин-та МВД России, 2002, № 2 (11). – С. 128-134.
6. Курушин В.Д., Минаев В.А. Компьютерные преступления и информационная безопасность. Справочник. – М.: Новый Юрист, 1998. – 256 с.

Надійшла до редколегії 05.05.2011.

УДК: 347.789.3

О.Є. АВРАМОВА, канд. юр. наук, доц., НТУ «ХПІ», м. Харків
А.С. КЛЕТЧИКОВА, магістрант, НТУ «ХПІ», м. Харків
Г.Г. ГОЛОВАНЬ, магістрант, НТУ «ХПІ», м. Харків

ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОГО АГЕНТСТВА З АВТОРСЬКИХ І СУМІЖНИХ ПРАВ

У статті розглядаються питання діяльності агентств в авторських прав, що діють у світ, зокрема Китаю, Латвії, Австрії. Визначається правовий статус Державного підприємства «Українське агентство з авторських та суміжних прав». Встановлюються проблеми у розвитку авторсько-правових відносин в Україні.

В статье рассматриваются вопросы деятельности агентств по авторским правам, которые действуют в мире, в частности в Китае, Латвии, Австрии. Определяется правовой статус Государственного предприятия «Украинское агентство по авторским правам и смежным правам». Констатируются проблемы в развитии авторско-правовых отношений в Украине.

Such questions are examined in the article as the activity of copyright agencies which act in the world particularly in China, Latvia, Austria. It is determined legal status of the state enterprise «Ukrainian copyright and allied rights agency». It is ascertained problems in the development of copyright-legal relations in Ukraine.

Правовідносини навколо об'єктів авторського права постійно розвиваються, що потребує окремої правової регламентації і побудови державних органів по захисту прав авторів. З цією метою було створено Українське агентство з авторських та суміжних прав (далі ДП «УААСП») відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України (МОН) «Про створення державного підприємства «Українське агентство з авторських та суміжних прав» № 177 від 7 червня 2000 р. на базі Державного агентства України з авторських і суміжних прав і є його правонаступником, засноване на державній власності і належить до сфери управління Міністерства освіти і науки України та підпорядковане Державній служби інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України [1]. Слід зазначити, що в кожній державі існують окремі органи, що здійснюють управління майновими правами суб'єктів авторського права. Тому, ця проблематика потребує окремого дослідження з метою: проведення порівняльного аналізу діяльності Українського агентства з авторських та суміжних

прав з аналогічними органами в інших державах; визначення правового статусу ДП «УААСП», розробити рекомендації по вдосконаленню законодавства.

Слід зазначити, що ДП «УААСП» є єдиною в Україні організацією, яка має міжнародне визнання і є постійним і повноважним членом Міжнародної конфедерації авторських та композиторських товариств (CISAC), що об'єднує 222 авторсько-правових товариств у 118 країнах світу [1]. У рамках співпраці з членами CISAC ДП УААСП укладені договори з організаціями колективного управління іноземних держав (США, Великобританії, Німеччини, Франції, Росії, Італії, Іспанії та ін.) про взаємне представництво інтересів по забезпеченню охорони майнових прав авторів та їх правонаступників. На сьогоднішні ДП УААСП представляє інтереси більше 6 тисяч українських авторів, а також інтереси більше 2,5 мільйонів іноземних авторів, правами яких на території України управляє ДП УААСП на підставі договорів з відповідними іноземними авторсько-правовими організаціями [1].

Для порівняння правового статусу Українського агентства з авторських та суміжних прав звернемось до практики Латвії. В Латвії управління правами суб'єктів авторського права здійснює Латвійське агентство з авторських прав (далі АККА / LAA). АККА / LAA є Асоціацією, що заснована авторами. На сьогодні ця організація представляє інтереси понад 3300 латвійських авторів, а також 120 авторів з інших держав, що є членами аналогічних організацій. Латвійське агентство з авторських прав має дозвіл Міністерства культури Латвії здійснити колективне управління майновими правами авторів, зокрема: здійснити суспільне кредитування, реєстрацію по кабелю, перепродаж оригінальних творів образотворчого мистецтва, відтворення для особистого користування, публічний показ, прокат, найм та інші дії. Для порівняння в Україні діяльність ДП «УААСП» умовно можна розділити на 4 основні напрямки: облік авторів та їх творів; збір авторської винагороди та її розподіл; міжнародна співпраця; юридична діяльність. Таким чином, Латвійське агентство з авторських прав має більш широкий обсяг повноважень, зокрема в галузі кредитування і отримання кредитів для реалізації прав суб'єктів авторського права.

Агентство з авторських прав Китаю (далі САС) було створено в 1988 р. САС є першим національним агентством авторських прав у Китаї, що уповноважено китайським урядом. З моменту свого заснування в 1998 р., САС була поставлена під єдине керівництво управління ЦК КП. Крім традиційного бізнесу Агентства авторських прав авторських книг та аудіо-відео продукції, САС докладає великі зусилля, щоб розширити сферу діяльності Агентства з прав періодичних видань, фільмів і телебачення, твори образотворчого мистецтва, фотографічні твори, електронні публікації, оцифруванні продукти, анімації та коміксів, ігрове програмне забезпечення та мережеві комунікації. В даний час, САС співпрацює з багатьма великими вітчизняних та міжнародних агентств і видавців з Тайва-

ню, Гонконгу, Макао, Росії, США, Великобританії, Німеччини, Франції, Японії, Італії, Австралії, Болгарії, Україні, Грузії, Бразилії. САС має багато професійних і сумлінних авторських агентів, які володіють англійською, російською, японською, французькою та німецькою мовами. Досягненням цієї організації є 5 000 авторських торгових контрактів. Слід зазначити, що САС внесла великий внесок у розвиток авторського права торгівлі в Китаї [2]. Необхідно звернути увагу на те, що Китай є однією з країн до якої світова спільнота має претензії з охорони прав інтелектуальної власності. Однак, ця країна намагається активно подолати свій негативний імідж про це свідчить діяльність Агентство з авторських прав Китаю. Досвід китайських фахівців в галузі авторського права потребує дослідження і можливо частково застосування у діяльності Українського агентства з авторських та суміжних прав, оскільки перед Україною стоїть завдання з поліпшення правової охорони авторського права, як і в загалі інтелектуальної власності.

Якщо звернутися до досвіду Австрії, то в цієї країні діє Агентство по авторським правам Limited (CAL) (далі Limited (CAL)) ця компанія створена на приватній формі власності. Limited (CAL) є посередником на ринку авторсько-правових послуг [3]. CAL представляє авторів, журналістів, художників, геодезистів, фотографів, а також газети, журнали і книги видавництва. Ця організація надає правові та практичні методи відносно копіювання опублікованих робіт для громадськості, бізнесу і держави. Limited CAL управляє копіюванням матеріалу для друку освітніх установ, державних установ, корпорацій, асоціацій, релігійних організацій та інших організацій. Австрійський досвід управління авторськими правами свідчить про необхідність вдосконалення міжнародних зв'язків в галузі авторського права і необхідність більш ретельного регулювання копіювання об'єктів авторського права.

Головною функцією Українського агентства з авторських і суміжних прав (є колективне управління правами авторів. ДП «УААСП» за бажанням автора здійснює підготовку до державної реєстрації об'єктів авторського права і суміжних прав та видачі автору охоронного документу - свідоцтва. Важливою функцією ДП «УААСП» є надання допомоги авторам щодо захисту їх прав у разі порушення. Українське агентство з авторських та суміжних прав для реалізації своїх завдань створює окремі управління у своїй структурі. Управління обліку авторів займається реєстрацією творів авторів (драматичних, музично-драматичних, літературних, музичних з текстом чи без тексту, хореографічних, образотворчих), укладає договори про управління правами автора на колективній основі, вираховує авторську винагороду для кожного автора з коштів, які надходять до ДП «УААСП» від користувачів авторських творів. Управління зборів авторської винагороди займається укладанням ліцензійних договорів з різноманітними видами користувачів на правомірне використання всіх видів публіч-

ного виконання творів авторів та на відтворення цих творів авторів шляхом механічного, магнітного та інших видів запису. Управління міжнародних зв'язків займається питанням налагодження співпраці з іноземними авторсько-правовими організаціями та міжнародними організаціями сфери захисту прав інтелектуальної власності.

Українського агентства з авторських і суміжних прав має право: брати участь у роботі міжнародних і неурядових організацій інших країн з питань авторських і суміжних прав; укладати угоди в галузі використання об'єктів авторського права; відкривати в установленому порядку в інших країнах свої представництва та інші права. ДП «УААСП» відповідно до покладених на нього завдань: здійснює на основі угоди з власниками, авторських і суміжних прав управління їх майновими правами в Україні та за її межами; укладає на основі повноважень, наданих йому правовласниками, угодами або здійснює посередництво при укладанні угод про уступку прав на використання в Україні та за її межами творів власників авторських і суміжних прав; здійснює за дорученням українських користувачів посередництво при укладанні угод про придбання прав на використання в Україні творів правовласників інших країн; надає посередницькі послуги при показі на виставках і виставках-продажах творів образотворчого мистецтва, а при реалізації таких творів із збереженням за авторами прав слідування виплачує авторський гонорар; здійснює видавничу діяльність в Україні та за її межами; здійснює інші функції, що впливають з чинного законодавства про авторські і суміжні права або з факту участі України у міжнародних багато- і двосторонніх угодах про охорону авторських і суміжних прав.

Слід зазначити, що рівень правової охорони об'єктів авторського права в Україні є достатньо низьким. Станом на 2002 рік серед країн СНД Україна мала майже найвищий рівень розповсюдження контрафактної продукції, котрий становив 90 %, тоді як у інших країнах СНД він коливався від 73 до 94 %. Зокрема, у Білорусії – 94 %, Киргизії – 86 %, Грузії – 73 %, а у таких країнах як США, Великобританія, Франція, Чехія він традиційно складає менше, ніж 10 %, у Фінляндії та Італії – 10-25 %, Польщі та Бразилії – 25-50 % [4, с. 32]. Це потребує вдосконалення законодавства в галузі авторського права, зокрема управління авторськими правами і діяльності Українського агентства з авторських та суміжних прав.

На підставі аналізу діяльності агентств з авторських прав іноземних держав, стану порушення авторських прав в Україні можна запропонувати наступні рекомендації з вдосконалення українського законодавства: проведення соціальної реклами з необхідності охорони об'єктів авторського права і реклами діяльності Українського агентства з авторських та суміжних прав, введення терміну і визначення правового статусу літературного агента. Безумовно, пропозицій навколо цієї проблематики багато і це є однією зі спроб запропонувати рекомендації по вдосконаленню законодавства.

Список літератури: 1. Офіційний сайт Українського агентства з авторських та суміжних прав /www.uasgt.kiev.ua – останнє відвідування 23.03.11 р. з домашньої сторінки. 2. Офіційний сайт Агентство з авторських прав Китаю // <http://www.pubmatch.com/profile/1403/copyright-agency-of-china.html> – останнє відвідування 25.03.11 р. з домашньої сторінки. 3. Офіційний сайт Агентство з авторських прав Австрії // www.copyright.com.au – останнє відвідування 28.03.11 р. з домашньої сторінки. 4. Коваль А. Соціально-політичні передумови вдосконалення кримінально-правової охорони авторського права і суміжних прав / А. Коваль // Юридичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 32.

Надійшла до редколегії 17.05.2011.

УДК: 347.786

А.М. ГАРЯЕВА, ст. преподаватель, НТУ «ХПИ», Харьков
Е.С. МЕРЕЖКО, магистрант, НТУ «ХПИ», Харьков
А.А. КРУГЛОВА, магистрант, НТУ «ХПИ», Харьков

БАЗА ДАННЫХ, КАК ОБЪЕКТ АВТОРСКОГО ПРАВА

У даній статті описуються критерії визначення баз даних як об'єкта захисту авторського права. Розглядаються способи та особливості захисту баз даних, легітимність використання програмних продуктів і баз даних.

В данной статье описываются критерии определения баз данных как объекта защиты авторского права. Рассматриваются способы и особенности защиты баз данных, легитимность использования программных продуктов и баз данных.

This article describes the criteria of determining the database as an object of copyright protection. It is examined such issues as methods and characteristics of database protection, legitimacy of the software and database usage.

Правовая охрана баз данных является актуальной проблематикой. Потому что современное общество стремительно строит информационные отношения, а база данных является неотъемлемым объектом информационного пространства. Научные исследования по правовой охране баз данных осуществлялись следующими учеными и специалистами в области права интеллектуальной собственности: Б.М. Асфандиярова, И.А. Близнач, М.М. Богуславского, Э.П. Гаврилова, В.А. Дозорцева, В.И. Еременко, Л.Г. Кравца, Ю.Г. Матвеева, А.М. Минкова, И.А. Носовой, Л.И. Подшибихина, А.П. Сергеева, В.И. Серебровского, Н.А. Щамхаловой и других. Проблема правовой охраны баз данных обсуждается учеными стран Европейского союза, Соединенных Штатов Америки и других стран, в частности Ф. Готценом, Д. Липчик, Б. Эдельманом, чьи работы также были исследованы. Целью этой статьи является выявление критериев правовой ох-

раны базы данных.

Международно-правовая охрана базы данных базируется на следующих международных правовых актах: Бернская конвенция по охране литературных и художественных произведений в редакции 1971 г., Всемирная конвенция об авторском праве в редакции 1971 г. Договор ВОИС по авторскому праву 1996 г., Соглашение о торговых аспектах прав на интеллектуальную собственность 1995 г., Директива Европейского Парламента и Совета о правовой охране баз данных 1996 г. Анализируя, данные международные акты можно утверждать, что в основе правовой охраны баз данных в международном сообществе лежит авторско-правовая охрана.

Как показывает мировой опыт, потребность в закреплении за создателями программ для ЭВМ и баз данных исключительных прав на эти объекты появляется на определенном этапе экономического и технического развития, когда число устанавливаемых компьютеров и, соответственно, компьютерных программ, достигает критического уровня. До этого момента отношения производителей с потребителями укладываются в рамки обязательственного права. Одновременно с широким распространением вычислительных машин стандартных модификаций, нарастает процесс неконтролируемого копирования и использования программ, который наносит серьезный ущерб экономическим интересам авторов и подрывает материальную основу этой сферы производства. Поэтому, на определенном этапе общество вынуждено искать более действенные средства для обеспечения интересов производителей программных продуктов. Первые законы о правовой охране программ для ЭВМ появляются в законодательстве государств с высоким уровнем технического и экономического развития (США – 1980, Франция – 1985), причем в поисках правовой формы нового института большинство государств останавливается на включении программ для ЭВМ и баз данных в число объектов, на которые распространяется действие норм авторского права.

Впервые термин «база данных» был введен в Законе РСФСР «О собственности в РСФСР» 1990 г. Однако в этом законе не было дано определения базы данных, сроков охраны, режима использования. Таким образом, отнесение баз данных к охраняемым объектам в упомянутом законе лишь декларировалось. Далее в Основах гражданского законодательства Союза ССР и республик 1991 г. базы данных были приравнены к сборникам. В Украине понятие базы данных предусмотрено Законом Украины «Об авторском праве и смежных правах»

База данных (компиляция данных), в соответствии с Законом Украины «Об авторском праве и смежных правах» – это «совокупность произведений, данных, или любой другой независимой информации в произвольной форме, в том числе – электронной, подбор и расположение составных частей которой и ее упорядочивание является результатом

творческого труда, и составные части которой являются доступными индивидуально, и могут быть найдены с помощью специальной поисковой системы на основе электронных средств (компьютера) или других средств» [1]. Таким образом, понятиями «компьютерная программа» и «база данных» охватываются две основных разновидности компьютерной информации, которые признаны предметом защиты авторского права и смежных прав. Однако, Закон Украины «Об авторском праве и смежных правах», не раскрывает в своих пределах понятия других видов компьютерной информации, например, таких как программно математические мероприятия защиты и информация в сети Интернет, в частности, электронная почта. При этом такие определения на законодательном уровне почти отсутствующие, или не совпадают. Да, в статье 1 Закона Украины «О Национальной Программе информатизации» [2] база данных определена, как «именуемая совокупность данных, которая отображает состояние объектов и их отношения в определенной предметной области». То есть, такое толкование выходит за пределы информатизации и может применяться как к виртуальным предметам, так и к предметам вещественного мира. Таким образом, определение компьютерной базы данных отсутствует.

Соответственно статье 18 Закона Украины «Об авторском праве и смежных правах» в редакции Закона от 11 июля 2001 г. компьютерные программы охраняются как литературные произведения. Такая охрана распространяется на компьютерные программы независимо от способа или формы их выражения.

Охрана базы данных (представляющей собой результат творческого труда по ее подбору и организации) характеризуется рядом особенностей. В частности, базы данных охраняются независимо от того, являются ли данные, на которых они основаны или которые они включают, объектами авторского права. Авторское право на базу данных, состоящую из материалов, не являющихся объектами авторского права, принадлежит лицам, создавшим эту базу данных. Если же база данных состоит из охраняемых произведений, то авторское право на нее признается, лишь при соблюдении авторского права на каждое из входящих в ее состав произведений. Кроме того, авторское право сохраняется на каждое из произведений, включенных в базу данных, и их использование может осуществляться независимо от этой базы данных.

Таким образом, составителю базы данных для включения в ее состав любого охраняемого произведения требуется предварительно получить согласие автора или иного правообладателя на это произведение, последние, дав такое разрешение, могут продолжать использование этого произведения по своему усмотрению. При этом авторское право на базу данных не препятствует другим лицам самостоятельно осуществлять подбор и организацию произведений, входящих в эту базу данных.

Базы данных как таковые представляют собой категорию идеального. Они неосязаемы, непотребляемы и не могут быть объектом правоотношений безотносительно к материальному носителю.

Программы для ЭВМ и базы данных охраняются авторским правом независимо от их материального носителя, назначения и достоинства при соответствии таким критериям:

- 1 наличие объективной формы существования;
- 2 творческого характера деятельности автора, в результате которой создается программа для ЭВМ или база данных.

Базы данных охраняются как сборники, то есть защите подлежит исходный текст для компиляции, которая определяет внутреннюю структуру таблиц и их взаимоотношения. При этом, в соответствии со статьей 19 Закона Украины «Об авторском праве и смежных правах» правовая охрана баз данных не распространяется на самые данные или информацию и не задевает любое авторское право, которое относится к самым данным или информации, которые помещаются в базы данных. Закон гарантирует защиту авторских прав только таким базам данных, которые в оформлении или отборе материалов являются результатом творчества. Это общий принцип авторского права, согласно которому, чтобы работа была под защитой, ее создание должно требовать от автора определенных творческих усилий.

Составителю базы данных для включения в ее состав любого охраняемого произведения, требуется предварительно получить согласие автора или иного обладателя права на такое произведение, которые, дав такое разрешение, могут продолжать использование своих произведений исключительно по собственному усмотрению. Вместе с тем, авторское право на базу данных не препятствует другим лицам осуществлять самостоятельный подбор и организацию произведений и материалов, входящих в эту базу данных. Иными словами, это положение допускает создание баз данных какими-либо лицами с использованием тех же произведений и иных материалов, включенных в ранее созданную другими лицами базу данных. На такую вновь созданную базу данных будет распространяться авторское право, если она явилась результатом творческой деятельности.

Таким образом, компьютерные программы и базы данных являются произведениями – результатами творческой деятельности автора. Первичным субъектом, которому принадлежит авторское право, есть автор.

Список литературы: 1. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000. – № 24, ст.183, зі змінами ВВР, 2001. – № 4, ст.12, ВВР, 2001. – № 25-26, ВВР, 2004. – № 7, ст.46. 2. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998. – № 27-28, ст.181.

Поступила в редколлегию 17.05.2011.

О.Є. АВРАМОВА, канд. юр. наук, доц., НТУ «ХПІ», Харків

І.В. БЕЗВЕРХНЯЯ, магістрант, НТУ «ХПІ», Харків

М.В. КРИЖАНОВСКАЯ, магістрант, НТУ «ХПІ», Харків

ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Стаття присвячена проблемам застосування об'єктів інтелектуальної власності у діяльності підприємства. Ця проблематика розглядається з точки зору юридичної техніки і бухгалтерського обліку. Тема використання об'єктів інтелектуальної власності у діяльності підприємства знаходиться на межі права інтелектуальної власності, інноваційного права та економіки. Встановлені етапи використання об'єкту інтелектуальної власності на підприємстві.

Статья посвящена проблемам использования объектов интеллектуальной собственности в деятельности предприятия. Эта проблематика рассматривается с точки зрения юридической техники и бухгалтерского учета. Тема использования объектов интеллектуальной собственности в деятельности предприятия находится на грани права интеллектуальной собственности, инновационного права и экономики. Установлены этапы использования объекта интеллектуальной собственности на предприятии.

The article is devoted to the problems of usage of objects of intellectual property in the activities of the enterprise. This issue is considered concerning to the point of view of the legal technique and accounting. The theme of use of objects of intellectual property in the activity of the enterprise is located on the verge of intellectual property rights, innovation law and economy. The stages of objects of intellectual property are at the enterprise.

Використання об'єктів інтелектуальної власності у діяльності підприємства є актуальною темою. Оскільки це шлях до інноваційної розбудови підприємства. На жаль, більшість вітчизняних фахівців у галузі права не розуміють ще повною мірою значення внеску об'єктів інтелектуальної власності у процес виробництва і реалізації конкурентоздатної продукції за умов ринкової економіки та, відповідно, необхідності їхньої правової охорони [1, с. 24]. Тому, це тематика потребує окремого дослідження. Метою цієї статті є визначення засад використання об'єктів інтелектуальної власності у діяльності підприємства.

Дослідження в цьому напрямку здійсняли фахівці цивільного права та права інтелектуальної власності, зокрема: Ч.Н. Азімова, Г.О. Андрощука, С.С. Алексеєва, С.М. Братуся, Л.О. Глухівського, О.В. Дзери, А.С. Довгерта, Е.П. Гаврилова, М.М. Богуславського, В.І. Жукова, К.В. Жудри, В.Я. Йонаса, О.С. Йоффе, Н.С. Кузнецової, В.М. Коссака, В.В. Луця, В.П. Маслова, Г.К. Матвеєва, Є.Ф. Мельник, О.А. Підпригори, О.О. Підпригори, О.А. Пушкіна, А.А. Пиленко, М.П. Ринг, В.О. Рясенцева, О.Д. Святоцького, І.В. Спасібо-Фатеева, В.І. Серебровського, К.А. Флейшиць, Є.О. Харитонова, Р.Б. Шишки, Я.М. Шевченко, Г.Ф. Шершеневич,

О.К. Юрченка, Л.С. Явича, В.Ф. Яковлева та ін. Проте, відповідного узагальнення та науково-теоретичного аналізу використання об'єктів інтелектуальної власності у діяльності підприємства поки що в Україні не здійснювалося. Тому ця тематика є сучасною і актуальною.

Правовідносини з використання об'єктів інтелектуальної власності в діяльності підприємства врегульовані Цивільним кодексом України та законами України «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних», «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування», «Про племінну справу у тваринництві», «Про науково-технічну інформацію», «Про лікарські засоби» тощо. Крім того, при регулюванні відносин інтелектуальної власності у разі необхідності застосовуються міжнародні договори у сфері інтелектуальної власності, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Перелік таких договорів наведено в Інформаційному листі Вищого Господарського суду України від 08.10.2003 р. № 01-8/1199 «Про нормативно-правові акти, що регулюють питання, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності».

Слід зазначити, що тема використання об'єктів інтелектуальної власності у діяльності підприємства знаходиться на межі права інтелектуальної власності, інноваційного права та економіки. Оскільки, для використання об'єктів інтелектуальної власності необхідно здійснити комерціалізацію цих об'єктів, що дає зміну правовідносин. Зокрема, правовідносини з інтелектуальної власності після комерціалізації можуть отримувати правовий режим інноваційних правовідносин. Це пояснюється тим, що інноваційне право – це система норм, що регулює відносини щодо введення результатів інтелектуальної творчої діяльності в ринковий обіг, тобто їх комерціалізація [2, с. 21]. Крім того, інноваційне виробництво і його обслуговування стали перспективною ринковою нішею для малих і середніх підприємств. Своєю чергою, інтелектуальна власність є дійовим механізмом закріплення та зміцнення їх позицій на цьому ринку [3].

Використання об'єктів інтелектуальної власності базується на управлінні. Основними задачами у стратегічному управлінні інтелектуальною власністю є: облік, систематизація та аналіз використання об'єктів інтелектуальної власності; визначення домінуючого об'єкта в перспективному плануванні діяльності підприємства (організацій, установ); здійснення правової охорони об'єктів інтелектуальної власності; визначення об'єктів інтелектуальної власності, пропонувані до реалізації та їхня комерціалізація; припинення порушень виключних прав.

Для використання об'єктів інтелектуальної власності на підприємстві необхідно пройти наступні етапи: придбання об'єкту (створення або укладання цивільно-правової угоди, що має на меті отримати об'єкт); облікування об'єкту; використання об'єкту; моніторинг ефекту від використання

об'єкту. Придбаний або отриманий об'єкт інтелектуальної власності відображається на балансі юридичної особи в тому випадку, якщо існує вірогідність одержання майбутніх економічних вигод, обумовлених його використанням. А це є можливим за умови, якщо юридична особа має: намір, технічну можливість і ресурси для доведення об'єкта інтелектуальної власності до стану, в якому він є придатним для реалізації або використання; можливість одержання майбутньої економічної користі від реалізації або використання такого активу. Аналіз фінансового стану підприємств (організацій, установ) науково-технологічного комплексу вказує на відсутність обліку на їхніх балансах нематеріальних активів (результатів науково-дослідних робіт, винаходів, корисних моделей, промислових зразків, програмного забезпечення, баз даних тощо). Це наносить значну економічну шкоду державним інтересам, зокрема, через безконтрольне використання об'єктів інтелектуальної власності, що були створені в попередній період за рахунок державних коштів.

Факт придбання або відчуження майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності підтверджується певними документами. Правові умови введення об'єкта права інтелектуальної власності в господарський оборот це пакет документації, згідно з якою об'єкт права інтелектуальної власності вводиться в господарський оборот. Ці документи можна поділяти на дві групи, в залежності від виду юридичних документів, тобто перша група – це документи, що підтверджують факт придбання об'єкту, друга група – це документи, які підтверджують факт отримання об'єкту. До першої групи документів відносяться: охоронні документи; документи про реєстрацію прав; договір про передачу прав власності; ліцензійні договори; договір про передачу ноу-хау; договір про створення об'єктів інтелектуальної власності; установчі документи. До другої групи документів відносяться: акт прийому-передачі, акт про списання, акт оцінки вартості та ін. Ці документи оформлюють за фактом придбання або відчуження прав інтелектуальної власності, за фактом створення об'єкта інтелектуальної власності, за фактом одержання прав на використання об'єктів інтелектуальної власності.

Крім того, при придбанні об'єкту інтелектуальної власності необхідно визначити власника об'єкту. Власник об'єкту права інтелектуальної власності – це власник майнових прав на об'єкт права інтелектуальної власності, свідоцтва, патенту, авторського права, який може використовувати об'єкт права інтелектуальної власності на власний розсуд, має право давати дозвіл (видавати ліцензію) на використання та передавати право власності на об'єкт права інтелектуальної власності іншій особі на підставі договору. Правильність визначення власника майнових прав на об'єкт є гарантією правильності оформлення і виплати необхідних платежів за використання об'єкту інтелектуальної власності.

Придбання об'єкту інтелектуальної власності тягне його оцінювання та облікування на балансі підприємства в якості нематеріального ак-

тиву. На сьогодні вартісне оцінювання об'єктів інтелектуальної власності є складною проблемою, яка не має однозначного вирішення, оскільки: об'єкти інтелектуальної власності нематеріальні за своєю сутністю, їхню вартість неможливо визначити за допомогою традиційного інструментарію; не всі інтелектуальні блага піддаються безпосередньому ринковому оцінюванню.

Після введення в виробництво об'єкту інтелектуальної власності необхідно здійснити моніторинг. Тобто дії спрямовані на аналіз отриманих результатів, які можуть бути, як позитивними так і негативними. Тільки моніторинг може дати оцінку введення об'єкту інтелектуальної власності у виробництво. Якщо визнана недоцільність у подальшому використанні об'єкту, то він вибуває з нематеріальних активів підприємства. Акт вибуття (ліквідації) об'єкта права інтелектуальної власності у складі нематеріальних активів застосовується для оформлення вибуття таких об'єктів при їх списанні (ліквідації). Цей акт складається у двох примірниках комісією, призначеною наказом (розпорядженням) власника або уповноваженого органу (посадової особи), який здійснює керівництво підприємством, підписується головою та членами комісії, особою, що була відповідальною за використання об'єкта права інтелектуальної власності, затверджується керівником підприємства чи особою, на те уповноваженою. При цьому обов'язково зазначаються причини вибуття об'єкту інтелектуальної власності, зокрема закінчення строку дії: майнових прав інтелектуальної власності, договору на використання майнових прав інтелектуальної власності, зберігання інформації щодо об'єктів права інтелектуальної власності як комерційної таємниці, ліцензійного договору; дострокове припинення ліцензійного договору тощо.

Таким чином, використання об'єкту інтелектуальної власності у виробництві це складна багатоланкова процедура, що відбивається у юридичних та бухгалтерських документах. Правильне застосування об'єкту інтелектуальної власності це крок до інноваційної моделі діяльності підприємства.

Список літератури: 1. *Чомахашвілі О.* Особливості використання об'єктів інтелектуальної власності на підприємствах / О. Чомахашвілі // Юридичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 24. 2. *Сімсон О.Е.* Інноваційне і креативне право: Право знань і творчості: Монографія / О.Е.Сімсон. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 264 с. 3. *Бернадська І.* Інноваційна діяльність та можливості розвитку малого і середнього бізнесу. [Електронний ресурс] // www.ip-centr.kiev.ua/newcipip/control/uk/publish/article/main. Останнє відвідування 10.04.11 р. з домашньої сторінки.

Надійшла до редколегії 17.05.2011.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 008:930.85

Г.В. БУРЯК, канд. філос. наук, доц., НТУ «ХП», Харків

ЕВОЛЮЦІЯ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ СЕЛЯНСЬКОЇ РОДИНИ (ЗА СПОГАДАМИ МОЇХ БЛИЗЬКИХ)

Стаття відтворює життєві погляди й цінності селянства на підставі спогадів рідні автора. Основна мета статті – показати перетворення селянської культури в період до і після колективізації.

В статье воссоздаются житейские взгляды и жизненные ценности крестьян на основании воспоминаний родственников автора. Основная цель статьи – показать превращение крестьянской культуры в период до и после коллективизации.

The paper deals with the reconstruction of the worldly views and vital values by the memory of the author's relatives. The principal purpose of the paper is to show the evolution of the peasant culture from pre-kolkhoz to collectivization time.

Художник, письменник, історик Юрій Логвин, аналізуючи життя свого діда, талановитого селянина, свого батька, який втік (у прямому сенсі цього слова) із села, зберігши собі життя, і став відомим мистецтвознавцем, фахівцем з мистецтва Київської Русі, згадуючи своє післявоєнне спілкування із селянами, підсумовує: знищена ціла цивілізація.

Українська Радянська Енциклопедія визначає селянство як «найдавніший і найчисельніший клас, ... який відіграє важливу роль у створенні матеріальних благ, соціально-політичному і культурному розвитку суспільства». Тим не менш, з розвитком капіталізму цей важливий клас, виявляється, розшарувався на багатих (куркулів) і бідних. Куркуль – власник землі і знарядь праці, експлуататор, багатіє за рахунок найбідніших верст селянства. «Куркульство було ліквідовано як клас в результаті суцільної колективізації сільського господарства» [1, с. 27]. Між ними – середняк, який дещо має з ґрунтів та реманенту, а наймає робітників «іноді». Загадка цієї групи розкривається далі просто: вони «пішли в колгоспи» і «перетворилися на

колгоспне селянство» [2, с. 131]. Відмінність середняка від куркуля, таким чином, – у бажанні перетворитися у сільський пролетаріат, обілівшись перед владою, яку, очевидно, «важлива роль у створенні матеріальних благ ...» (і далі за текстом визначення) не влаштовувала.

Прабаба Химочка (Єфимія) нікого не гнобила, не експлуатувала. Поки чоловік служив у армії, вона працювала білошвіркою, відклала гроші та купила в пана (який утікав до Польщі) деякий реманент, будівлі, худобу, одяг, домашнє начиння та п'ятдесят десятин землі для своєї родини із сімома дітьми. Вона була городянкою, письменною, любила читати «Бедную Лизу», гарною господинею, уміла лікувати перелами й допомагала народжуватися як людині, так і скотині (за спогадами моєї, значно старшої від моєї мами, тітки Ніни Степанівни). У невеличкому селищі (14-16 садіб) вздовж залізниці було багато вдячних їй за те, що живуть на цьому світі. А розкуркулювали її на тій підставі, що Химочка давала притулок узимку громадському пастуху (на його гаряче прохання), за що він допомагав по господі. Справжня ж причина – гарбуз, піднесений Химочкиною Нюсею організаторові акції. Ні любов, ні шана сусідів Химочку не захистили: спочатку вона пішла вішатися, потім махнула рукою – «робіть, що хочете!»; корову відвели до сусідки (бо колгоспу ще як такого не було), коня залишили, а двох невісток та чотирьох онуків повезли до Орші. Там знайшлася добра душа (як оповідала тітка), яка розтлумачила, що везти їх далі, у Сибір, сенсу нема: померзнуть у товарних вагонах. На тому розкуркулювання закінчилося.

Брат баби, Іван Васильович, маючи п'ятьох доньок (найменшій – два рочки) і жодного сина, вимушений через це наймати робітника, який жив на правах члена родини, а до того ж отримував платню. Тітка характеризувала діяльність Івана Васильовича в гумористичному ключі: «Він був чудн-й! Якось оголосив, що буде господарювати на «німецький манір» – усе реєстрував у великій книзі». Жорстко економлячи на всьому, докуповував ділянки землі і стрягнувся, кінець кінцем, на новий будинок замість благоденної халупи, у якій мешкало десятеро людей. Деревину для каркасу взяв із своєї ділянки, докуповував. Будували силами всієї рідні (мій тато з іншими дітьми оббивали дранкою стіни). Може через цей будинок (його розібрали і вивезли на другий день), а формально через робітника, був він розкуркулений і засланий з дружиною і доньками за Урал. Там він вимушений був працювати сторожем, прибиральником і грубником у школі, а повернутися після війни в рідне село не зміг: його не прийняли тепер у радгосп – бо геть спрацьований. Казав моїй тітці: «Яким я був темним, дурним – сам себе знищив! Тепер же всі газети читаю, за літературою стежу». (Далі – більше! Мамин батько, Степан Васильович був репресований в 1937 році з іншими 7-8 сусідами – з усіх 14 родин селища – як потенційний конкурент голові колгоспу, дуже бідному селянинові із сусіднього села, який знайшов спільну мову з владою, як з радянською так і німецькою).

Хто дійсно був бідний в селі? Одинаки, хворі, непридатні до сільської праці. Занедбане господарство втрачалося ними, вони продавали землю, хату. Тому наймані робітники, як правило, жили у господарів, часом були з іншого села. Але виживали вони саме тому, що завжди була робота і можна було найнятися. Переважна більшість робіт, тим не менш, виконувалася на умовах обміну послуг: збиралися на толоку родичі, сусіди. Дід Іван Павлович, наприклад, шив шкіряне й повстяне взуття для всіх родичів (не на продаж). Це правило стосувалося всіх робіт з великим обсягом. Люди зі спеціальними навиками заробляли вже із своєї майстерності. Свекор баби Фросини Василівни, Оврам Вовк, був прекрасним бондарем, робив ковані, на різьблених ніжках, скрині для дівочого посагу – йому платили золотом; а він же не пив, не кутив, усе збирав посаг для своєї власної вимоленої донечки-одиначки, яка померла сімнадцятирічною: тоді він все зібране порубав, спалив і часом запивав.

Звичайно, найбільш бідні були й найуразливішими в цьому плинні безперестанної роботи. Батько пригадує родину приїжджих, які, мабуть не дуже схильні до землеробства, першими загинули в Голодомор. Тітка розповідала про свою сварку на початку війни з господаркою сусідньої занедбаної садиби, яка казала: «Ось німці прийдуть, вас, комуняк, перевішають, а я й погйдаю!». Селянство – соціально активний клас, змінює рід діяльності в залежності від обставин життя: дід Іван Павлович служив ротним писарем у Персії, мав дуже гарний почерк, повернувся додому й обирався головою коопспілки, Товариства виробників цукрового буряку, секретарем сільради; дід Степан Васильович, сім років провоювавши на двох війнах, повернувся і працював на будівництві залізничного мосту, але був і гарним, шанованим господарем. Але вже їхні діти виїздили здобувати освіту, працювати в міста, бо повертатися не мали куди.

Селянин, за визначенням свого способу існування, повинен бути динамічним, гнучким, підприємливим, широко обізнаним у різних сферах виробництва. Маючи (у переважній більшості випадків), дрібні гроші від продажу молочних продуктів і яєць, селянин багато чого робить власноруч. Селянин не налаштований, не при звичаєний купувати! Купували горщики, миски, глеки, які майстри возили возами, вигукуючи свій заклик до господарок. Важливий фахівець – коваль. Однак дрібний ремонт також робили самотужки. Багато виробляли з деревини – від іграшкових вітрячків, які гуркотіли, або награвали (курячим пером по шворочці), сопілочок – до меблів, музичних інструментів і будинків. Руками мого діда Степана Васильовича, який збудував міст (показаний на карті) на залізниці Лепель, був побудований і власний будинок, найкрасивіший в селищі, за що родина поплатилася в непевні післявоєнні часи: грабіжники, вирішивши, що то багата оселя, у темряві вигребли вміст шухляд (багаточисельні фотографії). Таким чином зник величезний фотоархів моєї родини. Стеля будинку була викладена хи-

трудолюбим візерунком із дощечок – ніби паркетом – так, що у війну німці не знайшли вхід на горище.

Селянин неймовірно економний в дрібницях (що може зараз здатися смішним сучасному городянину). Найменші шматочки шкіри, металу, інших матеріалів перетворювалися на інструменти, пристрої, забавки – у залежності від потреби.

Обмеження пов'язані виключно з фізичною силою та витривалістю: розподіл обов'язків у родині ґрунтується саме на цьому. Діти (від молодших до старших) пасуть худобу (від дрібної – до коней), порядкують у городі і хаті, ловлять рибу, збирають щавель, гриби-ягоди, плетуть кошики, ріжуть ложки, забезпечують худобу кормом, а піч – паливом, допомагають батькам у полі. Усе це – звичайне для будь-якої родини [3]. Навчання відбувається залученням до роботи, участю в житті родини. (Спогад батька: він не зміг підняти сніп і волочив його, за що й був покараний віжками.) У мого тата були тільки брати, то йому випадала й дівоча робота, через що він ображався та заздів сусідам, у яких було повно дівчат. Оскільки дівчат у родині не було, то й не ткали, не вишивали. Баба Фросина вишивала і ткала у дівочтві, заміжньою ж полишила – не було часу.

Ураховуючи обсяг роботи (7 га орної та городньої землі, 1-2 корови, 1-2 коней, десяток овець, птиця, кабан та домашні клопоти), характер харчування (переважно рослинна, молочна їжа та сало, іноді свинина чи баранина), ніхто з моєї родини не міг мати надмірної ваги (Баба Марія Карпівна пригощала мене «тюрею» – сумішшю води, олії, цибулі та чорних сухарів). Й за спогадами батька, усі родичі швидше жиливі, ніж кремезні. Хоча у дитинстві я чула, що когось із прадідів Онищенків називали «Буряк» (серед інших Буряків, які населяли ледь не половину Марківців) за повновидість чи то за повнокровність.

Особливість роботи потребувала не тільки фізичної придатності, а й певних рис характеру: робити до результатів, до найкращих результатів, що б там не було. Постійні примовки тітки Ніни Степанівни: «Очам лячно, а руки роблять!», «А ти роби – через «не можу».

Домашнє господарство з мінімумом хатнього майна потребувало постійної величезної уваги, часу, зусиль. Ніна Степанівна розповідала, наприклад, що баба Пріся щоліта ходила дуже далеко на болото Ремню, рвала жорстку, як дріт, траву «хвощанку», плела з неї коси, сушила на горищі, щоби протягом року щосуботи відшкрібати лави й стіл до білого. Глиняну долівку також щосуботи підмащувала, а піч підбілювала; одяг проварювала (у жлукті – дерев'яній трубі, яку ставила в корито): полотно було білим-білесеньким. У такій білесенькій сорочці запнута хусткою, яка підкреслює темне від засмаги ще не старої (близько 50 років) обличчя баби Фросини. Однією рукою вона тримає великі білі квіти, пелюстки розсипаються на її темній спідниці, а другою – меншого онука, поряд сидить старший, з яким через декілька років її сплять, замкнувши в хаті під час каральної акції.

Із слізьми та кров'ю селяни позбавлялися ґрунтів і знарядь праці, а з ними – і гідності, і відповідальності за власну родину, за власне життя, отримуючи натомість страх і віру в «доброго барина», те, що соціальні психологи називають госпітальним синдромом.

Список літератури: 1. Українська Радянська Енциклопедія. Вид. 2. – К., 1983. – Т. 6. 2. Див.: Там же. – Т. 10. 3. *Воропай О.* Звичаї нашого народу : Етнографічний нарис. – К., 1993. – С. 40-42; 358-375; 460-461; Етнографія України. – Львів, 1994. – С. 335-337; *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. – М., 1991. – С. 330.

Надійшла до редколегії 26.04.2011.

УДК 394:477+340.141

В.В. МАЛІКОВ, аспірант, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, Київ

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА СЕЛЯНСТВА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «THE RUSSIAN REVIEW» У 1985 РОЦІ

У статті висвітлюється дискусія щодо звичаєвого права та функціонування традиційного селянського суспільства у пореформений період. Аналіз цієї дискусії розкриває методологічні проблеми дослідження звичаєвого права та допомагає зрозуміти його сутність та значення.

В статье освещается дискуссия об обычном праве и функционировании традиционного крестьянского общества в пореформенный период. Анализ этой дискуссии раскрывает методологические проблемы исследования обычного права и помогает осознать его сущность и значение.

This paper highlights the discussion of customary law and the functioning of traditional peasant society in the post-reform period. Its analysis reveals methodological problems in studying of customary law and helps to understand its essence and significance.

У даному дослідженні проводиться аналіз дискусії на сторінках журналу «The Russian Review» стосовно звичаєвого права селянства Російської імперії у пореформений період. В умовах посиленого інтересу до цієї сфери в сучасній українській етнології залучення досягнень американської наукової думки до розуміння особливостей мислення і світогляду селянства є актуальним завданням. Не дивлячись на те, що дана дискусія є відомою для сучасних українських та російських науковців, у присвячених звичаєвому праву працях результати цієї дискусії, як правило, залишаються неврахованими.

Метою дослідження є виявлення методологічних підходів та ідей щодо розуміння сутності звичаєво-правових відносин на основі аналізу за-

значеної вище наукової дискусії. Для досягнення даної мети автор зазначає і розкриває зафіксовані в ній погляди та ідеї дослідників стосовно звичаєвого права, звертає увагу на поставлені проблеми та шляхи їх розв'язання, запропоновані у публікаціях. На основі цього робиться висновок про значення результатів даної дискусії для сучасного вивчення звичаєвого права українського селянства.

Як порівняльні дослідження, так і вивчення тих чи інших явищ звичаєвого права в межах окремої народної культури набули значного поширення у наукових працях, починаючи з середини 1960-х років [1, 7]. Функціонування звичаєвого права нерозривно пов'язується із соціальним устроєм, господарством, сім'єю та різними аспектами повсякденного життя селянства [1, 2]. Важливим аспектом дослідження звичаєвого права селянства II половини XIX – початку XX століть є питання взаємодії звичаєвого і офіційного, державного права. Звичаєве право розглядалося і як одна із юридичних систем, рівна і повноцінна по відношенню до європейського офіційного права; і як певний заміник офіційного права в умовах революційних суспільно-політичних змін [2; 3, с. 613-614; 4, с. 164]. Ці дослідницькі погляди надзвичайно подібні до тих, що їх висловлювали юристи та етнологи середини XIX – початку XX століть стосовно місця звичаєвого права в Російській імперії. Дж.Ф. Холлеман звернувся у своїй роботі до розробленої попередниками типології методологічних підходів до вивчення звичаєвого права, наголосивши на необхідності сприйняття явищ досліджуваної культури з точки зору представника цієї культури. Це означає шкідливість опису звичаєво-правової культури різних народів із застосуванням схожих категорій та аналітичних схем західноєвропейської юриспруденції [5, с. 585, 606].

Науковці, що брали участь у дискусії на сторінках журналу «The Russian Review» стосовно звичаєвого права селянства, так само зверталися до цих методологічних підходів або принаймні пов'язані з цими підходами питання постали перед ними. Проблематика звичаєвого права в усіх учасників дискусії розглядалася в контексті селянського життя та устрою селянської громади, відносин власності, влади [2, 6, 8].

Проаналізовану дискусію у «The Russian Review» можна розглядати не тільки в контексті дослідження звичаєвого права селянства Російської імперії (регіональний підхід), але і як проблематизацію звичаєво-правових відносин у селянській громаді, права земельної власності, історіографічних та ряду інших питань.

М. Левін, розпочавши дискусію на сторінках «The Russian Review», визначив, що звичаєве право селянства можна вивчати на основі аналізу соціальних інститутів та повсякденних практик сільського життя [6, с. 1-3]. К. Воробець певною мірою підтримала та розвинула ці ідеї, запропонувавши діахронічне дослідження звичаєвого права на основі структурно-функціонального підходу [8].

Предметом свого розгляду М. Левін обрав такі явища та інститути селянського життя як сільське самоуправління, функціонування сільської громади і сільської поземельної общини, селянське землеволодіння, волосні суди та селянська сім'я. У своїй статті М. Левін звертається до суспільно-політичної та наукової дискусії у дореволюційній Росії, яка зосереджувалася і навколо інтересів селянства та його соціального устрою. Автор дослідження підтримав неоднозначну точку зору частини тогочасних науковців щодо зумовленості відносин власності в середовищі селянства уявленнями про право труда (тобто що право на власність отримується завдяки трудовій участі в ній) та право на труд (тобто необхідністю забезпечення кожного можливістю працювати) [6, с. 4-7]. Ці уявлення і було прослідковано науковцем у вивченні вищезазначених явищ та інститутів тогочасного сільського життя. Дослідник торкнувся і питань епістемологічного характеру стосовно звичаєвого права селянства, а саме вищезазначеної дискусії на отримані тогочасними дослідниками результати у сфері вивчення звичаєвого права, тобто наскільки ці результати відповідають реаліям пореформеного села. Важливий характер мають висвітлені автором статті проблема впливу держави та офіційного законодавства на юридичну діяльність селян. М. Левін погодився і з думкою частини науковців дореволюційної Росії, що селянство не мало звичаєвого права у вигляді чітко фіксованих абстрактних норм, однак вони мали правові погляди, які відповідали умовам їхнього життя і мали спільну основу для всього селянства, а тому мали бути вивчені та кодифіковані до їх зникнення [6, с. 4-7].

На основі проаналізованих ним сімейних відносин, діяльності сільської общини у регулюванні селянського землеволодіння та перерозподілу землі, практик спадкування та ін. М. Левін показав наявність та дієвість звичаєво-правових начал у повсякденному житті селянства, викликаних їх стійкими автономними уявленнями про право, справедливість, власність. На думку дослідника, община перемогла і затрималася в сільському житті аж до колективізації саме через те, що відповідала звичаєво-правовим уявленням селянства про власність та працю [6, с. 17-19].

До явних недоліків проаналізованої праці М. Левіна можна віднести те, що він зосередився виключно на питаннях власності та регулюванні прав власності у сім'ї та общині, знехтувавши принципом загального і зв'язного вивчення різних явищ сільського життя для з'ясування сутності звичаєвого права селянства. На ці та інші суперечливі моменти у дослідженні М. Левіна вказали інші учасники дискусії.

М. Конфіно виступив з суттєвою критикою положень М. Левіна. Він розкриває численні пастки дореволюційних наукових робіт, присвячених вивченню звичаєвого права, які можуть завадити розумінню сутності цього явища [2, с. 35-37]. Із цим поглядом дослідника важко не погодитися, адже тогочасні дослідження відігравали значну роль у суспільно-політичній дискусії щодо необхідності і можливості збереження традиційного устрою

селянства, реформування у сфері земельної власності. І так чи інакше автори цих робіт займали певну позицію у дискусії, яка ставала по суті їх методологічною позицією у наукових дослідженнях, використовуючи їх результати для підтвердження своєї суспільно-політичної точки зору. Тож М. Конфіно справедливо вказував на те, що праці II половини XIX – початку XX століття у даній сфері мають виключно історіографічний інтерес, дискусії з приводу можливості існування звичаєвого права, термінологічного розрізнення «звичаєвого права» і «юридичних поглядів» є абсолютно несуттєвими для сучасності, а від отриманих тоді теоретичних узагальнень слід повністю відмовитися [2, с. 37-38]. Цінність складає той багатий джерельний матеріал щодо звичаєвого права, зафіксований у збірниках та монографіях. Справжнім завданням є дослідження сільської дійсності, якою вона тоді була, і звичаєве право являє собою частину цієї дійсності. М. Конфіно проводить дослідження в межах структуралістського підходу у діяхронічному розрізі. У своїй статті він обґрунтовує доцільність залучення теоретичних підходів французької Школи Анналів до поставленої М. Левіном проблеми. Дослідження звичаєвого права має спиратися на дослідження «ментальності» селянства – складного набору колективних почуттів, поглядів та особливостей світосприйняття. Він запропонував дотримуватися принципу загального і зв'язного вивчення різних явищ сільського життя для з'ясування сутності звичаєвого права селянства. Тож М. Конфіно розглядає у системному зв'язку структуру селянської родини, спадкування земельної власності домогосподарства та його подільності, виділення селян з общини на хутори [2, с. 40-43].

К.Д. Воробець високо оцінила дослідження М. Левіна, стосовно розуміння селянської спільноти як окремої системи із власним устроєм. Однак вона звернула увагу на те, що життя селянства знаходилося під впливом зовнішніх факторів, зокрема кріпосницького спадку [8, с. 21-22]. Це вплинуло на розширення функцій традиційних селянських інститутів (наприклад, сільської громади та земельної общини) з метою збереження контролю над селянством після скасування кріпацтва і позбавлення, хоча й неповного, такої можливості поміщиків. Авторка також наголосила на важливості з'ясування впливу офіційного права на повсякденну практику селянства, навівши для прикладу особливості спадкування землі у селянському домогосподарстві [8, с. 25].

Проблеми із визначенням наявності звичаєвого права у селянства дослідниця пояснює відсутністю у нього абстрактних юридичних понять, що збивало з пантелику деяких тогочасних дослідників, оскільки селяни відповідно не розуміли термінів офіційного права [8, с. 21-22]. У цій думці можна виділити також важливий принцип польових етнографічних досліджень щодо необхідності пошуку «спільної мови» з інформантом-селянином. Даний принцип передбачає попереднє ретельне ознайомлення з особливостями народної культури, відчуття та розуміння її.

В якості цінного джерела вивчення звичаєво-правової культури селянства дослідниця визнає зібрані в II половині XIX століття рішення волосних судів.

Особливу увагу усі автори звернули на суспільно-політичну дискусію у дореволюційній Росії щодо необхідності і можливості збереження традиційного устрою селянства, реформування у сфері земельних відносин. Безперечний вплив цієї дискусії на методологічні позиції тогочасних науковців поставив під сумнів отримані ними результати. З-поміж дискусійних питань виділено існування трудового принципу власності у звичаєвому праві селянства. М. Левін підтримав цю ідею, сформульовану частиною тогочасних науковців [6, с. 4-6], тоді як К. Воробець піддала її сумніву, вказавши на важливу роль кровної спорідненості у спадкуванні [8, с. 24-25]. За результатами дискусії зрозуміла перспективність вивчення сутності норм та уявлень селян щодо права, справедливості, власності, праці, а також взаємодії між офіційним, поміщицьким та звичаєвим правом.

Дискусія щодо звичаєвого права селянства Російської імперії пореформеного періоду на сторінках журналу «The Russian Review» у 1980-х роках окреслила важливі питання щодо сутності звичаєвого права та джерел його вивчення, критичного ставлення до історіографічної спадщини науковців II половини XIX – початку XX століть, методологічних підходів до польових досліджень та теоретичних узагальнень зі звичаєвого права. Науковці підходили до вивчення феномену звичаєвого права селянства крізь призму його юридичних уявлень, звичаєвої практики, соціальних інститутів та майнових питань. Це відповідало загальним методологічним настановам щодо розгляду звичаєво-правової культури в соціальному і культурному контексті, але водночас дещо звужувало та фіксувало проблематику звичаєвого права на функціонуванні селянської громади та майновій сфері відносин, залишаючи на периферії ряд інших сфер функціонування звичаєвого права.

Список літератури: 1. *Anderson R. T.* Studies in Peasant Life // *Biennial Review of Anthropology*. – Vol. 4. – 1965. – P. 176-210. 2. *Confino M.* Russian Customary Law and the Study of Peasant Mentalités // *The Russian Review*. – Vol. 44. – 1985. – P. 35-43. 3. *Glenn H.P.* The Capture, Reconstruction and Marginalization of «Custom» // *The American Journal of Comparative Law*. – Vol. 45. – No. 3. – 1997. – P. 613-620. 4. *Hoffer P.Ch.* Custom as Law: A Comment on J.R. Pole's «Reflections» // *The William and Mary Quarterly*. – Third Series. – Vol. 50. – No. 1. – 1993. – P. 160-167. 5. *Holleman J.F.* Trouble-Cases and Trouble-Less Cases in the Study of Customary Law and Legal Reform // *Law & Society Review*. – Vol. 7. – No. 4. – 1973. – P. 585-610. 6. *Lewin M.* Customary Law and Russian Rural Society in the Post-Reform Era // *The Russian Review*. – Vol. 44. – 1985. – P. 1-19. 7. *Nader L., Koch K.F., Cox B.* The Ethnography of Law: A Bibliographical Survey // *Current Anthropology*. – Vol. 7 – No. 3. – 1966. – P. 267-294. 8. *Worobec C.D.* Reflections on Customary Law and Post-Reform Peasant Russia // *The Russian Review*. – Vol. 44. – 1985. – P. 21-25.

Надійшла до редколегії 26.04.2011.

О.А. СТАСЕВСКА, канд. філос. наук, доц., НЮАУ ім. Я. Мудрого, Харків

АКТУАЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглядається співвідношення понять «національна самосвідомість», «національна ідея», «національна еліта»; взаємовплив процесів збереження національної самобутності та формування національної ідеї.

В статье рассматривается соотношение понятий «национальное самосознание», «национальная идея», «национальная элита»; взаимовлияние процессов сохранения национальной самобытности и формирования национальной идеи.

In article correlation of concepts is examined national consciousness, national idea, national elite. An accent is done on connection of processes of maintenance of national originality and formation of national idea.

Роки існування незалежності України можна безпомилково охарактеризувати як період духовної кризи суспільства, що супроводжується пошуком загальнонаціональних духовних орієнтирів. З боку офіційної влади це виявляється у постійних деклараціях щодо піклування про національну культуру, збереження національної самобутності, розбудову національної ідеї тощо. Проте, тривалість духовної кризи свідчить про поверхове ставлення до означених питань, про нехтування глибоким сутнісним розумінням національних проблем сучасності поряд з реальним небажанням розкрити духовні резерви українського суспільства.

Дослідження культурної політики сучасної України дають підставу вважати, що вона являє собою лише набір банальних тез, які не вказують шлях подальшого розвитку національної культури, а також не сприяють випрацюванню національної ідеї, наповненої конкретним змістом і це скоріше призводить до розшарування нації, а не до її консолідації. Такі поняття як «національна культура», «національна ідея», «національна еліта» є найуживанішими у політичному лексиконі, але використовуються як засоби маніпулювання суспільною свідомістю задля досягнення «одноденних» політичних цілей.

Стрімкі зміни у світі кінця XX – початку XXI століття, які пов'язані з наростаючими і досить суперечливими (як позитивними так і негативними) процесами глобалізації, різко загострили проблеми національної ідентичності, розвитку націй, національних культур та ін. Більшість сучасних наукових досліджень, предметом яких є нація, пов'язують між собою такі питання як «національна культура», «національна ідея», «національна еліта», «національна ідентифікація». У ситуації культурного розмаїття, історичного співісну-

вання різних народів закономірно актуальним є питання національних особливостей культур. Ознакою сучасності є визнання за кожною національною культурою права на відстоювання власної самобутності, самостійне існування та розвиток, а також визнання тенденції на їх зближення.

Розмову про національну культуру слід починати з осмислення поняття «народ». Зрозуміти, що об'єднує народ в єдине ціле, можна на основі історичного підходу, згідно з яким визначено таке значення цього поняття: народ, тобто етнос, – це історично усталена на певній території стійка біосоціальна сукупність людей, які мають загальні стабільні риси, особливості культури, мови, усвідомлюють свою єдність, свій генетичний зв'язок з іншими представниками цієї ж групи та відмінність від інших. Людина сприймає себе нащадком попередніх поколінь предків, пам'ять про яких передається у часі. Так формується історична спадкоємність, що й визначає цілісність народу-етносу. Важливо зазначити, що народ-етнос базується не на реальному генетичному зв'язку («нащадок по крові»), а на самовідомості людей (інакше це призводить до расистських спроб ділити людей на «ширих» і «неширих» представників етносу). А тому поняття «народ-етнос» є не тільки біологічним, а й соціальним.

Історичні умови, в яких існують народи-етноси, утворюють різні соціальні зв'язки, що зумовлює появу етносоціальних спільнот – субетносів – неголовних етносів, які підпорядковані основному етносу (наприклад, у складі українського народу є такі субетноси, як гуцули, лемки, бойки тощо). Тому народ як етносоціальна спільнота поєднує людей різного етнічного походження, оскільки об'єднуючі фактори не вичерпуються, як вже було підкреслено, уявленнями про генетичну спорідненість.

Поняття «нація» в науковій літературі використовується в таких найбільш поширених значеннях. По-перше, нація – це сукупність громадян держави, тобто це народ, який досяг певного рівня культурного розвитку і певного ступеню політичної організації, об'єднаний спільною мовою та культурними традиціями і організований в єдину державу. У такому розумінні нація – територіально-політична спільнота, синонім держави. По-друге, нація – історично сформована стійка спільнота людей, для якої є характерним єдність економічного життя, мови, території, психологічних рис (національний характер, національна свідомість і т.д.). У такому розумінні нація – соціально-історичне явище, яке виникає в період подолання феодальної роздрібненості і зародження капіталізму, а держава, як важливий чинник консолідації нації, не є обов'язковою ознакою нації.

Становлення більшості сучасних націй (німецької, французької, російської, української) пов'язано з переходом від натурального господарства до торгово-промислових відносин (доба пізнього середньовіччя), в процесі чого відбувається: утворення національної мови; формування особливостей національного характеру; формування національної свідомості; утвердження загальнонаціональної культури.

Національна самосвідомість формується під час створення національної держави (як це відбувалося у Західній Європі), або під час національно-визвольних рухів, коли «корманічі» суспільства звертаються до широких верств народу з ідеями «національного визволення», «національної гордості» і т.д. (як це було, наприклад, в Україні). Переважна більшість українських вчених згодна з думкою про те, що українська нація і національна самосвідомість українців почала формуватися протягом XVI-XVII ст. і це випередило становлення національної держави, що зумовлено екстремальними обставинами боротьби проти Кримського ханства, Речі Посполитої і Московського царства.

Отже, національна самосвідомість обумовлюється почуттям причетності як до певної етнічної культури, так і до певної національної культури, які можуть не збігатися (наприклад, у багатонаціональних державах живуть люди різного етнічного походження – «канадські українці», «американські китайці», «французькі араби», «німецькі турки» тощо). Національна самосвідомість є самовизначенням в системі національних відносин, утвердженням людиною себе як носія національних цінностей, мови, традиційних норм, звичок і тощо.

Для утвердження і усвідомлення національно-культурної окремішності найголовнішу роль відіграє мова. Національна мова є явищем історичним. Її виникнення і становлення пов'язано з епохою утворення націй, з концентрацією економічного і політичного життя народу, з розвитком процесів зміцнення мовної єдності. Мова одночасно є і умовою розвитку національної культури і її продуктом. Все визначальне і самобутнє в духовності будь-якого народу закріплюється у лексиконі національної мови, в ній виявляється національний менталітет.

Етнічна культура виникає разом з етносами в давні часи і охоплює більшою мірою сферу праці і побуту: особливості норм поведінки, звичок, обрядів, народних промислів, фольклору, одягу, їжі тощо. Специфіка етнічної культури обумовлюється природним середовищем і характеризується консерватизмом, спадковістю, орієнтацією на збереження свого коріння і самобутності.

Базисом національної культури є етнічна культура, однак, першу не можна зводити до другої, оскільки існують у сучасному світі як «моноетнічні нації», так і «поліетнічні нації» (територіально-політичні утворення). Взаємостосунки національної і етнічної культур теж неоднозначні: етнічна культура намагається зберегти архаїчні норми життя, тяжіє до традицій, замкненості, акцентує свою відмінність від інших у побуті, поведінці, мовленнєвих особливостях; національна культура відкрита для новацій, не забуваючи традицій, активно вибирає близьке за духом до інших культур, що й збагачує її саму, динамічно розвивається.

Національна культура не обмежується вузькими межами однорідної етнічної спільноти, вона живе розбудовою нового, сприйняттям змін, розвит-

ком активних контактів і діалогу з іншими культурами, докладанням значних зусиль щодо засвоєння досягнень інших національних культур, що й обумовлює її внесок у загальносвітовий культурний процес. Національна культура – це поєднання загальнолюдського та етнічно-неповторного, національно-особливого. На ранніх стадіях розвитку суспільства домінувало національно-особливе, бо тоді на культуру людських спільнот суттєвий вплив мало середовище проживання, обмежені і локальні контакти з іншими спільнотами. З подальшим розвитком поширюється і посилюється матеріальна і духовна взаємодія і взаємозбагачення культур, відбувається інтеграція життя окремих націй у єдине світове ціле. Без цього людство не має майбутнього.

Традиції і новації в національній культурі – два невід’ємні процеси її існування та розвитку. Сліпе схилення перед традицією породжує консерватизм і застій у розвитку суспільного життя, національної культури. Проте, нехтування ними або руйнація їх може призвести до нігілістичного ставлення як до власної культури, так і до власної історії.

Життєвість традиції залежить від можливості її оновлення в історичних умовах, що змінюються. Розвиток національної культури забезпечується новаціями, які збагачують матеріальну і духовну культури, відкидають архаїчне, віджиле. Новаторство є не просто оновленням, подоланням інерції застарілого, це й народження сучасних традицій. Новація заради впровадження «нового» не має творчого змісту. Створення «нового» стає новацією національної культури, коли набуває соціального значення, стає цінністю для сучасного і наступного поколінь. Отже, національну культуру можна розглядати як безперервний процес взаємодії традиційного і інноваційного.

Проблеми утвердження нації і національної культури безпосередньо стосується поняття національна ідея. Зміст його передбачає наявність у національній спільноті почуття національної гордості, почуття національної гідності, усвідомлення мети, яка об’єднує, організує, мобілізує націю на подальший розвиток. Національна ідея органічно поєднує: – знання про минуле, що забезпечує усвідомлення історичного досвіду та уроків історії; – знання про сьогодення, що надає об’єктивну картину сучасних проблем і можливостей їх вирішення; – знання про майбутнє як стратегію подальшого поступу суспільства. Вона не може бути обмежена відродженням забутого, встановленням істинності викривлених сторінок історії, а постає як продуктивний розвиток всього (економічного, політичного, морального, художнього і т.д.) потенціалу нації і країни.

Отже, національна ідея має віддзеркалювати оптимальну міру традиції і модернізації. Національна ідея не виникає стихійно на побутовому рівні, вона формується в процесі цілеспрямованої діяльності національної еліти, до якої належать представники різних сфер діяльності (політичної, технічної, наукової, мистецької тощо). Національна еліта це представники народу, нації, які через потужний особистісний потенціал відіграють у суспільстві значущу роль і здатні власними зусиллями впливати на розвиток держави, нації, наці-

ональної культури, надати емоційно-чуттєвий поштовх національній ідеї, а далі реалізувати її в практичній площині. Конкретно-історичне бачення національної ідеї формулюється представниками національної еліти і затверджується у свідомості народу завдяки просвітницькій діяльності.

Духовна криза сучасного українського суспільства набула таких масштабів, що перетворилася у питання національного виживання. Відсутність стратегії розвитку українського суспільства може привести до реальної втрати самобутності, власної значимості, нівелювання та знеособлення. Брак національної ідеї в сучасній Україні – це проблема денаціоналізованої української еліти, яка виявляє неспроможність сприяти духовному оновленню нації, розробити цілісну систему ціннісних орієнтирів і реалізовувати її на практиці.

Список літератури: 1. *Гордієнко М.* Етнонаціональна політика у сучасному українському суспільстві // Персонал, 2006. – № 5. 2. *Межуев В.* Проблема современности в контексте модернизации и глобализации // Полития, 2000. – № 3. 3. *Онищук С.* Національна ідея і культура: цензура романтичних сподівань // Українські варіанти, 1998. – № 1. 4. *Павличко Д.* Українська національна ідея: статті, виступи, інтерв'ю. – К., 2004.

Надійшла до редколегії 23.03.2011.

УДК 008(477):161.2

Л.В. АНУЧИНА, канд. філос. наук, доц., НЮАУ ім. Я. Мудрого,
Харків

В.Г. ГРИЦАНЕНКО, доц., ХДАК, Харків

КУЛЬТУРА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ ТА МОВНОЇ СИТУАЦІЇ

У статті розглядається питання значущості національної ідеї в духовній культурі сучасної України. Водночас увага приділяється визначенню ролі мови в подоланні кризи вітчизняної культури.

В статье рассматривается вопрос значимости национальной идеи в духовной культуре современной Украины. Одновременно внимание уделяется определению роли языка в преодолении кризиса отечественной культуры.

The article is devoted the question of value of national idea in spiritual life of modern Ukraine. The special attention is spared determination of role of language in overcoming of crisis of domestic culture.

Не є таємницею, що народ єднають спільні тріумфи в минулому, спільна воля в сучасному і спільні плани на майбутнє. Тому проблема формування і підвищення національної свідомості й самосвідомості завжди залишається визначальною для збереження і розвитку нації та національної

культури. Усвідомлення сутності, сенсу існування свого народу, усвідомлення його самобутності й неповторності завжди виступало чинником прискорення національного культуротворення.

Для України, яка мріяла про створення власної держави, особливо значущою є ідеологічна єдність, утворення якої неможливо поза національною ідеєю. Її зміст завжди визначало властиве українцям прагнення Правди, Волі, Долі. Воно протягом усього часу спрямовувало історичний шлях народу. Безсумнівно, українська національна ідея не може не бути адекватною українській ментальності, українським традиціям та чеснотам. Її покликання – забезпечити українське самоздійснення, реалізацію національних інтересів в усіх сферах буття. У свій час відомий літературознавець Ю. Шевельов говорив, що єдиний спосіб для України заіснувати реально в русі людства – витворити та запропонувати людству власну концепцію доби. Тому в українській ідеї повинна бути закарбована максима українського самоздійснення на основі реалій сучасності й традиції, примирення минулого та сьогодення, бачення перспективи майбутнього.

Значення української ідеї підкреслював Д. Донцов: «Брак свого ... ідеалу і розмін його на ідеали свого хутору, повіту, фабрики, ... привели до того, що, мов кара, впав ... на цілий народ новий бич Божий, меч більшовизму ...». Вакуум, який утворюється завдяки відсутності національної ідеї, неодмінно буде заповнений ідеєю чужинців, їхньою ідеологією.

Українська ідея здатна впорядкувати, гармонізувати, одухотворити безладний рух розподілених мас суспільства, визначити орієнтири трансформації соціуму, мобілізувати народ на їх втілення.

Наприкінці XIV-XV ст. українська спільнота почала усвідомлювати себе єдиною етносоціальною цілісністю. У той час було проголошено головним завданням народу визволення від польської залежності й зміцнення православної віри. У XVI-XVII ст. головною силою, яка уособлювала ідеали, прагнення українського народу, було козацтво. Воно спромоглося об'єднати українців ідеєю боротьби за збереження руської віри, за давні права і волю.

Ідеї, які сповідувалися у XIV-XVII ст. не були реалізовані. Більшою мірою винна у цьому українська еліта (частина аристократії, духовенства, козацької старшини). Вона зрадила свій народ заради власних інтересів. Суспільство опинилося у стані «роздвоєності», різновекторності духовних орієнтирів, втрати віри в національну ідею, знищенні національних ідеологічних цінностей.

Часом, коли в Україні почалась розробка філософії національної ідеї, вважають XIX ст.

Перші кроки у розробці філософії української ідеї зробили члени Кирило-Мефодіївського товариства (1845-1847 рр.), зокрема М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак та ін. Вони у різних інтерпретаціях та варіаціях говорили про те, ще головне для українців – боротьба за соціальне і націо-

нальне визволення, зосереджували зусилля на діяльності, спрямованій на відтворення образу України й українського народу, на розкритті його місця у світовому просторі, на визначенні особливостей національного духу.

У подальшому питанням розробки української ідеї приділяло увагу революційне народництво, громадівці, демократичні об'єднання, політичні партії тощо, а також такі відомі українські культурні діячі, як М. Драгоманов, Д. Донцов, В. Липинський, І. Франко, Л. Українка, В. Винниченко, М. Грушевський та ін. Проблема національної ідеї у XIX та на початку XX ст. займала провідне місце в теоретичній та практичній діяльності української інтелігенції. Романтичні погляди, які панували в лавах інтелігенції, сприяли активізації її роботи в цьому напрямі.

У суспільстві того часу поступово поглиблювалося усвідомлення національної самотності, поширювалося бажання володіти українською мовою та вдосконалювати її, з'явилася потреба у пізнанні історичного шляху і долі народу. Головний акцент інтелігенція робила на ідеї абсолютної неповторності народу, його духу і традицій, на тому, що український народ «інший» за своєю історією, мовою, характером, духом, він може вимагати своїх прав у своїй державі.

Процес кристалізації національної ідеї продовжувався протягом всього XIX ст., а на початку XX ст. сформована українська ідея була покладена в основу програм багатьох політичних партій. Її головні постулати – воля, віра, правда, свобода – виступили фундаментом боротьби українців за самостійність, незалежність, державність. Тому початок XX ст. ознаменувався національно-визвольним рухом та сподіваннями на розбудову власної держави.

Великодержавна комуністична ідеологія, спрямована на процес інтернаціоналізації, викорінення будь-яких національних ідей, фактично позбавляла націю майбутнього. У той час в Україні практично була знищена національна еліта: частина її емігрувала, частина почала активно співпрацювати з владою й перетворилася в партійно-радянську номенклатуру. Усе це стало підставою пасивного буття українського народу, руйнувало його національну свідомість.

В умовах сьогодення підвищення національної свідомості, формування української ідеї є одним із головних чинників забезпечення розвитку національної культури, існування незалежної держави. Національна ідея спроможна консолідувати суспільство, вберегти його від імплантації ідеології інших держав, від підпорядкування іншим державам.

Відсутність національної ідеї є сьогодні причиною того стану, в якому опинилася вітчизняна культура. Цей стан. визначається як кризовий. Однією з причин цього безперечно є мовна ситуація.

Життя українського народу не можна виокремити від його культури. Українці зуміли створити культуру, яка займає гідне місце в світовій культурі. Вона має власне обличчя, самотність і неординарна.

Культурологи та лінгвісти стверджують, що ментальність виступає передумовою граматичної будови мови. Більш того, вони впевнені в тому, що саме мова визначає характер картини світу, в якому живе людина (про це свідчить той факт, що завдяки мові японці бачать світ з інших позицій, аніж українці, відбиття чого неважко знайти у філософських системах цих народів). Характер мови, словарний запас етносу дозволяє зробити висновки про особливості його ментальності й сутності духовної культури.

Суспільне явище – мова – є не тільки головним способом передачі інформації, а й способом визначення якості цієї інформації, тим, що багато в чому обумовлює життя людей. В Україні значущість мови визнавалася багатьма вченими, які бачили в ній чинник об'єднання спільноти, виявлення національної психіки. Український історик, релігійний діяч І. Огієнко у своїх працях наводив багато прикладів прояви національного духу в українській мові [4]. Зокрема, він розкрив зв'язок слова «дружина» зі статусом і роллю жінки в українському суспільстві. Ним доведено, що серед слов'янських мов українська мова найбагатша на лексику, найвиразніша на синтактику. Вона визнана однією з наймелодійніших мов. Багатою є і синоніміка української мови.

Мова виконує в будь-якому суспільстві такі функції: культуротворчу, комунікативну, пізнавальну, етнозберігаючу, ідентифікуючу, інтегративну та дезінтегративну. Вона функціонує у вигляді рідної мови, мови національної та мови державної, а також мови міжнаціонального спілкування.

Нація, національна культура, національна мова – явища настільки взаємопов'язані, взаємообумовлені, що наслідком зміни або зникнення мови може бути не тільки трансформація культури і буття нації, а й її зникнення.

Українська мова як різновид слов'янської мови, разом з ще 12 мовами, входить до складу індоєвропейської мовної системи. Учені, які визнавали Київську Русь як поліетнічну державу, схильні до думки, що українська, білоруська, російська мови (вони належать до східнослов'янської групи мов) народилися незалежно одна від одної, є самостійними мовами. Тому ще до XI ст. населення, яке жило на території України, мало власні специфічні мовні елементи, які згодом забезпечили самобутність української мови. Гомогенного мовного простору не існувало ще в старослов'янських племенах. Українська мова свій базовий лексичний фонд успадкувала із праслов'янського мовного світу. Розвиток цього фонду забезпечували іншомовні впливи. Часом, коли формування української мови було завершено, вважається межа XI-XII ст. Етнокультурна консолідація у XIV-XVI ст. посилювала мовну єдність українського народу. Але мовна ситуація в Україні не була однозначною в наступні часи. Її місце і роль у житті народу в різні історичні часи або поширювалися, або звужувалися, що зумовлювали такі чинники: мовна політика держав, яким була підпорядкована країна, зміна етнічної структури населення України, сила впливу інших мов та міра визнання українцями їхньої значущості тощо.

Відсутність державності в українських землях, їхнє входження в структуру інших держав, політика денаціоналізації, яку вони здійснювали, зумовили зниження статусу української мови. Мова не набувала ані гідного визнання, ані поширення. XVII-XX ст. характеризує тенденція обмеження, заборони використання української мови практично в усіх галузях духовної діяльності, починаючи з освітньої й закінчуючи художньою. Її функціонування обмежувалося лише сферою спілкування нижчих верств населення, а також сільським середовищем. Практично це був період лінгвоцида (мововбивства), коли мову забороняли, принижували її статус та престиж, переслідували її носіїв, позиціювали її як копію іншої мови.

Головною силою, яка забезпечувала збереження української мови, сприяла її розвитку, було селянство, а також частина міського населення. До речі, саме селянство вважається культурологами визначальним центром, в якому функціонували цінності традиційної національної культури, жив національний дух.

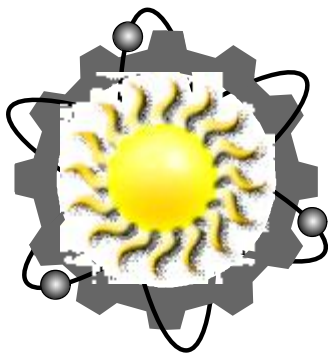
Процес втрати навичок уживання національної мови поступово призводить до руйнації національної культури, яка, як і мова, відчуває свою другорядність, нездатність створити щось значуще. Перехід мови до розряду наріччя, відмова від неї як національного ідентифікуючого начала виступає детермінантою знищення одного з провідних механізмів передачі, розповсюдження, збереження, споживання цінностей національної культури, а найголовніше – творіння її нових цінностей.

У сучасній Україні не створено такого мовного середовища, яке б стимулювало потребу користуватися рідною мовою на професійному та побутовому рівнях.

Складнощі, які характерні для української культури, не можна подолати і досягнути високих результатів у зв'язку з відсутністю програмних розробок, теоретичного обґрунтування змін її змісту та спрямувань, прогнозування їх наслідків.

Список літератури: 1. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. – К., 2002. 2. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991. 3. Донцов Д. Росія чи Європа? – К., 1992. 4. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1993. 5. Шевельов Ю. // Час. – 1996. – 10 серпня.

Надійшла до редколегії 28.03.2011.

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 111.85

И.В. ВЛАДЛЕНОВА, канд. филос. наук, доц., НТУ «ХПИ», Харьков

ЭВРИСТИЧЕСКАЯ РОЛЬ ПРИНЦИПА КРАСОТЫ В НАУКЕ

У статті аналізується принцип краси, який грає важливу евристичну роль у науці. Показано, що принцип краси дозволяє «відчути» причетність до буття, проникнути в суть досліджуваних речей, визначити відповідність і симетрію фізичних теорій.

В статье анализируется принцип красоты, который играет важную эвристическую роль в науке. Показано, что принцип красоты позволяет «почувствовать» причастность к бытию, проникнуть в сущность исследуемых вещей, выявить соразмерность и симметрию физических теорий.

Principle of beauty is in the theory of superstrings. Principle of beauty is analyzed in the article. Principle of beauty plays an important heuristic role. Principle of beauty allows to feel belonging to life, to go deep in essence of the phenomena. He determines simplicity, proportionality and symmetry of theory of superstrings.

Что такое красота? Почему под красотой мы понимаем идеальное совершенство? Такое представление о красоте было заложено Платоном, у которого понятие красоты связано с онтологической и гносеологической проблематикой. С точки зрения Платона, вещь мыслится в качестве прекрасной (совершенной) потому, что соответствует своему эйдосу, идее. В идее воплощается бытие данного объекта. Таким образом, красота помогает человеку, изучая окружающий мир, приблизиться к идеалу [1]. Является ли красота уникальным свойством художественных произведений? Вовсе нет. Категория эстетического является также неотъемлемой чертой научного познания. Всегда ли произведения искусства отвечают принципам красоты? Не всегда. Зачастую произведения искусства служат определенным социальным целям или отражают мир автора, который далек от понимания прекрасного. В науке всегда присутствуют эстетические ценности.

Принцип красоты в науке помогает находить более продуктивные теории, помогает ученому выявлять истину. С одной стороны, красота связана с субъективным пониманием мира, а с другой стороны, приближает исследователя к истине. Красота обеспечивает связь, единство, глубину формул и идей в науке. Красота служит мотивом добывать новые знания об окружающем мире. Наука и искусство имеют много общего: связи, творчество, изобретательность, удовлетворение от работы, неповторимость, оригинальность и т.д.

На важную роль красоты в научном познании указывали следующие исследователи: Н. Коперник, Г. Галилей, Н. Абель, Э. Галуа, А. Майкельсон, Д. Максвелл, А. Пуанкаре, А. Эйнштейн, Г. Вейль, Г.Х. Харди, Ж. Адамар, Г. Гейзенберг, А. Блохинцев, А.Б. Мигдал, П. Дирак и другие. Физики полагают, что красота – это мощный эвристический принцип в науке. Несмотря на обилие исследований в области эстетики мышления, нет однозначного ответа на вопрос: какую роль играет принцип красоты в научном познании? На каком основании мы можем считать одни теории красивыми, а другие – нет?

Анализу некоторых аспектов принципа красоты в науке посвящены работы С.В. Котиной. Исследовательница, изучая развитие и становление естественнонаучного и гуманитарного знания, пришла к выводу, что принцип красоты занимает одно из центральных мест в методологии научного познания. Согласно С.В. Котиной, принцип красоты является промежуточным принципом между общефилософскими принципами (например, единства мира и т.п.) и конкретными принципами и методами специальных научных теорий [2]. С.В. Котина выделяет два вида принципа красоты: «в жестком» и «ослабленном» виде. В жесткой форме он может быть сформулирован так: знания, которые претендуют на статус научных, должны выполнять требования, включающие в себя сущность «первого порядка» исследуемых явлений через гармонию (как снятых противоречий) полноты воплощения совокупности требований: надындивидуального смысла (понимания), инвариантности (включающую симметрию как частный случай), согласованности (системности), простоты. В ослабленном виде он может выглядеть следующим образом: из нескольких конкурирующих теоретических систем отдается предпочтение той, которая опирается на аксиомы и постулаты, отражающие гармоничную взаимосвязь полноты выражения эстетических требований [2].

Б. Грин в книге «Элегантная Вселенная» принципу красоты отводит центральную роль в научном познании. С точки зрения Б. Грина, теория струн, которая отвечает требованиям красоты, гармонии и простоты является самой совершенной современной теорией, описывающей структуру реальности. «Красота и потенциальная мощь теории струн манили исследователей подобно золотому сокровищу, надежно запертому в сейфе, видеть которое можно лишь через крошечный глазок, но, ни у кого не было

ключа, который выпустил бы эти дремлющие силы на свободу» [3, с. 84]. Более того, Б. Грин полагает, что довольно часто решения, принимаемые физиками-теоретиками, основываются «на эстетических соображениях, на ощущении того, что красота и элегантность той или иной теории соответствует красоте и элегантности окружающего нас мира. Конечно, нет никаких гарантий, что такие соображения приведут нас к истине. Может быть, глубоко в своей основе структура мироздания менее элегантна, чем та, которую подсказывает наш опыт. Или, возможно, мы обнаружим, что современные эстетические критерии потребуют существенного пересмотра для применения в менее привычных условиях. Тем не менее, всегда и особенно сегодня, когда мы вступаем в эру, где наши теории описывают такие сферы мироздания, которые все труднее поддаются экспериментальному изучению, физики будут рассчитывать на то, что подобные эстетические соображения помогут избежать тупиковых направлений. До настоящего времени такой подход не раз демонстрировал свою мощь и предсказательную силу» [3, с. 101]. Исходя из эстетических соображений, Б. Грин в физике, как и в искусстве, одну из ключевых ролей отдает принципу симметрии.

В. Гейзенберг в книге «Шаги за горизонт» отдельную главу посвятил проблеме красоты в научном познании. «Когда на собрании Академии изящных искусств берет слово представитель естественной науки, вряд ли он осмелится высказывать свое мнение по вопросам искусства, ведь сфера его собственных занятий далека от искусства. Что он, пожалуй, посмеет затронуть, так это проблему красоты. Конечно, эпитет «прекрасное» применяется для характеристики произведений искусства, тем не менее, прекрасное далеко не ограничивается сферой действия искусства и, несомненно, охватывает также и другие области духовной жизни. И красота природы отражается в красоте наук о природе» [4, с. 207]. Гейзенберг отмечает, что начиная с Античности, под красотой понимают правильное согласование частей друг с другом и с целым. К примеру, в математике, «мы видим, что отдельные части целого согласуются друг с другом, что они действительно складываются в эту целостность, и без особых размышлений осознаем завершенность и простоту этой системы аксиом как нечто прекрасное. Красота, стало быть, имеет отношение к древнейшей проблеме «единого» и «многого», которая находилась в центре ранней греческой философии и была тогда тесно связана с проблемой бытия и становления» [4, с. 268]. Гейзенберг однако отмечает, что нельзя абстрагироваться от природы настолько, что за красивыми теориями нельзя будет добраться до реальности «чистая математическая спекуляция бесплодна, если в своей игре со всевозможными формами она не находит пути назад, к тем весьма немногим формам, из которых реально построена природа» [4, с. 272]. Как бы та ни было, все равно, по мнению Гейзенберга, «в точном естествознании, как и в искусстве, главный источник распространяемого света и ясности заключается в красоте» [4, с. 281].

С точки зрения А. Пуанкаре чувство прекрасного, гармония чисел и форм, геометрическом изяществе лежит в основе научного творчества. Всем истинным математикам «знакомо» настоящее эстетическое чувство. Математические предметы, согласно Пуанкаре, называются прекрасными и изящными, способными вызвать эстетические эмоции в том случае, если элементы целого расположены так гармонично, «что ум без труда может охватить целое, проникая в то же время и в детали. Эта гармония одновременно удовлетворяет нашим эстетическим потребностям и служит подспорьем для ума, который она поддерживает и которым руководит. И в то же время, давая нам зрелище правильно расположенного целого, она вызывает в нас предчувствие математического закона. А ведь мы видели, что единственными математическими фактами, достойными нашего внимания и могущими оказаться полезными, являются как раз те, которые могут привести нас к открытию нового математического закона» [5]. Таким образом, Пуанкаре приходит к следующему заключению: «полезными комбинациями являются как раз наиболее изящные комбинации, т.е. те, которые в наибольшей степени способны удовлетворять тому специальному эстетическому чувству, которое знакомо всем математикам». Чувство красоты лежит в основе «естественного инстинкта математического изящества». Именно это специальное эстетическое чувство играет роль того тонкого критерия истины.

С. Вайнберг утверждает, что довольно часто прогресс в физике основан на суждениях, которые можно охарактеризовать только как эстетические. «Это очень удивительно. Каким образом ощущение физика, что одна теория красивее другой, может служить проводником в научном поиске? Этому есть несколько возможных причин, но одна из них относится конкретно к физике элементарных частиц: красота наших сегодняшних теорий может быть «всею лишь грезой» о той красоте, которая ожидает нас в окончательной теории» [7, с. 17]. Поучительный вывод, который можно извлечь из истории физики, согласно С. Вайнбергу, заключается в том, что физики очень часто руководствуются чувством прекрасного, причем это проявляется не только при создании новых теорий, но даже тогда, когда они судят о применимости уже созданных теорий, и для них нет ничего прекраснее осознания, что они действительно продвигаются вперед к раскрытию окончательных законов природы. С. Вайнберг отмечает, что П. Дирак часто советовал больше думать о красоте тех уравнений, которые ученые исследуют, а не об их смысле.

Поиск красоты в физике красной нитью проходит через все работы ученых и возглавляет важную страницу истории физики. Таким образом, красоту можно понимать следующим образом: как некий этап понимания человеком сущности объекта; как преддверие рождения гипотезы, включающей в себя объективно-истинностные знания; как определенную сопричастность бытия субъекта бытию исследуемого объекта, единству ми-

ра, гармонии с Вселенной. Принцип красоты формирует и организует канву и содержание научного знания. Открытие рационального порядка и гармонии, пропорции знаменует собой вершины эстетических изысканий человека.

Список литературы: 1. Платон. Диалоги; [пер. с древн.греч.] / Платон. – Х.: Фолио, 1999. – 383 с. 2. Котина С.В. «Принцип красоты в математике» и «Принцип красоты в конкретно-научной теории». Режим доступа: www.enterks.ru/principle.html. 3. Грин Б. Элегантная Вселенная. Суперструны, скрытые размерности и поиски окончательной теории: перевод с англ. / Брайан Грин; Общ. ред. и пер. В.О. Малышенко; Ред. А. Берков. – 3-е изд., испр. – М.: URSS; КомКнига, 2007. – 286 с. 4. Гейзенберг В. Значение красоты в точной науке // Шаги за горизонт. – М., 1987. – С. 268-282. 5. Пуанкаре, А. О науке (под ред. Л.С. Понтрягина). – М., Наука, 1989. – «Ценность науки. Математические науки» (пер. с фр. Т.Д. Блохинцева; А.С. Шибанов). – С. 399-414. 6. Маньковская Н. Б. Эстетика постмодернизма. – СПб.: Алетейя, 2000. – 347 с. 7. Вайнберг С. Мечты об окончательной теории / Стивен Вайнберг. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

Поступила в редколлегию 07.04.2011.

УДК 340.12

Ю.Ю. КАЛИНОВСЬКИЙ, докт. філос. наук, доц.,

НЮАУ ім. Я. Мудрого, Харків

Е.А. КАЛЬНИЦЬКИЙ, канд. філос. наук, доц., НТУ «ХПІ», Харків

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЇ НА СУСПІЛЬНУ ПРАВОСВІДОМІСТЬ

У статті показано, що під впливом Інтернет-комунікації суспільна правосвідомість стає своєрідним символічним феноменом, який може мати ознаки несистемності, антиєрархічності, полінормативності, її характеристики поступово трансформуються у бік більшої свободи, демократичності, інформативної рівності, полікультурності, незаангажованості.

В статті показано, що под воздействием Интернет-коммуникации общественное правосознание становится своеобразным символическим феноменом, который может иметь признаки несистемности, антииерархичности, полинормативности, ее характеристики постепенно трансформируются в сторону большей свободы, демократичности, информативного равенства, поликультурности, незаангажированности.

It is rotined in the article, that under act of internet-communication public sense of justice becomes the original symbolic phenomenon which can have signs of nonsystemness, antihierarchichalness, its descriptions are gradually transformed toward greater freedom, democraticness, informing equality.

Актуальність проблеми. Розвиток інформаційного суспільства в Україні є об'єктивним процесом, який впливає на всі сфери суспільного життя, а також на свідомість громадян. Правосвідомість не є виключенням,

оскільки під впливом інформатизації та глобалізації змінюється уявлення суб'єктів суспільних відносин про зміст й обсяг власних прав і свобод, а також про засоби їх втілення. Як відомо розвиток інформаційного суспільства призвів до появи такого глобального, наднаціонального феномена як Інтернет, який за своїми характеристиками є унікальним засобом передачі інформації і в той же час є потужною технологією впливу на суспільну свідомість (правосвідомість зокрема). Зазначимо, що у науковій літературі активно досліджується сутність «віртуальної реальності», особливості Інтернет-комунікації, їх значення у житті людини та соціуму, але практично відсутні наукові розвідки щодо впливу всесвітньої мережі на суспільну правосвідомість.

Виходячи з вищенаведеного *метою статті* є аналіз особливостей впливу Інтернет-комунікації на суспільну правосвідомість.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Як зазначає українська дослідниця О. Висоцька Інтернет-комунікація має визвольний характер. Це стосується когнітивних характеристик (більші інформаційні ресурси), етико-ціннісних (відсутність бар'єрів у вподобаннях та ціннісних, культурних пріоритетах) емоційних (зняття стресів в ігровому режимі комунікації, використання «потoku свідомості» у письмі, перенос комплексів та страхів у віртуальну площину тощо). У свою чергу, онлайнові співтовариства являють собою приклад віртуальної форми реалізації ідеї відкритості, а також є основою постраціональних комунікативних практик у мережі Інтернет. Серед головних принципів таких співтовариств – антиєрархічність, антикомерційність, антиметанаративність тощо. Не треба, також ідеалізувати характер такої віртуальної комунікації, оскільки асистемність подібної мережної взаємодії несе в собі і потенційні ризики. Гіпертекст може як сприяти розширенню інформації, так і бути дезінформацією, яка в силу своєї «відкритості» визнається правдивою [1, с. 243-244].

В той же час, вищеозначена дослідниця підкреслює, що відкритість має і зворотний бік свого прояву – наявна висока ступінь маргіналізації Інтернет-повідомлень. Причому маргіналізована інформація несе потрібні кодові значення: вона може бути симуляцією (мати «пустий код», тобто це інформація, яка нічого не відображає), може бути гіпертекстом (приховуючи у собі різноманітні контексти, нагадуючи знаменитий борхесівський «лабіринт»), нарешті, вона може дійсно містити реально загрозливий руйнівний потенціал (використовуватися як «всеобуч» для деструктивних дій). Висока свобода комунікації у мережі Інтернет «притягує» до себе різноманітні групи – терористичні, політичні «маргінали», бандитські угруповання тощо [1, с. 244].

Соціальним наслідком Інтернет-комунікації стає формування так званої «мережної культури», спрямованої на встановлення «мережного індивідуалізму як домінантної форми соціальності» [2, с. 157]. По суті, людина втрачає свою особистість, розчиняючи її у віртуальному просторі, й

«народжується» знову, вигадуючи для себе нове ім'я (так званий «нік»: від англ. *nickname* – прізвисько), створюючи нове віртуальне буття (легенду власного існування) й налагоджуючи комунікацію з іншими суб'єктами мережевого світу.

Так, на думку вітчизняного дослідника О. Кузя, функціонуючи у віртуальному режимі, віртуальному просторі індивід приписує собі будь-які фізичні й соціальні ознаки [3, с. 279]. Іншими словами, зникають соціальні ознаки репрезентації як стійкі формалізовані структури, відходить на другий план віртуального буття соціальність, редукована до зовнішніх відносно індивідів, оречевлених структур, руйнуються соціальні інститути [4, с. 118]. З'являється *homo virtualis* – Людина Віртуальна, яка є наслідком відчуження людини від власної тілесності [5]. Подібне «розречевлення» людської сутності свідчить про нову топологію розколу: межа прокладається вже не між індивідом і зовнішнім світом, а всередині особистості. Неподільне, але й незлианне співіснування двох іпостасей – фізичної та духовної – в людській особі опиняється під питанням, що сприяє шизоізації особистості. Темпоральна шизофренія – неспроможність синхронізувати реальний та віртуальний час, може обернутися шизофренією клінічною – неспроможністю психіки сформулювати й утримувати цілісний образ власного «Я» [4, с. 127].

Отже, велика кількість людей може спілкуватися в Інтернеті, не називаючи свого власного ім'я або користуючись вигаданим, застосовуючи знаки, символи та мову, які зрозумілі лише «людині віртуальній». На нашу думку, людина віртуального простору має своєрідну правосвідомість: вона необмежена заборонами ані моральними, ані правовими; її дії у просторі і часі позбавлені зовнішнього контролю; вона є вільною створювати будь-який світ. Тільки самоконтроль суб'єкта віртуальної спільноти (релігійні та моральні заборони) та реакція користувачів мережі є запобіжниками щодо розповсюдження неякісної (антиправової, аморальної, неправдивої) інформації. Разом з тим, зазначимо, що сам по собі процес інформатизації спричиняє підвищення інтелектуального потенціалу суспільства та особистості. Він по суті представляє собою системно-діяльнісний процес оволодіння інформацією (в тому числі і правовою) як ресурсом керування й розвитку суспільства. Як правило користувачі мережі Інтернет мають достатньо високий рівень інтелекту, освіти та соціалізовані не тільки у національне суспільство, а й у глобальне співтовариство. «Людина віртуальна» має особливу правосвідомість – вона мислить не тільки категоріями національно-культурної спільноти в якій мешкає, а й орієнтується в «нормах» різноманітних мереж, активно глобалізується та є більш відкритою до різноманітних новацій.

Отже, під впливом інформатизації та віртуалізації міжсуб'єктних відносин змінюється свідомість (правосвідомість) людини, вона по іншому сприймає себе у цьому світі. Зокрема, вплив інформатизації пояснюється

трьома взаємозалежними процесами, що її супроводжують:

- медіатизація: процес удосконалювання засобів збору, зберігання й поширення інформації;
- ком'ютеризація: процес удосконалення засобів пошуку й обробки інформації;
- інтелектуалізація: процес розвитку здатності сприйняття й породження інформації, тобто підвищення інтелектуального потенціалу суспільства, включаючи використання засобів штучного інтелекту [6, с. 143].

Інформатизацію суспільства в принципі треба трактувати як розвиток, якісне вдосконалення, радикальне посилення за допомогою сучасних інформаційно-технологічних засобів когнітивних соціальних структур і процесів. Щоб запобігти утворенню аморального, антиправового віртуального середовища, яке деформує правосвідомість, необхідно, щоб інформатизація була «злита» з процесами соціальної інтелектуалізації та підвищення рівня етико-правової й інформаційної культури окремих користувачів, що істотно впливає на творчий потенціал особистості й всього інформаційного суспільства в цілому. Репрезентуючи себе у інформаційному просторі користувачі реалізують одне з головних прав людини – право на інформацію та знання. Людина віртуального світу отримує можливість порівнювати законодавчі бази окремих країн, з'ясовувати ставлення до різних правових ситуацій суб'єктів з різноманітних культурних світів. Звичайно таке порівняння потребує високого інтелектуального та культурного рівня користувачів, оскільки наявна в Інтернеті інформація може як позитивно, так і негативно вплинути на правосвідомість всіх суб'єктів суспільного простору.

У свою чергу, наукові й технологічні досягнення здатні впливати на людські ціннісні орієнтири в суспільстві, заснованому на знанні. Самі досягнення сучасної науки змушують піддати скепсису багато ціннісних настанов свідомості (правосвідомості зокрема), відмовитися від існуючих догм і забобонів. Наука й технологія сьогодні в змозі піддати радикальній переоцінці не тільки наші уявлення про фізичну, хімічну або біологічну реальність, але й наші погляди на ресурси суспільного розвитку та перспективи людської спільноти. Питання, пов'язані з розглядом сюжетів глобального характеру, стають предметом обговорення в пресі, на радіо, у телевізійному просторі та в Інтернеті. ЗМІ й Інтернет стають своєрідним полем взаємодії професійних наукових експертів і суспільної думки. У суспільстві, заснованому на знаннях та інформації, не тільки члени експертних організацій, але й будь-який громадянин має право на доступ до достовірної наукової інформації відкритого характеру в тій галузі, що його цікавить. При цьому, важлива сама можливість інтерактивної взаємодії громадян з існуючими джерелами інформації, зокрема правової. У даному контексті безсумнівне значення має феномен Інтернету. Поява в нашому житті телекомунікаційної мережі Інтернет зробила дійсну інформаційну революцію.

Як справедливо зауважив директор інституту ЮНЕСКО з інформаційних технологій, що в процесі утворення й становлення інфосфери людство вперше зіштовхнулося з феноменом надбіологічних, надпсихологічних змін особистості, оскільки у творців інфосфери вже є свій спосіб мислення, нова етика й культура розуміння [7, с. 2-4].

Відштовхуючись від вищенаведеного твердження, можна зробити наступний висновок: комп'ютер, інформаційна техніка й технології виступають не тільки як множителі інтелекту, але й відкривають нові виміри свідомості (правосвідомості зокрема). Перманентна комунікація – це невід'ємна функція глобальних мереж, що зв'язує ці виміри воедино та утворює впорядковану систему нової інформаційної культури як передумови становлення суспільства, заснованого на знанні, а також є підґрунтям розвитку віртуальної спільноти.

Сьогодні народжуються нові знакові системи й такі схеми розуміння і засвоєння правових, та на жаль антиправових знань, які не стільки пов'язані зі словом, звуком, скільки з зоровим рядом, образом, формою й кольорами. Вчені зазначають, що з появою комп'ютерів і глобальних комп'ютерних мереж створюються принципово нові (на відміну від книги, газети, телебачення) методи людського спілкування, одержання знань та впливу на суспільну правосвідомість. Ці методи фіксуються в нових соціальних формах людських відносин, нових типах діяльності й стійких формах свідомості й самосвідомості. Комп'ютерна мережа в такій постановці питання, принципово відрізняється від рукопису й книги тим, що вона скоріше не джерело, не одержувач, не оброблювач, не охоронець друкованих знаків, інтерпретованих людиною, а генератор (навіть диктатор) нових форм його комунікативної активності. Використання досягнень науки не може здійснюватися на чисто уніфікованій основі в суспільстві, заснованому на знаннях. Сучасний погляд на суспільні процеси, що сформувався в умовах постмодерної ситуації, відзначений приматом культуроцентристської настанови. Саме тому для ефективності використання знання необхідна соціокультурна контекстуалізація застосування конкретної сцієнтистської парадигми. Це очевидно навіть в умовах високорозвинених країн Європи, де зберігаються значні риси розходження в регіональному й національному плані, незважаючи на присутність значної єдності у всіх сферах громадського, правового життя.

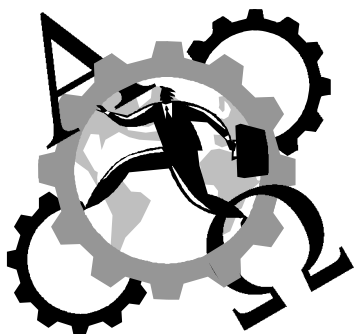
Вочевидь, суспільна правосвідомість сучасних демократичних систем (України зокрема) є квінтесенцією інституційного та неінституційного рівнів, віртуального та реального правових світів, що пов'язані між собою комунікативною взаємозалежністю окремих суб'єктів, ставлення до права та закону яких з'ясовується під час інтерсуб'єктивної взаємодії. Тобто, інформаційне суспільство, Інтернет-комунікації та їх потужності можуть з одного боку формувати надправову, віртуальну правосвідомість, яка є основою функціонування «віртуального натовпу», а з іншого боку – сприяти

поінформованості громадян, їхній консолідації у громадянському суспільстві, допомагати боротися з протиправними та аморальними проявами у суспільстві силою громадського впливу. З точки зору Ж. Бодрийяра, в наш час змінилося саме середовище існування людини, а саме – місто. На його думку, місто перестало бути політико-індустріальним полігоном, яким воно було у XIX сторіччі, тепер це полігон знаків, засобів масової інформації, коду [8, с. 157].

Висновки. Таким чином, суспільна правосвідомість під впливом Інтернет-комунікації стає своєрідним символічним феноменом, який може мати ознаки несистемності, антиєрархічності, полінормативності. В свою чергу, правосвідомість віртуальних спільнот не має чіткого аксіологічного підґрунтя та не обмежена національно-культурними кордонами. Характеристики суспільної правосвідомості під впливом Інтернет-комунікації поступово трансформуються у бік більшої свободи, демократичності, інформативної рівності, полікультурності, незаангажованості. Разом з тим, віртуальні мережі сприяють зменшенню рівня відповідальності людини, орієнтуючись, перш за все, на її внутрішню культуру.

Список літератури: 1. *Висоцька О.С.* Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства): Монографія. – Дніпропетровськ: «Інновація», 2009. – 316 с. 2. *Кастельс М.* Галактика Інтернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс; пер. с англ. А. Матвеева под. ред. В. Харитонов. – Екатеринбург: У-Фактория, 2004. – 328 с. 3. *Кузь О. М.* Репрезентації суб'єктності в постсучасності: [Монографія] / О.М. Кузь. – Х.: ФОП Лібуркіна Л.М.; ВД «ІНЖЕК», 2010. – 312 с. 4. *Корабльова В.М.* Покоління в полі культури: множинність репрезентацій: Монографія / В.М. Корабльова. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – 180 с. 5. *Бек У.* Что такое глобализация ? / Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника; Общ. ред. и послесл. А. Филлипова. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с. 6. *Руденко С.О.* Сутність прийняття управлінських рішень у суспільстві, заснованому на знаннях / С.О. Руденко // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – 2007. – № 2 (28). – С. 141-149. 7. *Кинелев В.Г.* Контуры системы образования XXI века / В.Г. Кинелев // ИНФО. – 2000. – № 5. – С. 2-7. 8. *Бодрийяр Ж.* Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр. – 2-е изд. – М.: Добросвет, КДУ, 2006. – 389 с.

Надійшла до редколегії 31.03.2011.

ІНТЕГРАЦІЯ ФІЛОЛОГІЇ І ТЕХНІЧНИХ НАУК

УДК 658.012

Е.А. ОРОБИНСКАЯ, аспирант, НТУ «ХПИ», Харьков;
Университет им. Братьев Люмьер Лион-2, Лион, Франция
А.Ю. ДОРОШЕНКО, студент, НТУ «ХПИ», Харьков

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОНТОЛОГИЙ ДЛЯ АВТОМАТИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКИ ТЕКСТОВ НА ЕСТЕСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ

У статті пропонується розглянути, що таке онтологія, яку вона має структуру, які існують підходи для роботи з онтологіями при автоматичній обробці текстів на природній мові, а саме створення, настройка та використання онтологій. Представлені проекти для роботи з онтологіями, зроблено висновки по даній темі.

В статье предлагается рассмотреть, что такое онтология, какую она имеет структуру, которые существуют подходы для работы с онтологией при автоматической обработке текстов на естественном языке, а именно создание, настройка и использование онтологии. Представлены проекты для работы с онтологией, сделаны выводы по данной теме.

In this paper we suggested to consider what is ontology, what structure it has, the actual approaches of ontology engineering and ontology usage towards the tasks of natural language texts treating are considered and analyzed. There are projects for work with ontology and conclusions.

Введение. Термин онтология пришел из философии, где он используется для обозначения системы знаний, которые относятся к окружающему миру, а также для работы с этой системой знаний. «Онтология – это явная спецификация концептуализации» [19]. Здесь концептуализация означает абстрактное представление предметной области. Распространено также определение: «Онтология – общее понимание некоторой области интереса» [17]. На сегодняшний день под онтологией можно понимать: надежный семантический базис в определении содержания; общую логическую теорию, которая состоит из словаря и набора утверждений на неко-

тором языке логики; основу для коммуникации между людьми и компьютерными агентами.

Таким образом, в настоящее время не существует общепринятого определения. Практически все модели онтологий, в той или иной степени, содержат концепты (понятия, классы, сущности, категории), свойства концептов (слоты, атрибуты, роли), отношения между концептами (связи, зависимости, функции) и дополнительные ограничения, которые помогают автоматически обрабатывать тексты [18].

Для представления элементов в предметной области определенного концепта, используется термин экземпляр. Онтология вместе с множеством отдельных экземпляров составляют базу знаний. Заметим, что, между онтологиями и базами знаний нечеткая грань.

Считается, что онтология представляет собой базу знаний, описывающую факты, которые предполагаются всегда истинными в рамках определенного сообщества на основе общепринятого смысла используемого словаря. База знаний же может описывать факты и утверждения, истинность которых зависит от состояния переменных внешней среды. В данном вопросе пока нет полной ясности. Как правило, онтологии, предназначенные для автоматической обработки текстов, выделяются в отдельную категорию лексических онтологий [5], которую, в свою очередь, можно разделить на две группы: т.н. общие (*top-level ontology*) и прикладные онтологии (*domain ontology*), т.е. относящиеся к определенной предметной области [1]. В данной работе будут рассмотрены существующие подходы к созданию и использованию онтологий обеих групп.

1. Использование генеральной онтологии. В информатике онтология рассматривается, прежде всего, как модель представления знаний. Онтология позволяет организовать в иерархическую структуру понятия (концепты), встречающиеся в тексте, и получить знания более высокого уровня (синонимы, гиперонимы, и т.д.), пригодные для последующего автоматического и ручного анализа.

Когда речь идет об использовании общей онтологии для обработки текстов, большинство авторов предлагает использовать Word Net [3]. Word Net – это общий словарь терминов английского языка, который группирует слова в систему (группы синонимов, создающих контекст), и который организует синсеты между этими группами, т.е. отношения гиперонимии, гипонимии, меронимии и оломинии.

Аналогичный проект для русского языка, известный как RussNet, разрабатывается с 1999 года исследовательской группой под руководством И. В. Азаровой (Кафедра математической лингвистики Филологического факультета Санкт-Петербургского государственного университета) [5].

Однако, использование WordNet в качестве онтологии, для представления (описания) текстов не так уж очевидно. Первая операция, как прави-

ло, состоит в том, чтобы извлечь отношения гипер- и гипонимии, которые можно рассматривать как обобщение или уточнение (*is-a* и *part of*).

Выполнение первого этапа позволяет далее решить две возможные задачи:

1 уточнить меру подобия двух текстов, учитывая семантическое расстояние между словами;

2 улучшить описание текста с помощью гиперонимов, т.е. более общих понятий.

Первое решение позволяет определить семантическое подобие на основе базового графа. Известно множество методов измерения семантического подобия текстов: метод Ph. Resnik, Wu&Palmer, Jiang&Conrath и др. [7].

Другое решение состоит в систематическом добавлении обобщающих понятий (гиперонимов) в описание текста, в котором находится интересное слово [8]. Этот подход позволяет объединить тексты, которые не используют общий словарь, но на самом деле связаны единой тематикой. В данном случае основная проблема состоит в том, что каждое слово зачастую связано с несколькими разными смыслами (синсетами). Поэтому каждый раз необходимо принять решение: добавлять ли новые гиперонимы, соответствующие разным смыслам, или выбрать один из них, кажущийся наиболее вероятным. Это известная проблема снятия неоднозначности (**Word Sense Disambiguation – WSD**), являющаяся далеко не тривиальной [9]. Данная проблема возникает в значительно меньшей степени, когда речь идет о специальных прикладных онтологиях, которые будут рассмотрены в следующей части работы.

С другой стороны, существует иная проблема определения необходимого уровня обобщения или детализации понятий, т.е. выбора количества гиперонимов/гипонимов. Достаточно ли, например, добавить родовое понятие «семейство собачьих», для слова «собака». Или стоит также добавить «хищник» (гипероним для «семейство собачьих»). На сегодняшний день не существует готового решения этой проблемы, которую периодически пытаются решить, развивая существующие методы.

2. Разработка прикладных онтологий. В литературе часто разделяют задачи создания онтологии и настройку (или развитие) существующей онтологии. Некоторые авторы предлагают использовать единое понятие управления онтологиями (**ontology engineering**), [2]. Авторы работы [12] сравнивают создание и настройку онтологии со слоеным пирогом (**Ontology Learning Layer Cake**), подразумевая, что весь процесс разбивается на отдельные этапы, каждый из которых можно рассматривать как задачу из области Text Mining.

2.1. Построение прикладных онтологий. Существует несколько способов создания онтологий «от А до Я» на основе текстов, написанных на естественном языке. Один из первых методов был предложен Гельфандом и его коллегами (Gelfand et al, [10]). Идея метода заключается в том, чтобы

построить прикладную онтологию на основе уже существующей, но более общей онтологии. Авторы используют Word Net, для создания семантического графа (**Semantic Relationship Graph** или **SRG**). Одним из преимуществ такого подхода является то, что извлекаемые слова априорно имеют соответствующую прикладной области семантику, т.к. из Word Net выбирается подходящий синсет, что в значительной степени снимает проблему неоднозначности слов. Кроме того, они могут быть связаны с другими словами, которые не представлены в исследуемых текстах (т. наз. **augmenting words**). Другим преимуществом использования такого подхода является то, что, как правило, часто существует несколько путей, связывающих два слова в графе, что гарантирует дополнительную устойчивость (защищенность) системы. Следующим этапом может быть кластеризация текста (или **blocking**) для выделения фрагментов тесно связанных терминов.

Иной подход заключается в использовании иерархической структуры, которая строится либо по принципу **top-down**, когда берется один общий концепт, объединяющий все понятия, которые затем постепенно уточняются; либо по принципу **bottom-up**, когда сначала выбирается специальный концепт и затем он постепенно обобщается. В некоторых работах предпринимается собственный подход по обработке текстов на естественном языке (**Natural Language Processing, NLP**), где во внимание принимается синтаксис выражений [14]. Авторы этой работы разбивают текст на тематически однородные параграфы и затем работают с триплетными глагол-отношение-существительное, чтобы построить «структурированные области». Целью разработанной ими системы SVETLAN является обнаружение контекстно-зависимых слов в какой-либо предметной области.

И, наконец, последний подход к созданию онтологий – это использование матрицы концептов [15]. Основным недостатком такого подхода является то, что он достаточно дорогостоящ и плохо применим к большим областям. Документы представляются не при помощи классической сумки слов (**bag-of-words**), а их синсетами в WordNet и своими гиперонимами (авторы остановились на 4 уровнях). Следующий этап состоит в использовании технологии FCA – для сравнения онтологий, чтобы получить решение проблемы группировки концептов.

2.2. Настройка онтологии. Настройка онтологии тесно связана с только что рассмотренной проблемой их построения. В рамках тематики SOAT (**Semi-automatic domain Ontology Acquisition Tool**) написано множество работ.

Некоторые авторы [11] предлагают объединить создание и настройку онтологий в общую проблематику – **ontology engineering**. Они рассматривают эти этапы как циклический процесс постоянного совершенствования онтологии. Архитектура их системы, позволяющей реализовать задачу создания и настройки прикладной онтологии, состоит из таких модулей: модуль управления текстом, где осуществляется отбор ресурсов и методов

обработки, которые будут использованы впоследствии; модуль обработки текстов, основанный на системе SMES (*Saarbrücken Message Extraction System*), которая позволяет выполнять синтаксический анализ, а также выполняет другие операции (толкиенизацию, лексический анализ, распознавание собственных имен и т.д.); модуль настройки, который строит таксономию концептов, основанную на алгоритмах соответствия базовых понятий и регулярных выражений, выявляет общие закономерности связей между словами и т.д.; подмодуль OntoEdit – это подмодуль системы создания онтологий, который позволяет добавлять концепты, обнаруженные в существующей онтологии полуавтоматическим способом.

Авторы подчеркивают, что механизм настройки онтологий, используемый в их системе, не позволяет сразу автоматически создать совершенную онтологию, но помогает ее построить, выдавая рекомендации разработчику относительно того, как следует модифицировать настраиваемую онтологию.

В работах, выполненных на основе системы THESUS [13], также используется стратегия полуавтоматической обработки. Обработываемые документы были взяты из Интернета. В частности, были использованы гиперссылки для того, чтобы найти ключевые слова, наиболее релевантные описанию теста. Особенностью этих работ является использование общей онтологии (здесь Word Net) для сравнения web-документов и онтологии предметной области. Идея состоит в том, чтобы одновременно сопоставлять и ключевые слова web-документов, и концепты онтологии с графом Word Net. После этого, достаточно использовать модифицированные критерии схожести в самом графе. После того как тексты будут описаны, к ним можно будет применить алгоритмы кластеризации с тем, чтобы выделить однородные группы, после чего выполняется операция лейбеллинга (labelling). В последние годы этот алгоритм был усовершенствован [16]. Авторы основываются на этой технологии с тем, чтобы предложить возможные изменения в прикладной онтологии в зависимости от результатов кластеризации. Они распределяют слова текста между концептами, т.е. словами, которые находятся в генеральной онтологии (Word Net) и экземплярами (сущностями).

Заключение. В целом, задача автоматического создания онтологий на основе текстов естественного языка сегодня находится в центре внимания, как разработчиков приложений, так и исследователей в области искусственного интеллекта и Text Mining. Это свидетельствует одновременно и о ее нерешенности, и об актуальности.

При создании онтологий можно выделить несколько этапов, каждый из которых представляет собой более узкую задачу. Степень зрелости методологических и технических решений каждого этапа также различна и зависит от конечной цели разработчиков.

На основе анализа работ можно сформулировать такие тенденции, которые можно считать уже сложившимися при построении онтологий на

основе текстов естественного языка: использование в качестве исходной базы уже существующих онтологий или таксономий, типа Word Net; создание простых и устойчивых структур, например, деревьев небольшой глубины; постепенное накопление экспериментальной базы, что позволит улучшить настройку онтологии.

Данная работа имеет целью обобщение и качественное сравнение основных методов создания онтологий. В перспективе авторы надеются представить результаты собственных исследований.

Список литературы: 1. *Maedche A., Staab A.* Mining Ontologies from Text. In Proceedings of the 12th European Workshop on Knowledge Acquisition, Modeling and Management table of contents, pages pp. 189-202, London, UK, 2000. Springer-Verlag. 2. *P. Buitelaar, P. Cimiano, and B. Magnini.* Ontology Learning from Texts: An Overview. Frontiers in Artificial Intelligence and Applications, 123, 2005. 3. *C. Fellbaum.* WordNet: An Electronic Lexical Database. The MIT Press, 1998. 4. *Michal Laclavik¹, Martin Seleng¹, Emil Gatia¹, Zoltan Balogh¹, Ladislav Hluchy¹:* Ontology based Text Annotation, 2004. 5. *Feldman R. and Hirsh H.,* «Mining associations in text in the presence of background knowledge», in Proc. 2nd Int. Conf. on Knowledge Discovery and Data Mining, Portland, USA, 1996. 6. *Ph. Resnik.* Semantic Similarity in a Taxonomy: An Information-Based Measure and its Application to Problems of Ambiguity in Natural Language// Journal of Artificial Intelligence Research 11 (1999) 95-130. 7. *Haifa Zargayouna, Sylvie Salotti* Mesure de similarite semantique pour l'indexation de documents semi-structures: <http://www-lipn.univ-paris13.fr/seminaires /AtelierRaPC/Articles/haifa.pdf>. 8. *A. Hotho and G. Stumme.* Conceptual clustering of text clusters. In Proceedings of FGML Workshop, pages 37-45, 2002. 9. *N. Ide and V. Jean.* Word sense disambiguation : The state of the art. Computational Linguistics, 24(1). pp. 1-40, 1998. 10. *B. Gelfand, M. Wulfekuhler, and W.F. Punch III.* Automated concept extraction from plain text. In Proceedings of the AAAI 1998 Workshop on Text Categorization, 1998. 11. *A. Maedche and A. Staab.* Mining Ontologies from Text. In Proceedings of the 12th European Workshop on Knowledge Acquisition, Modeling and Management table of contents, pages pp. 189-202, London, UK, 2000. 12. *P. Buitelaar, P. Cimiano, and B. Magnini.* Ontology Learning from Texts : An Overview. Frontiers in Artificial Intelligence and Applications, 123, 2005. 13. *B. Nguyen, M. Vazirgiannis, I. Varlamis, and M. Halkidi.* Organising Web documents into Thematic Subsets using an Ontology (thesis). In Journees AS-Web Semantique, Paris, 2002. 14. *G. De Chalendar et B. Grau.* SVETLAN' – A System to Classify Words in Context. In Proceedings of the Ontology Learning workshop (ECAI 2000), pages pp. 19-24, Berlin, Germany, 2000. 15. *A. Hotho and G. Stumme.* Conceptual clustering of text clusters. In Proceedings of FGML Workshop, pages 37-45, 2002. 16. *M. Halkidi, B. Nguyen, I. Varlamis, and M. Vazirgiannis.* THESUS: Organizing Web document collections based on link semantics. The International Journal on Very Large Data Bases, 12(4). pp. 320-332, 2003. 17. *Sullivan D.* Document Warehousing and Text Mining. Techniques for Improving Business Operations, Marketing, and Sales. – Canada: John Wiley & Sons, Inc., 2001. – 542 p., 2004. 18. *Noy N., Musen M.* Ontology Versioning as an Element of an Ontology-Management Framework. IEEE Intelligent Systems, to appear, 2003. 19. *Maedche A., Motik B., Stojanovic L., Studer R. and Volz R.* Ontologies for Enterprise Knowledge Management. In IEEE Intelligent Systems, Vol. 18, Num. 2, pp. 26-33, 2003.

Поступила в редколлегию 16.03.2011.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

УДК 629.366(477)(09)

Н.В. ЄПІФАНОВА, викладач, НТУ «ХПІ», Харків

ВІХИ ІСТОРІЇ ТРАКТОРОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ

У статті мова йде про основні етапи розвитку тракторобудування в Україні, а також про передумови зародження цієї галузі на тлі закордонного досвіду. Аналізується діяльність окремих тракторобудівних підприємств.

В статье речь идет об основных этапах развития тракторостроения в Украине, а также о предпосылках зарождения этой отрасли на основе зарубежного опыта. Анализируется деятельность отдельных предприятий тракторостроения.

The article focuses on the main stages of the tractor in Ukraine, as well as on the premises of origin of the industry based on foreign experience. The activity of individual enterprises tractor.

Наукові праці, що присвячені зародженню тракторобудування в Україні, висвітлюють, у своїй більшості, лише початок розвитку галузі у нашій державі і не спираються, як правило, на досвід та спадщину інших країн. Аналіз історії розвитку тракторобудування, що зроблений у працях Г.В. Лупаренко «Історія становлення тракторобудування на території України в першій третині XX століття», О.Й. Куяна «Машинобудування України і внесок учених Академії наук УРСР у його розвиток», В.В. Бібліка «Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе (Сторінки історії)» та ін., показує, як досліджувалась галузь тракторобудування у різні періоди, проте, мало де згадується з чого саме почався розвиток тракторобудування, і звідки було узято технології виробництва тракторів. Особлива увага при цьому приділена промисловому виробництву тракторів в Україні [1-3].

Перші трактори із застосуванням у якості двигуна парової машини, як відомо, з'явилися ще у Англії та Франції у 30-ті рр. XIX століття.

У 1876 р. було побудовано паровий трактор у США, проте у сільському господарстві цієї країни трактори почали використовувати лише з 1890 р. Умови для розвитку сучасного типу трактора склалися лише на початку ХХ століття з розвитком двигунів внутрішнього згоряння та накопиченням певного досвіду з їх експлуатації на автомобілях. Уже на початку 1900-х рр. на заводах компаній «Хорнсбі», «Харт-Парр» у США було розпочато виробництво тракторів з двигунами внутрішнього згоряння. Трактори перших випусків були важкими, ненадійними у роботі, вони важили до 10 тон при потужності двигуна 22-45 к.с., діаметр ведучих коліс перевищував 2,5 м. Перші колісні трактори були вкрай недосконалими, зокрема мали занадто великий тиск на ґрунт, тому провідна американська фірма «Холт» налагодила виробництво тракторів з гусеничним рушієм [4, с. 398-399].

У Франції у 1938 р. було випущено усього 1750 шт. тракторів, але вже у 1955 р. французькою промисловістю виготовлено 65000 тракторів. Серед фірм, що випускали подібну техніку можна відзначити такі: «Вандевер», «Сосьєте Франсез», «Вієрзон», «Сифт», «Чемпіон». Ці фірми на той час випускали трактори від 3 до 7 моделей та модифікацій потужністю від 14-16 до 50-60 к.с. [5, с. 11-12].

Історія тракторобудування в Україні є невід'ємною частиною сільськогосподарського машинобудування на території колишньої Російської імперії та Радянського союзу. Вона бере свій початок ще з ХVІІІ століття. У 1791 р. механік І.П. Кулібін винайшов триколісну «коляску-самокатку» з двома ведучими та одним напрямним колесом. Навіть тут було використано низку механізмів та пристроїв, що зустрічаються у сучасному тракторі: коробка передач, роликові підшипники, гальма, маховик тощо. Згодом, у 1837 р. Д.А. Загряжський створив рушій, що принципово відрізнявся від коліс. Вважається, що саме він являє собою попередника гусеничного рушія [6, с. 9; 7, с. 9].

Тракторобудування на території Російської імперії набуває поширення у середині ХІХ століття і пов'язано це з ім'ям Федора Абрамовича Блінова, який у 1879 р. запатентував, а у 1888 р. побудував перший у світі трактор з металевими гусеницями, кожна з яких рухалась за допомогою окремої парової машини. Потужність цього трактора була достатньою для роботи з кількома плугами. Потужність двигунів трактора 10-12 к.с. при 40 об/хв, швидкість – до 3 верств на хвилину [8, с. 10-13].

На початку ХХ століття Україна стала головним регіоном сільськогосподарського машинобудування всієї країни. У 1913 р. було випущено на російський ринок землеробських машин на суму 60508 тисяч карбованців, з яких Україна дала понад п'ятдесят відсотків усього виробництва. Однак, рівень тогочасної техніки, що вироблялась у державі, був низьким. Це зумовлено тим, що на той час використовували в основному ручну працю, матеріали не надто високої якості. Крім того були високими ціни на транс-

портні витрати, низький рівень використання двигунів, верстатів та іншого обладнання, а також недостатня кваліфікація робітників. [9, с. 83-84].

Перші трактори серійно почали виробляти невеликими серіями після Першої світової та громадянської війн. Однак, ще до того, в Україні було розпочато роботу над створенням дешевого та простого за будовою трактора «Запорожець», що розрахований на одноосібне господарство. У 1914 р. на заводі сільськогосподарських машин А.Я. Копа створена спрощена конструкція такого трактора, але з початком війни завод припинив роботу над машиною. Лише у 1923 р. перша партія тракторів «Запорожець» була випущена заводом у Кичкасі, згодом такі трактори випускав завод «Красний прогрес» у м. Великий Токмак. Усього було випущено близько 500 тракторів [9, с. 81-85].

Історія тракторобудування у м. Харкові бере свій початок з Харківського паровозобудівного заводу (ХПЗ) імені Комінтерна. Саме тут у 1924 р. розпочато виробництво тракторів на гусеничному ході «Комунар». Прототипом його був німецький трактор «Напомаг». «Комунар» був на той час найпотужнішим трактором з тих, що виготовлялись тоді на території СРСР. За потужністю та якістю він не поступався кращим тракторам США. Цей трактор мав чотиритактний карбюраторний (карбюратор типу «Зеніт») двигун автомобільного типу, вага цього трактора – 8,5 тонн, максимальна швидкість – 15,2 км/год. «Комунар» був першим зразком гусеничної техніки, що виготовлялась на ХПЗ ім. Комінтерну, випускався у трьох варіантах – з двигуном на гасі потужністю 50 к.с. і на бензині потужністю 75 к.с. та 90 к.с. [10, с. 73-74; 11, с. 46, 76, 114].

Раніше певних успіхів у тракторобудуванні досяг завод сільськогосподарських машин «Луч» товариства Классен, Фрезе і Дік у селі Барвенково Харківської губернії. Тут побудовано колісний трактор з двигуном 15 к.с. і автопług, які досить успішно працювали на полях місцевих землевласників [9, с. 85].

З 1925 р. політика радянської держави передбачала перехід промисловості на індустріальний розвиток. Одним із цих напрямків стало будівництво тракторних заводів з метою забезпечення сільського господарства новою технікою, оскільки у зв'язку з колективізацією виникла потреба у обробці великої площі земель. З переходом радянського суспільства до індустріального способу господарювання, у 1930-х роках здійснено ряд відповідних заходів, які докорінно змінили соціально-економічні відносини у державі. Почало розвиватись сільськогосподарське машинобудування, зріс попит на високопродуктивну та потужну агротехніку. Це, у свою чергу, вплинуло на зміни у номенклатурі виробів тракторобудівних підприємств на бік нарощування ними випуску машин та агрегатів більш складних конструкцій та за більш досконаліми технологіями. У результаті об'єктивно виникло питання створення системи науково-технічного забез-

печення промисловості із виробництва сільськогосподарської техніки [12, с. 3; 13, с. 156-157].

З появою нової сільськогосподарської техніки виникла потреба її обслуговування. 1928 р. з'явилися майстерні, які забезпечували ремонтування машини у польових умовах, а також дозволяли виконувати їх технічний огляд. Уже в 1930 р. було сконструйовано пересувну майстерню з площею обслуговування 8000-10000 га. Також установлено, що на той час були і польові майстерні, які вміщали два трактори СТЗ і являли собою навіс, стінки і дах якого були обтягнуті матрацами, які в свою чергу набивалися соломою. Стовпи для побудови навісу вкопувались у землю. Для здійснення ремонту чи огляду трактора в майстерні знаходилась оглядова яма, на якій встановлювалась машина, яка ремонтувалась [14, с. 73].

У 1929 р. перші три гусеничні трактори склали робітники Обухівського заводу. 1930 р. в тракторному відділові ХПЗ під керівництвом Н.Г. Зубарєва почалось проектування більш досконалого та потужнішого, ніж «Комунар», трактора «Комінтерн». У 1931 р. було виготовлено три дослідні зразки цього трактора потужністю 100 к.с., а у серійному виробництві виготовлено 920 тракторів. Трактор «Комінтерн» – це потужна швидкохідна гусенична машина, що призначена для різноманітних важких сільськогосподарських та транспортних робіт. Його визначальні характеристики – малий тиск на ґрунт та висока прохідність (подолання німецьких ґрунтів, бездоріжжя, глибокого снігу, мілководних річок і т. ін.). До серії трактор пішов з двигуном 120 к.с., у якості пального використовувався бензин [10, с. 76-77].

Восени 1929 р. Вища Рада народного господарства СРСР ухвалила рішення щодо будівництва одного з провідних тракторних заводів України – Харківського тракторного заводу (ХТЗ). З 1931 р. у м. Харкові починалось будівництво спеціалізованого тракторного заводу, до цього були лише цехи, що виробляли трактори, але цього було замало, оскільки виробництво тракторів – це справа, що потребує великої кількості допоміжних структур, зокрема таких як: цех дослідного виробництва, ремонтно-механічний, ливарний, ковальський тощо. ХТЗ був зданий у експлуатацію в 1931 р. Програмою на 1931-1932 рр. було заплановано повне використання потужності заводу. На перший квартал роботи заводу (жовтень-грудень 1931 р.) встановлено завдання – випустити 1300 тракторів, при цьому за перший місяць кварталу – лише 50 тракторів [3, с. 34; 15, с. 3].

На той час одне з провідних місць у машинобудівній промисловості посідає тракторобудування, обсяг якого становив 12 % всієї продукції машинобудування України. Колектив ХТЗ, що виготовив у 1931 р. свій перший трактор, уже у наступному році випустив на поля країни 16 тисяч тракторів власної марки, в 1934 р. – 40400 тракторів [2, с. 8].

Першими з конвеєра ХТЗ зійшли трактори СХТЗ-15-30. Це були колісні машини, що працювали на гасі, потужність двигуна – 30 к.с., такий

трактор міг тягнути тільки трикорпусний плуг із швидкістю не більше, ніж 3,5 км/год. Це був найбільш універсальний на той час радянський трактор, беручи до уваги те, що трактори «Універсал-1», «Універсал-2» Путилівського заводу використовувати в оранці було нераціонально. У 1935 р. ХТЗ випустив перші колісно-балонні трактори-тягачі, а з 1937 р. було розпочато випуск гусеничного трактора СХТЗ-НАТІ-ІТА, продуктивність якого була в два рази вище, ніж у колісного. Цей трактор був розроблений у період з 1931 по 1936 роки. Харківським і Сталінградським тракторними заводами, разом з науково-дослідним інститутом НАТІ (м. Москва). СХТЗ-НАТІ-ІТА мав чотиритактний гасовий двигун ІМА водяного охолодження потужністю 52 к.с. До колісних тракторів, що виробляв ХТЗ, належали також ті, що випускалися протягом 1934-1935 рр. Це були дослідні зразки тракторів Д-5. Протягом же 1935-1936 рр. підприємство опанувало першу в Радянському союзі серію тракторів з дизель-моторами Д-6 власної конструкції. Ці машини, яких було випущено близько 250 штук, добре зарекомендували себе в різних галузях народного господарства. Наприкінці 1938 р. на ХТЗ розпочато випуск газогенераторних тракторів ХТЗ-Т2Г, які було розроблено на базі газового трактора СТЗ-НАТІ-ІТА. Випуск цього типу тракторів тривав до 1941 р. За цей період було випущено 16 тисяч машин. Трактор працював на деревині, мав потужність 45 к.с., важив 5850 кг, мав чотири передачі уперед та одну назад [13, с. 55; 3, с. 243].

Станом на 1940 р. ХТЗ являв собою гігант тракторобудування, що його було оснащено за останнім словом техніки. Він випускав за рік 40 тисяч гусеничних тракторів, серед яких 10 тисяч газогенераторних, він мав збагатитися новою базою сталевих литва. Однойменний цех на той час уже виплавляв у своїх електропечах понад 90 тисяч тонн литва на рік [13, с. 55].

Однак надалі відбулися події, що суттєво змінили хід роботи заводу. Ще в червні 1941 р. за рішенням керівництва було евакуйовано на Сталінградський (зараз Волгоградський) тракторний завод декілька цехів ХТЗ. На основі цього обладнання було організовано шість нових цехів. А з 18 вересня по 20 жовтня проводилась евакуація всього заводу. Вона проводилась за визначеним планом, цілодобово [16, с. 110].

Після війни було відновлено зруйнований ХТЗ. При цьому велику кількість верстатів і обладнання надали Московський та Горьківський автомобільні заводи, ці ж заводи направили до Харкова інженерно-технічний персонал [17, с. 244].

Після звільнення у 1943 р. Харкова від фашистських окупантів відновив серійне виробництво молотарок завод «Серп і молот», налагодили випуск продукції харківські заводи транспортного машинобудування, електромеханічний та інші. За четверту п'ятирічку (1946-1950 рр.) виробництво тракторів порівняно з 1940 р. подвоїлося. Загальний рівень машинобудівної промисловості в Україні у 1950 р. на 50 % перевищив довоєнний.

У цьому є визначна заслуга ХТЗ, що за післявоєнні роки збільшив виробничу потужність. Вже у липні 1948 р. з заводівського конвеєра зійшов п'ятнадцятитисячний гусеничний трактор «СХТЗ-НАТІ» післявоєнної конструкції. З 19 листопада 1949 р. завод почав виробляти нові дизельні гусеничні трактори ДТ-54, що відзначалися найвищими конструктивними та експлуатаційними якостями і більшою продуктивністю. Уперше за історію ХТЗ перехід на випуск цього трактора було здійснено без зупинки конвеєра. [2, с. 16; 18, с. 18].

У 1951 р. Харківським тракторним заводом був розроблений і в 1951 р. поставлений на виробництво садово-городній трактор ХТЗ-7 з бензиновим двигуном потужністю 12 к.с. і силою тяги на кріюці 0,6 тон. Згодом, у 1955 р., ХТЗ освоєє виробництво тракторів ДТ-14 з одноциліндровим дизельним двигуном потужністю 14 к.с. За період з 1955 по 1958 рр. було випущено понад 46 тисяч таких тракторів. У 1960 р. виробництво тракторів зросло до 88 тисяч фізичних одиниць. Якщо порівняти з 1950 р., то це буде приблизно в 3,9 разів більше. Тракторний парк республіки становив 182,4 тисяч машин, або за вказані 10 років збільшився в 1,85 рази [17, с. 246-248].

Ситуація з сільгоспмашинобудуванням погіршилась у 80-ті роки. Тракторне і сільськогосподарське машинобудування становило у 1980 р. 65 %, а у 1988 р. – 62,5 % загального обсягу (у порівняних цінах) продукції, що забезпечує агропромисловий комплекс засобами виробництва. Хоча на той час існувало багато підприємств, що займали значне місце у сільськогосподарському машинобудуванні не лише України, але і у всесоюзному машинобудуванні: «Дніпропетровський комбайновий завод», «Львівхім-сільгоспмаш», «Тернопільський комбайновий завод», «Харківтракторзап-частина» та інші. Однак, ці заводи виготовляли застарілу техніку, яка не могла цілковито задовольнити тогочасні потреби сільського господарства [19, с. 89-90].

Крім того, існувала ситуація постійного не визначення конкретних напрямків і обсягів сільськогосподарського виробництва для кожного з загальносоюзних відомств машинобудування, і передусім його провідної складової – тракторобудування, що поступово призвело до зменшення виробництва сільськогосподарської техніки, а з часом (враховуючи економічну та політичну ситуацію у країні) і до закриття заводів, що її виробляли [20, с. 140].

Таким чином, проведений стислий огляд фрагментів історії розвитку вітчизняного сільськогосподарського машинобудування, дає загальну уяву щодо вагомості внеску України і, насамперед, Харківщини, як виробника і постачальника тракторів для всього Радянського союзу, а також щодо певних напрямів їх удосконалення.

Список літератури: 1. *Лупаренко Г.В.* Історія становлення тракторобудування на території України в першій третині ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. / Лупаренко Григорій Володимирович. – К., 2006. – 210 с. 2. *Куюн О.Й.* Машинобудування України і внесок учених Академії наук УРСР у його розвиток / О.Й. Куюн, В.Д. Гаврилов. – К.: Видавництво академії наук Української РСР, 1958. – 44 с. 3. Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе. (Сторінки історії) / [авт. тексту В.В. Біблик]. – Х.: Прапор, 2008. – 260 с. 4. *Аптекарь М.Д.* История инженерной деятельности / М.Д. Аптекарь, С.К. Рамазанов, Г.Е. Фрегер. – К.: Аристей, 2003. – 568 с. 5. Тракторы и сельскохозяйственные машины Франции / [обзор составил инж. Чурбанов И.С.]. – М.: ЦБТИ, 1958. – 104 с. 6. Из истории отечественного тракторостроения // Дизель-курьер. – 2006. – № 2. – С. 9. 7. Трактор конструкции Ф.А. Блинова // Дизель-курьер. – 2006. – №2. – С. 9. 8. *Исаев А.С.* Создатели первых отечественных тракторов / – А.С. Исаев. – М.: Знание, 1957. – 24 с. 9. *Войтюк Д.Г.* Зародження сільськогосподарського машинобудування в Україні / Д.Г. Войтюк, В.І. Кравчук, Г.І. Живолуп // Дослідження з історії техніки. – 2002. – Вип.2. – С. 81 – 86. 10. ХПЗ – Завод імени Малышева. 1895-1995. Краткая история развития / [А.В. Быстриченко, Е.И. Добровольский, А.П. Дроботенко и др.]. – Х.: Прапор, 1995. – 792 с. 11. Харьковское конструкторское бюро по машиностроению имени А.А. Морозова / [А.И. Веретенников, И.И. Рассказов, С.Н. Басок и др.]; под общ. ред. М.Д. Борисюка. – Х.: РА «Ирис», 1997. – 136 с. 12. *Анненков І.О.* Розвиток сільськогосподарського машинобудування України (питання періодизації) [Електронний ресурс] // Історія науки і графістика. – 2009. – Вип. 1. 13. *Вергунов В.А.* Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В.А. Вергунов. – К.: Аграрна наука, 2006 – 492 с. 14. *Вечурко С.І.* Зародження та розвиток мобільних засобів для обслуговування сільськогосподарської техніки // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали четвертої конференції молодих учених та спеціалістів, (Київ – Харків, 29 січня 2008 р.) / УААН, ДНСГБ, Центр історії аграрної науки, Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва УААН – К.: 2008. – С. 72-74. 15. Очерк истории развития Харьковского тракторного завода имени Орджоникидзе (1931-1961) / [В.Г. Лысенко, А.И. Эпштейн, Н.П. Чирков и др.]; под ред. Е.А. Киян. – Х.: Харьковское книжное издательство, 1962. – 297 с. 16. *Родионов В.А.* Рожденный дважды: Очерк / В.А. Родионов, П.Н. Анненков. – Х.: Прапор, 1981. – 343 с. 17. Сільське господарство України – від минулого до сьогодення: У 4-х т. Т.2: від становлення земельних відносин до комплексної механізації виробництва / [М.В. Зубець, В.І. Власов, І.В. Годунов и др.]. – К.: Аграрна наука, 2005. – 280 с. 18. Харьковский тракторный завод им. С. Орджоникидзе. Музей рабочей славы. Путеводитель / [авт. текста В.Ф. Заремба]. – Х.: Прапор, 1976. – 31 с. 19. *Анненков І.О.* Загальна характеристика виробництва сільськогосподарських машин в Україні у 80-і роки ХХ ст. // Матеріали 3-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії техніки», (Київ, 21-22 жовтня 2004 р.) – К.: ПП «ЕКМО», 2004. – С. 88-93. 20. *Анненков І.О.* Структура галузі сільськогосподарського машинобудування в Україні у 1980-ті роки // Матеріали 5-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії техніки», (Київ, 19-20 жовтня 2006 р.). – К.: ПП «ЕКМО», 2006. – С. 139-141.

Надійшла до редколегії 13.12.2010.

Н.В. ВАНДИШЕВА-РЕБРО, канд. філос. наук, доц., НТУ «ХПІ»,
Харків

НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ

Інформація у сучасному суспільстві стала четвертим великим економічним фактором, поряд із сировиною, працею та капіталом. Сьогодні людина стає залежною від світу речей, але ще більше вона стала залежною від інформації, яка розповсюджена скрізь. От і виходить, що знання та інформація, які повинні були б служити людині, навпаки, роблять людину своїм рабом.

Информация в современном обществе становится четвертым великим экономическим фактором, до этого существовали три: земля, физический труд и капитал. Чем дольше существует человек, тем в большем количестве знаний он нуждается, тем больше он потребляет информации об этих знаниях. Незаметно человек из созидателя и творителя знаний и информации превратился в их послушного раба.

Information in modern society becomes the fourth great economic factor, before that there were three: land, physical labor and capital. Now in such conditions society or a separate human continues to exist? The more people exist, the greater the amount of knowledges he needs, the more information about these knowledges he consumes. Today human has become dependent on the world of things, but even more he has start to depend upon information, that chases him everywhere. Gradually people from the builder and creator of knowledge and information become their obedient

Поява нових інформаційних технологій у сучасному світі прискорила створення глобальної мережі, докорінно змінила економіку та суспільство. Знання зростало і зростає у геометричній прогресії й здавалось би, що воно вже сьогодні мало стати реальністю для всіх. Нова формація, яка розвивається на базі тих суспільств, де посиленого розвитку зазнала техніка, має дуже багато позначень: суспільство знань, інформаційне суспільство, комунікаційне суспільство, телепатичне суспільство та ін. На зламі тисячоліть експерти ведуть мову про так зване «суспільство знання», в якому знання та інформація як четверта продуктивна сила стає важливішою за землю, капітал та фізичну працю. З'явилися цифрові технології, що призвело до появи цифрової комунікації, де існує цілий спектр нових методів та інструментів. У зв'язку з цим постав ряд нових приладів, наприклад, мобільний телефон, пейджер, електронні записники, плеєри, портативні комп'ютери. Цей поштовх у розвитку технологій привів до медіа-перевороту, який можна порівняти з винайденням книгодрукування.

Американський футуролог Елвін Тоффлер занурився і простежив шлях появи та розповсюдження інформації. Якщо у первісному суспільстві ми маємо справу з спілкуванням між людьми, а інформація існувала для «еліти» та була такою своєрідною зброєю, то з появою виробництва

з'явилася необхідність у масовому інформаційному обміні. «Стало необхідним виробляти й розподіляти не лише сировину, але й велику кількість інформації» [3, с. 39]. Потреби промислових суспільств швидко зростали та вже не могли бути задоволені лише інформацією у письмовій формі та працею пошти, яка набула великого значення та важливості у дев'ятнадцятому столітті, тому у цьому ж столітті виникає телеграф та телефон. Все це потрібно людині в першу чергу не для спілкування, а для виробництва, для роботи фабрик та заводів. Спілкування ж завжди вимагало та вимагає діалогу та розмови віч-на-віч.

Зрозуміло, що поштова служба могла доставити одне й те саме послання до мільйонів, але не так швидко. Телефони могли передати повідомлення швидко, але не до мільйонів людей водночас. Ця прогалина зрештою була заповнена засобами масової комунікації. Тому сьогодні у засобах масової комунікації, від газет і радіо до кіно, телебачення та Інтернету, ми звертаємо увагу і помічаємо весь час втілення основного принципу роботи фабрики. «Всі вони штампують для мільйонів однакові повідомлення, достоту так, як завод штампує однакові вироби для використання в мільйонах домівок. Стандартизовані, вироблені масовим тиражем «факти», доповнення до стандартизованої, масової продукції, кілька заводів випускають для мільйонів споживачів. Без цієї величезної, потужної системи розповсюдження інформації промислова цивілізація не могла б сформуватися чи функціонувати надійно» [3, с. 40].

Що ж таке наукове знання та як воно потрапило у світ людини? На противагу до ентропічного закону, який стверджує, що з плином часу уявлення про світ розпорошуються і забуваються, людина є єдиною живою істотою, котра здатна передавати свій досвід від покоління до покоління. Спершу для цього люди користувалися мовними засобами, а потім виникла писемність й тривалий час культурна пам'ять людства лишалась достатньо компактною. Протягом сімнадцяти століть природознавчі теорії античності не піддавалися сумнівам. Можна прослідити як середньовічні вчені не були зацікавлені у новому пізнанні, вони лише прагнули логічно мислити, знову і знову коментуючи єдино визнані джерела знання. І тільки наприкінці шістнадцятого століття було засновано природознавчу науку у сучасному розумінні, що пов'язано з ім'ям Галілео Галілея. Ті закономірності, що він виявив під час систематичної категоризації, можна було репродукувати знову і знову в ході експериментів. Ця властивість і до сьогодні вважається ознакою точних наук. Земля виявилася такою, що піддається обрахуванню, і тим самим – маніпулюванню. Свої пізнання Галілей добродушно передав у розпорядження світської влади, що незабаром послужило імпульсом не лише для світу вчених, але й для прогресу в цілому. Так «прикладне знання» і техніка розквітли, і через століття після Галілея Європа вже стояла на порозі промислової епохи. «Знання – це сила» писав у 1597 році філософ та теоретик науки Френсіс Бекон і з цим його закликотом усі згодні, але виникає

питання: для чого потрібна ця сила чи проти чого?

Звертає на себе увагу один цікавий факт захоплення пізнанням людства. У XIX столітті існував так званий «Розмовник-лексикон для освічених прошарків», в якому було під 4300 поняттями викладено усе людське знання того часу, для цього знадобилося 2000 сторінок. У сучасному світі лексикологічні CD-ROM-и фіксують майже півмільйона слів-понять, а освічений громадянин має можливість блукати в Інтернеті крізь знання усього світу. Виходить, що й людського життя вже не достатньо для того, щоб охопити усе те знання, яке людство збило лише протягом XX століття. Проблема не тільки у кількості, але ще й у якості та наслідках пізнання. Кліматичні катастрофи, біологічна зброя та багато іншого привели до того, що дослідники все більше сумніваються у наслідках пізнання та його застосування. До XX століття моделі світобачення людини завжди були упорядковані, тобто мали центр та розумно влаштовану систему властивостей і предметів. В античні часи таким центром вважали родову людину як міру всіх речей, за середньовіччя – Бога, у гуманістів Відродження – це творча воля особистість, у просвітників – Розум, у XIX ст. – індивідуальність. Навколо центру групувались цінності у вигляді бінарних опозицій: рай і пекло, розум і неосвіченість, добро і зло, прекрасне і бридке тощо, без яких картина світу, здавалось, не могла існувати. У цій картині світу людина завжди прагнула знайти своє місце, відповісти на запитання: хто я є, що я можу? За традиційними антропологічними уявленнями, це місце задане якоюсь людською першосутністю. Першосутність, так би мовити, визначала це місце в світі. Але вже у XX столітті стало зрозумілим, що ніхто і ніщо цього місця не гарантує. Пізнаючи світ за допомогою розуму, людина розкладає його цілісність на елементи, шукаючи схоже, повторюване або протилежне, а потім конструює з них штучну єдність. Сутність життя може бути досягнена в найнезначніших, з погляду практичного розуму, предметах та явищах, через враження та емоції, душевні поривання людини. Поняття головного і другорядного, істинного і хибного, реального і нереального, сенсу і безглуздя – умовні, відносні.

Незважаючи на те, що світ навколо людини начебто безтурботний, впорядкований, численний, він багато в чому незрозумілий, а відтак – безпритульний. Насправді далеко не кожна людина знає будову тих приладів та механізмів, якими користується. Нещодавні цінності та орієнтації поставили людину на межу існування. В інформаційній сфері були задіяні економічні інтереси, тому зрозуміло, що ніхто не буде займатися питанням ментальних порушень до яких призводить обладнання. До того ж потрібен дуже високий рівень вивчення розуму, який робить можливим з'ясувати сутність та розмір найвищих якостей людини, котрі сьогодні знищуються.

Людина у сучасному світі звикається з плюралізмом, демократією, свободою та масовою культурою, яка в свою чергу з'явилася завдяки масовому виробництву та розвитку техніки. Якщо співвідносити технічний прогрес та моральний, то з'являється така собі асиметрія – чим вище рі-

вень науково-технічний тим нижчий рівень моралі, що відзначається ростом та розповсюдженням релятивізму. Та й воно не дивно. Сучасна людина край рідко існує в ситуації, коли від неї чекають на власне мислення, бо всі свої розуміння та міркування вона отримує у готовому вигляді іззовні. Інтелектуальне розуміння витиснуто розумінням візуальним (теле, відео, кіно), внаслідок чого цілий ряд інтелектуальних функцій людини виявився не затребуваним.

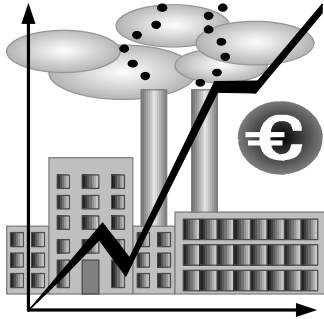
Дуже важко сказати, наскільки комп'ютер відповідає ідеї прогресу, коли допомагає людині виконувати механічну роботи, але в той же час деформує її розум та збіднює її внутрішній потенціал. Дуже важко довести сьогодні за допомогою сучасної науки, якої шкоди зазнає сама найголовніша якість розуму, а саме свідомість людини.

Дуже оптимістичними є уявлення про майбутнє японського дослідника Й. Масуда [1], який зацікавився інформаційним суспільством та сформулював своє власне бачення людини у техногенній цивілізації постіндустріальної доби. Вчений виокремлює три головні характеристики, які визначатимуть парадигму розвитку суспільства: глобалізація, перехід існування людства у площину інформаційного простору та симбіоз людини та природи. Новому інформаційному суспільству буде відповідати нова людина – *Homo intelligens* – вона з'явиться як новий вид, котрий матиме високий рівень інтелектуальної інформації та знань, це буде людина високого інтелекту.

Автор наполягає, що перехід до інформаційного суспільства як більш гуманного вимагає рівноваги можливостей технології та особистісного виміру людської життєдіяльності. Людина стане співучасником природного процесу формування та розвитку життя на Землі. На відміну від попереднього – завойовницького – ставлення людини до природи, що обернулося руйнуванням природи, *Homo intelligens* сформує нові взаємини. В новій ситуації людина і природа будуть діяти спільно як одна сила. Людство неодмінно прийде до усвідомлення своєї спільної з природою долі, усвідомить, що Земля – не лише колыска цивілізації, а й унікальна можливість існування людини як форми життя. Перетворення суспільства в екологічну систему спонукає до усвідомлення меж наукової технології, необхідності переходу до іншого типу взаємин з довкіллям й до іншого розуміння знання.

Список літератури: 1. Масуда Й. Гіпотеза про генезис *Homo intelligens* // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С. 351-360. 2. Салас Дарио Соммер Мораль XXI века: Пер. с исп. / Дарио Салас Сом мер. – М.: ООО Издательский дом «София», 2004. – 528 с. 3. Тоффлер Е. Третья хвиля. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.

Надійшла до редколегії 11.05.2011.

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ

УДК 657.412.7 (477)

К.В. КОВАЛЬЧУК, аспірант, ДНУ ім. О. Гончара, Дніпропетровськ

ОРГАНІЗАЦІЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НЕДЕРЖАВНИХ ПЕНСІЙНИХ ФОНДІВ В УКРАЇНІ

В статті висвітлено стан системи недержавного пенсійного забезпечення, проаналізовано теоретичні основи функціонування і динаміку основних показників діяльності недержавних пенсійних фондів, а також запропоновано реалізувати низку заходів для зміцнення системи пенсійного забезпечення та виведення її на конкурентоздатні позиції порівняно з пенсійними ринками іноземних країн.

В статье освещено состояние системы негосударственного пенсионного обеспечения, проанализированы теоретические основы функционирования и динамика основных показателей деятельности негосударственных пенсионных фондов, а также предложено реализовать ряд мер для укрепления системы пенсионного обеспечения и выведения ее на конкурентоспособные позиции сравнительно с пенсионными рынками зарубежных стран.

The state of the non-state pension providing system is reflected in the article, theoretical bases of functioning and dynamics of basic performance of non-state pension fund indicators are analysed, and also it is suggested to realize the row of measures for the system of the pension providing strengthening and its leading out on competitive positions by comparison to the pension markets of foreign countries.

Ключовими функціями ринку є створення і забезпечення функціонування механізмів переливу капіталу, а також розподілу фінансових ресурсів між основними економічними суб'єктами: населенням, організаціями та державою. Від того, наскільки ефективно діють ці механізми, залежать стан і рівень розвитку ринку і економіки в цілому, що особливо важливо в умовах виходу з фінансово-економічної кризи.

Як показує досвід розвинутих ринкових економік світу, система недержавного пенсійного забезпечення, окрім реалізації соціальної функції, виконує системну функцію акумулювання коштів населення та трансформації їх в довгострокові інвестиційні ресурси.

Це свідчить про надзвичайну важливість запровадження недержавного пенсійного забезпечення (далі – НПЗ) в Україні, що стало одним з основних етапів і важливих кроків реформування системи пенсійного забезпечення України. Система НПЗ становить третій рівень пенсійної системи в Україні. Нормативним підґрунтям для її створення стало прийняття Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 р. додатково до загальнообов’язкового державного пенсійного страхування [1, 5].

Вагомий внесок у регулювання діяльності системи НПЗ було внесено розпорядженнями КМУ «Про схвалення Стратегії розвитку пенсійної системи» № 525-р від 15.12.2005 р. та «Про затвердження плану заходів з проведення роз’яснювальної роботи з питань недержавного пенсійного забезпечення на 2007-2008 роки» № 364-р від 30.05.2007 р.

Питання колективного інвестування та управління активами недержавних пенсійних фондів вивчались західними спеціалістами, серед яких: Дж. М. Кейнс, Д. Норт, Г. Лоренс, К. Бейлі, Л. Гітман, Ф. Хайек.

До наукових та практичних розробок вітчизняної економічної науки у сфері недержавного пенсійного забезпечення слід віднести праці таких вчених, як: Н.І. Версаль [2], Ю.С. Смоляр, Г.М. Терещенко [4], Д. Ганаковська [3], Д. Леонов, Ю.М. Коваленко та ін.

Не до кінця визначеними залишаються заходи нормативно-правового та організаційного характеру для подальшого розвитку ринку недержавного пенсійного забезпечення, а також стимулювання його інвестиційної функції.

Метою даної статті є аналіз сучасного стану недержавних пенсійних фондів в рамках системи недержавного пенсійного забезпечення, систематизація принципів їх функціонування та напрямків інвестування активів, визначення пріоритетних на даному етапі завдань держави в законодавчій та організаційній сфері задля посилення довіри та популяризації системи недержавного пенсійного забезпечення серед населення України.

Система недержавного пенсійного забезпечення покликана створювати можливості для збереження та примноження коштів вкладників з метою забезпечення отримання ними стабільного доходу після настання пенсійного віку. Вона накопичує значні фінансові ресурси, які протягом тривалого часу можуть функціонувати в якості інвестицій. При цьому державний нагляд за установами пенсійного забезпечення дозволяє запобігти проведенню надто ризикованих операцій і втраті пенсійних заощаджень.

Серед основних засад діяльності НПЗ: економічна та соціальна зацікавленість працівників і роботодавців у НПЗ; добровільність участі в системі НПЗ; здійснення інвестиційної діяльності виключно в інтересах вкладників та учасників; державне регулювання діяльності НПЗ і нагляд за її здійсненням.

Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення» передбачено, що недержавне пенсійне забезпечення може здійснюватись [1]:

– пенсійними фондами;

- страховими організаціями;
- банківськими установами.

Незважаючи на формальне передбачення законом трьох рівноправних гравців на ринку НПЗ, на даний момент найбільш поширеною формою серед різноманітних груп фінансових посередників – інвестиційних інститутів, діючих в сфері недержавного пенсійного забезпечення в Україні – є недержавні пенсійні фонди (далі – НПФ). Страхові організації, як і банки поки не є активними учасниками системи НПЗ, що обумовлено різноманітними чинниками, в першу чергу – нормативно-правового характеру [5].

Сьогодні в Україні існує законодавче визначення недержавного пенсійного фонду – це юридична особа, яка має статус неприбуткової організації, функціонує та провадить діяльність виключно з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам зазначеного фонду у визначеному цим Законом порядку (ст. 1 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення») [6].

Засновниками НПФ можуть бути юридичні та фізичні особи. Відповідно виділяють три види НПФ – відкритий, корпоративний і професійний [2]. Інфраструктуру НПФ складають: актуарії, адміністратори, компанії з управління активами (КУА), зберігачі активів (комерційні банки), страхові компанії, консультанти та радники з інвестиційних питань, аудиторі та органи державного нагляду та контролю.

Основними принципами НПЗ учасників НПФ є [6]:

- 1 добровільність участі особи у будь-якому НПФ;
- 2 можливість участі у кількох НПФ за власним вибором;
- 3 можливість у будь-якому пенсійному фонді бути одночасно учасником і вкладником такого фонду.

Розглядаючи сферу недержавного пенсійного забезпечення в Україні крізь призму державного регулювання, зауважимо, що законодавством передбачено регулятивну систему НПЗ, котра базується на кількісних обмеженнях. Досвід інших країн свідчить, що подібні регулятивні системи по мірі вдосконалення інституційних умов діяльності установ системи НПЗ еволюціонують у напрямі пом'якшення режиму кількісних обмежень та ширшого запровадження так званих правил «розсудливої людини». Вони полягають в більш гнучкому підході до визначення напрямків інвестування пенсійних активів, що базується в першу чергу на якісних обмеженнях.

Інвестування пенсійних коштів відбувається тільки в активи визначених законодавством категорій на засадах безпечності, прибутковості, ліквідності, диверсифікованості в порядку, передбаченому чинним законодавством для кожного фінансового посередника, тобто – у спосіб, що забезпечує останньому конкурентну прибутковість за мінімальної ризикованості і належної ліквідності інвестиційного портфеля.

Контрольні функції щодо напрямів, об'єктів та ефективності інвестування коштів недержавних пенсійних фондів відповідно до своєї компетенції здійснюють Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку (ДКЦПФР), Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України (ДКРРПУ), Національний банк України (НБУ).

Регулювання структури портфеля інвестицій пенсійних фондів має на меті зниження ризикованості капіталовкладень і унеможливлення значних розбіжностей у результаті їхньої діяльності. З другого боку, такі обмеження, хоч і дають змогу уникнути надмірного зосередження ризику, можуть перешкоджати досягненню бажаного ступеня диверсифікації інвестиційного портфеля [4].

Слід зауважити, що окрім соціально-захисної функції, недержавні пенсійні фонди, відіграючи роль інвесторів, мають у своєму розпорядженні інвестиційні ресурси довготермінового використання і є необхідними для стабільного зростання економіки країни. Інвестиційна діяльність НПФ дозволяє створити ефективний механізм для розвитку ринку цінних паперів, розподілу капіталу між галузями економіки, сприяє стабільності функціонування фондового ринку та виходу його на міжнародний рівень.

Кошти, накопичувані на пенсійних рахунках їхніх учасників, як правило, є значним джерелом інвестицій в країнах з розвинутою економікою. Особливість діяльності пенсійних фондів у тому, що вони зацікавлені здійснювати довгострокові інвестиції для узгодження власних потоків внесків і виплат. Це дозволяє розвивати ринок довгострокового запозичення коштів. Можливі напрями інвестування активів НПФ в Україні чітко визначені Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення» та наведені в табл. 1. Щодо кількісних показників діяльності недержавних пенсійних фондів, можемо констатувати, що станом на 31.03.10 р. в Державному реєстрі фінансових установ міститься інформація про 108 недержавних пенсійних фондів, 44 адміністратори НПФ.

Таблиця 1.

Кількісні обмеження на інвестування пенсійних активів НПФ

№	Вид кількісного обмеження	Нормативи інвестування
1	2	3
1	Кошти на банківських депозитних рахунках та в ощадних сертифікатах банків (сукупно)	$\leq 40\%$ при цьому $\leq 10\%$ у зобов'язаннях одного банку
2	Цінні папери одного емітента	$\leq 5\%$ (крім цінних паперів, погашення та отримання доходу за якими гарантовано КМ)
3	Цінні папери, доходи за якими гарантовано КМУ	$\leq 50\%$
4	Цінні папери, доходи за якими гарантовано Радою міністрів республіки Крим, та облігації місцевих позик	$\leq 20\%$

Закінчення табл. 1.

1	2	3
5	Облігації підприємств, емітентами яких є резиденти України	≤40%
6	Акції українських емітентів	≤40%
7	Цінні папери іноземних емітентів	≤20%
8	Іпотечні цінні папери, визначені законодавством України	≤40%
9	Об'єкти нерухомості (земля, будівлі)	≤10%
10	Банківські метали	≤10%
11	Інші активи, не заборонені законодавством України	≤5%

Складено відповідно до Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 09.07.03 р. [1].

Основні показники діяльності НПФ та темпи їх приросту наведені в табл. 2.

Таблиця 2.

Динаміка основних показників діяльності недержавних пенсійних фондів [7]

Недержавні пенсійні фонди	2008	2009	1 кв. 2010	Темпи приросту, %	
				2009/2008	1 кв. 2010/ 2009
Загальна кількість укладених пенсійних контрактів (тис. шт.)	62,3	62,5	63,2	0,3	1,1
Кількість учасників за укладеними пенсійними контрактами (тис. осіб)	482,5	497,1	498,8	3,0	0,3
Загальні активи НПФ (млн. грн.)	612,2	857,9	939,4	40,1	9,5
Пенсійні внески (млн. грн.), у т.ч.	582,9	754,6	797,2	29,5	5,6
– від фізичних осіб	26,0	31,8	33,9	22,3	6,6
– від юридичних осіб	556,8	722,7	763,2	29,8	5,6
– від юридичних осіб – підприємців	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0
Пенсійні виплати (млн. грн.)	27,3	90,1	111,1	230,0	23,3
Кількість осіб, що отримали/отримують пенсійні виплати (тис. осіб)	10,9	28,1	35,2	157,8	25,3
Сума інвестиційного доходу (млн. грн.)	86,8	236,7	301,1	172,7	27,2
Сума витрат, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів (млн. грн.)	31,6	47,1	51,2	49,1	8,7

Станом на 31.03.10 р. адміністраторами недержавних пенсійних фондів було укладено 63233 пенсійні контракти з 50976 вкладниками, з яких 2343 вкладники, або 4,6 %, – юридичні особи, на яких припадає 763,2 млн грн. пенсійних внесків (95,7 % від загального обсягу пенсійних внесків за системою

НПЗ), а 48633 вкладники, або 95,4 %, – фізичні особи. При цьому порівняно з кінцем 2009 р. кількість контрактів з юридичними особами зменшилась на 0,6 %, а з фізичними особами зросла на 1,7 % (рис. 1).

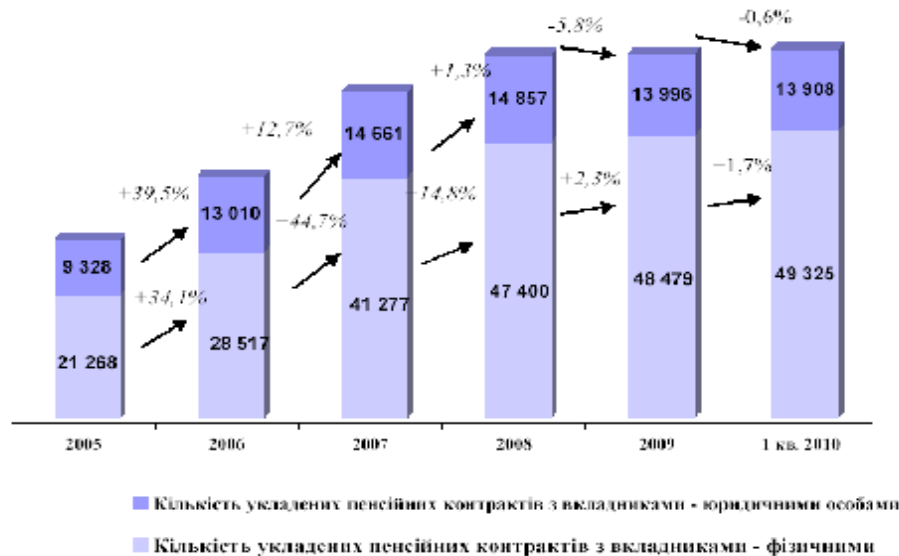

Рис.1. Динаміка укладених пенсійних контрактів за 2005-2009 рр. та за 1 квартал 2010 р.

Недержавні пенсійні фонди в Україні демонстрували високі темпи зростання протягом останніх п'яти років, що свідчить про значний потенціал для розвитку. Проте, не дивлячись на високі відносні показники приросту, в абсолютному вимірі рівень розвитку системи НПФ залишається на вкрай низькому рівні. Незважаючи на зростання відносних показників, абсолютні показники ринку залишаються надзвичайно низькими. Так, активи НПФ у загальній грошовій масі займають лише 0,1 %, а кількість учасників системи недержавного пенсійного страхування складає лише менше 1 % від загальної кількості населення України. Розмір залучених пенсійних внесків є незначним для забезпечення можливості здійснення диверсифікації пенсійних активів у дохідні фінансові інструменти [5]. Для прикладу – у Франції близько 46 % населення бере участь хоча б в одній приватній пенсійній програмі.

В Україні основні інститути, що оперують на ринку недержавного пенсійного забезпечення нажаль поки що відіграють надзвичайно малу роль у сфері залучення інвестицій у реальний сектор економіки. Це підтверджують офіційні статистичні показники Державного реєстру фінансових установ, згідно яких станом на 31.03.10 р. в Україні функціонує 108 недержавних пенсійних фондів, (для порівняння – на кінець 2009 року кількість НПФ дорівнювала 108, а наприкінці 2008 р. – 110) та 44 адміністратори НПФ, при цьому показник економічно активного населення в Україні складає 22072,2 (дані Державного комітету статистики України на січень-березень 2010 р.) [7, 8].

Серед головних причин повільного розвитку НПФ: низькі доходи; нерозвиненість фондового ринку – брак фінансових інструментів, які гарантували б компенсацію інфляційних процесів, та відсутність реальних інструментів реінвестування пенсійних активів у розвиток підприємств-вкладників; відсутність досвіду практичної роботи – недостатня кількість кваліфікованих кадрів; недостатній професійний і функціональний рівень у роботі НПФ представників супутніх професій; низька поінформованість населення та потенційних підприємств-вкладників про можливості та переваги пенсійної реформи, незнання принципів і цілей діяльності фондів; стереотипи недовіри; складне і дороге програмне забезпечення для обслуговування клієнтів НПФ [3, 7].

Заслужує уваги і той фактор, що недержавне пенсійне забезпечення, яке фінансується роботодавцем, слугує ефективним мотиваційним фактором для працівників.

Зменшення в період фінансово-економічної кризи обсягів виробництва основних видів промислової продукції та послуг значно погіршили умови інвестиційної діяльності, у тому числі недержавних пенсійних фондів, що негативно вплинуло на рівень дохідності пенсійних активів. На сьогодні більшість недержавних пенсійних фондів не забезпечують дохідність пенсійних активів вище рівня інфляції. Розмір інвестиційного доходу в більшості фондів є недостатнім, а на фінансовому ринку відсутні надійні види фінансових інструментів, які дали б змогу забезпечити належну диверсифікацію пенсійних активів недержавних пенсійних фондів [5].

Висновки. Слід звернути увагу на те, що доля недержавних пенсій в загальній системі пенсійного забезпечення громадян є дуже незначною. Недостатнім залишається і рівень розробленості теоретичної та законодавчої бази, які гальмують розвиток державної пенсійної системи загалом.

Основні фактори, що забезпечують успішне функціонування системи НПФ – це підвищення конкурентоздатності вітчизняних фондів на ринку фінансових послуг, участь в обов'язковому пенсійному страхуванні, державна підтримка і вдосконалення державного регулювання в цій сфері.

На нашу думку, для подальшого розвитку ринку недержавного пенсійного забезпечення, а також стимулювання його інвестиційної функції, необхідно реалізувати низку заходів нормативно-правового та організаційного характеру, таких, як: завершення пенсійної реформи, введення в дію другого рівня системи пенсійного забезпечення; створення єдиної системи контролю за діяльністю ринку НПЗ; впровадження єдиної системи обліку пенсійних внесків; впровадження гнучкіших вимог до диверсифікації активів НПФ; розширення напрямів інвестування пенсійних активів; сприяння залученню активів від фізичних осіб шляхом розробки механізмів захисту прав споживачів фінансових послуг; зменшення ставки оподаткування пенсійних виплат з метою підвищення привабливості ринку недержавного пенсійного забезпечення; сприяння розвитку нових інструментів інвестування; проведення заходів

популяризації системи недержавного пенсійного забезпечення серед населення України; реалізація заходів щодо захисту коштів учасників системи накопичувального пенсійного забезпечення від знецінення, втрат та інших ризиків з метою посилення довіри населення до системи накопичувального пенсійного забезпечення; впровадження міжнародних стандартів фінансової звітності для НПФ; розробка механізмів поглиблення захисту прав іноземних інвесторів з метою залучення фінансових активів НПФ інших країн.

Список літератури: 1. Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 47-48. – 372 с. 2. *Версаль Н.І.* Недержавні пенсійні фонди: становлення та перспективи розвитку в Україні / *Н.І. Версаль, Ю.М. Мороз* // Формування ринкових відносин в Україні. – 2006. – № 9. – С. 132-139. 3. *Ганаковська Д.* Перспективи розвитку недержавних пенсійних фондів в Україні / *Д. Ганаковська* // Регіональна економіка. – 2006. – № 4. – С. 207-212. 4. *Ю.С. Смоляр, Г.М. Терещенко.* Особливості інвестиційної діяльності недержавних пенсійних фондів: зарубіжний досвід і вітчизняна практика / *Ю.С. Смоляр, Г.М. Терещенко* // Фінанси України. – 2008. – № 3. – С. 43-51. 5. *В. Поворозник.* Щодо реалізації інвестиційного потенціалу недержавного пенсійного забезпечення [Електронний ресурс] / *В. Поворозник* // Відділ економічної та соціальної стратегії Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/December2009/14.htm>. 6. *Ю. Вітка.* Правове регулювання відносин між недержавним пенсійним фондом, вкладниками та учасниками [Електронний ресурс] / *Ю. Вітка* // Україна фінансова інформаційно-аналітичний портал Українського агентства фінансового розвитку. – Режим доступу до порталу: http://www.ufin.com.ua/analit_mat/strah_rynok/037.htm. 7. Інформація про стан і розвиток недержавного пенсійного забезпечення України [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України. – Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/dpn/npf_1kv_2010.pdf. 8. Показники соціально-економічного розвитку України [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України // – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2010/rp/oprpr/oprpr_u/oprpr_u2010.htm.

Надійшла до редколегії 10.02.2011.

УДК 331.1

Н.Н. ПОБЕРЕЖНАЯ, ст. преподаватель, НТУ «ХПИ», Харьков
В.А. ТИТОВ, студент, НТУ «ХПИ», Харьков

ПРОБЛЕМЫ МОТИВАЦИИ ТРУДА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ УКРАИНЫ

В статті розглядаються питання пов'язані з проблемами мотивації продуктивної праці на сучасному етапі розвитку Українських підприємств. В роботі розкриваються причини сучасних проблем мотивування та можливі шляхи їх вирішення.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с проблемами мотивации производительного труда на современном этапе развития Украинских предприятиях. В работе раскрываются причины современных проблем мотивации и возможные пути их решения.

The paper addresses issues related to the problems of motivation productive work at the present stage of development of Ukrainian enterprises. In this paper the reasons motivating the current problems and possible solutions.

Введение. Развитие экономики Украины в рыночных условиях требует новых методологических подходов к решению проблем эффективного использования трудовых ресурсов путем применения действенных мотивов и стимулов.

Недостаточная мотивация в современных условиях является часто ограничивающим фактором, не позволяет предприятиям реализовать свои потенциальные возможности и снижает трудовую активность предприятия.

Поэтому, формирование новой мотивационной системы является сегодня не только приоритетным направлением разработки практических предпринимательских стратегий, но и одной из самых актуальных научных проблем. Их решение позволит сформировать новое качественное состояние занятости и потому требует изучения.

Постановка задачи. Поиск решения проблемы формирования эффективной системы трудовой мотивации в современной экономике Украины.

Результаты исследования. В широком понимании *мотивация* – это совокупность движущих сил, побуждающих человека к выполнению определенных действий [1]. Характерной чертой мотивов труда является их нацеленность «на себя» или «на других», обусловленная характером товарного производства. Продукт труда, в качестве товара, потребительской стоимости удовлетворяет потребности не самого работника, а других людей. Потребности же самого работника товар обеспечивает через свою стоимость. Рыночная экономика в рамках механизма конкуренции гармонизирует мотивы «для себя» и «для других».

В условиях командно-административной системы происходило рассогласование подобных мотивов, поскольку в этом случае работник отдавал обществу намного больше, чем сам получал за свой труд. В результате снижалось качество труда, ухудшались потребительские свойства производимой продукции. Чем больше разрыв между тем, что работник отдает обществу, и тем, что он взамен получает, тем меньше для него значат такие важные мотивы труда, как долг перед другими людьми, перед обществом в целом, стремление приносить своим трудом пользу людям. В его сознании гипертрофируются мотивы материального вознаграждения за труд, что происходит особенно энергично, когда уровень оплаты работника оказывается существенно ниже стоимости необходимого продукта.

Существовавшая в СССР система стимулирования трудовой активности оказалась в целом малоэффективной и стала одной из причин кризиса труда. Система стимулирования исходила из основного принципа выгоды дешевого труда. Огромные вложения в индустрию страны стали возможными за счет минимизации оплаты труда. Так называемый деше-

вый труд на самом деле очень дорого обходился обществу. Он оказался мало производительным, воспроизводил работника низкой квалификации, невосприимчивого к возможности зарабатывать больше путем увеличения производительности труда. Такой подход подавлял инициативу, препятствовал развитию научно-технического прогресса, обуславливал низкий уровень организации и условий труда. Это положение вело к ускоренному ухудшению здоровья, понижению работоспособности человека.

К сожалению, стремление к удешевлению труда сохранилось и в переходный к рынку период. Как раз это обстоятельство вызывает основную проблему современной системы мотивации наемных работников. Эти проблемы заключаются в том, что принятые на сегодня системы оплаты труда не основываются на выявлении интересов наемных работников, не обеспечивают эффективного стимулирующего воздействия на них.

Такой подход является основной причиной отсутствия должной мотивации к производительному труду и подтверждает необходимость формирования высокоэффективной мотивационной системы, способствующей удовлетворению потребностей работников и достижению целей предприятия.

Труд в общественном производстве в современных украинских условиях далеко не всегда способен обеспечить нормальный уровень жизни. Совершенно очевидно, что при существующем уровне заработной платы, в целом по экономике Украины, она не выполняет ни одной из важнейших своих функций. Как известно, она должна выполнять такие функции как: воспроизводственную, распределительную и стимулирующую.

Воспроизводственная функция заключается в обеспечении работников и членов их семей необходимыми жизненными благами для восстановления потраченной в процессе производства рабочей силы и для воспроизводства поколений. Реализация этой функции обеспечивается установлением государством гарантированного минимума заработной платы и прожиточного минимума. А за годы рыночных преобразований реальная заработная плата, реальные доходы населения значительно уменьшились по сравнению с тем, что было в СССР.

Распределительная функция направлена на оптимизацию размещения трудовых ресурсов по регионам, отраслям экономики, предприятиям. В современных условиях, когда государственное регулирование в сфере размещения трудовых ресурсов минимальное, а формирование эффективного рынка труда возможно лишь при наличии свободного выбора работником места работы, попытки повысить свой жизненный уровень, приводит перемещение с целью поиска работы, которая бы максимально удовлетворил его потребности.

Стимулирующая функция заработной платы предполагает установление размера заработной платы в зависимости от личного вклада работника и результатов деятельности всего коллектива предприятия.

Эта зависимость должна постоянно стимулировать работника в улуч-

шении результатов своей деятельности. Реализация этой функции обеспечивается разработкой на предприятии эффективных систем оплаты и премирования труда. Условия, в которые сегодня поставлен украинский работник, не позволяют ему, используя свой опыт и мастерство, существенно повысить свой заработок. Это обусловлено сохранением ранее сложившихся принципов оценки работника в рамках тарифной системы ориентированной на средние стандарты нормирования, квалификации работы, профессиональной типизации и технологической заданности.

В свою очередь, это противоречит самому смыслу рынка, требующего во имя роста эффективности усиления стимулирования для раскрытия и полного использования творческих способностей людей, прежде всего, в сферах деятельности, определяющих внедрение научно-технических достижений, прогрессивных экономических преобразований.

Стимулирование трудовой активности предполагает обеспечение оптимального соотношения рабочего и свободного времени, труда и отдыха. Форсирование экономической мотивации ведет к росту интенсивности труда и продолжительности рабочего времени (сверхурочные работы). Поэтому немало работников трудится, хронически уставая, испытывая постоянные нервно-эмоциональные перегрузки. Уровень интенсивности общественного труда в Украине, по разным оценкам, в среднем на 75-80 % выше его уровня в странах Евросоюза [2].

Это объясняется не только отставанием с внедрением технологических производственных систем, но также очень низкой стоимостью рабочей силы. Относительно небольшие расходы на покупку рабочей силы не стимулируют предпринимателей к внедрению новых технологий. Для них выгоднее покупать дешевую рабочую силу, заставляя работников трудиться с повышенным напряжением, чем тратить на дорогостоящие технические новации.

Выводы. Подводя итог можно отметить следующее:

а) только значительное увеличение доли заработной платы в составе ВВП может быть реальным стимулом к устойчивому росту экономики, улучшению материально-технической базы общественного производства и достижению социального единства всех членов общества в Украине;

б) качественно новое состояние экономики может быть достигнуто только через преодоление кризиса труда, что в свою очередь возможно лишь посредством усиления трудовой мотивации;

в) предпосылкой создания комплексной системы мотивации труда, становятся «очеловечивание» хозяйства, преодоление экономического детерминизма, осознание всей выдающейся роли мотивационных механизмов в современном обществе.

Для этого необходимо проведение профессионально подготовленных радикальных преобразований всей системы мотивации трудовой деятельности, как в масштабах страны, так и в формах оплаты труда, применяе-

мых на предприятиях.

Оплата труда должна быть непосредственно связана с конечными результатами работы предприятия в целом и вкладом отдельного работника в частности.

Для обеспечения тесной взаимосвязи оплаты труда с конечными результатами хозяйствования, на наш взгляд, необходимо более широко использовать бестарифные модели оплаты труда.

Список литературы: 1. Колот А.М. Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання: Монографія. – К.: КНЕУ, 2003. – 230 с. 2. Ходзинский К. Современное состояние труда в Украине и проблемы его интенсивности // Экономика Украины, 2004. – № 8. 3. Антохова І.М. Проблеми впливу мотиваційного механізму на розвиток персоналу підприємства // Вісн. КНТЕУ. – 2006. – № 2. 4. Щекин Г.В. Социальная теория и кадровая политика.: Монография. – К.: МАУП, 2000. 5. Дмитриенко Г.А., Шарпатова Е.А., Максиенко Т.М. Мотивация и оценка персонала: Учеб. Пособие. – К.: МАУП, 2002.

Поступила в редколлегию 21.04.2011.

УДК 65.014

Н.Ю. ЄРШОВА, канд. економ. наук., доц., НТУ «ХПІ», Харків
Ю.А. КУПРІЯНОВА, студентка, НТУ «ХПІ», Харків

ОБГРУНТУВАННЯ МІСЦЯ ТА РОЛІ ПЛАНУВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ В УПРАВЛІННІ СУЧАСНИМ ПІДПРИЄМСТВОМ

У статті розглядаються сучасні інструменти планування діяльністю підприємств. Виділені критерії вибору форми планування підприємством, об'єкти. Проведено розрахунок і сформульовані висновки відносно планування прибутку підприємства на основі виявленого взаємозв'язку між фінансовою політикою й здатністю підприємства здійснювати нові інвестиції.

В статье исследуются современные инструменты планирования деятельностью предприятий. Выделены критерии выбора формы планирования деятельностью предприятия, объекты. Проведен расчет и сформулированы выводы о планировании прибыли предприятия на основе выявленной взаимосвязи между финансовой политикой и способностью предприятия осуществлять новые инвестиции.

In article modern tools of planning are investigated by activity of the enterprises. Criteria of a choice of the form of planning by activity of the enterprise, objects are allocated. Calculation is lead and conclusions about planning profit of the enterprise on the basis of the revealed interrelation between a financial policy and ability of the enterprise to carry out new investments are formulated.

Постановка проблеми. Питання планування й прогнозування досить широко розглядаються в спеціальній літературі з економічного аналі-

зу, аналізу господарської діяльності й інших. Необхідність у прогнозуванні обумовлена об'єктивними потребами практики. Прогнозування на інтуїтивній основі виникло давно і обслуговує діяльність людей, що приймають рішення. До теперішнього часу розроблено більш ніж 200 методів наукового прогнозування. Така кількість методів пояснюється різнохарактерністю об'єктів прогнозування й завдань, які вирішуються фахівцями.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За останній час питання, пов'язані з впровадженням методів планування та прогнозування знайшли своє відображення у роботах таких вітчизняних та зарубіжних авторів, як: В.Н. Тамашевич, С.В. Балдін, А.М. Дубров, Е.И. Шохин, И.Я. Лукасевич, П.Л. Гордієнко, И. Ансофф, З.Є. Шершньова, В.Г. Герасимчук, П.Л. Гордієнко, Т.В. Головкин, К.І. Редченко та інші. Деякі автори приділяли більшу увагу методикам прогнозування у рамках планування діяльності підприємства, інші науковці займалися розробкою системи планування та прогнозування на підприємстві. Значна увага приділяється розробці методів обробки результатів експертизи.

Мета статті. Метою статті є дослідження методів прогнозування показників діяльності підприємства, обґрунтування основних етапів аналітичного процесу прогнозування, здійснення планування прибутку підприємства на основі виявленого взаємозв'язку між фінансовою політикою й здатністю підприємства здійснювати нові інвестиції.

Результати дослідження. Дослідження останніх публікацій дає можливість представити планування як науково обґрунтований опис можливих станів об'єктів у майбутньому, а також альтернативних шляхів і строків досягнення цього стану. Процес розробки прогнозів – прогнозування (від греч. *prognosis* - передбачення). Говорячи про економічні об'єкти, зокрема про підприємства, у спеціальній літературі його визначають як систему цільових показників розвитку економічної системи, а також вказівку на етапи й способи їхнього досягнення, розподіл ресурсів, визначення очікуваних результатів і способів їхнього використання. Одна з основних характеристик планів і прогнозів це випереджальний характер інформації, що міститься в них, що відрізняє передбачення від економічного аналізу й статистики [14, 16].

Дослідження спеціальної літератури показало, що при прогнозуванні й плануванні можуть бути використані однакові методи й показники, що будуються на основі загальної інформаційної бази. Прогнозування передуює розробці плану, але може також впливати за ним, визначаючи можливості досягнення запланованих рівнів показників [14, 16].

Критерії вибору форми планування:

- повнота (потрібно врахувати все);
- деталізація (глибина її визначається метою планування);
- точність;
- простота і ясність;

- безперервність;
- еластичність і гнучкість (використання планових резервів, облік множинності можливих альтернатив, відстрочка деталей планування до з'ясування обстановки, варіантність);

- вирівнювання при плануванні (облік «вузьких місць»);

- економічність.

При оцінці економічності планування варто врахувати його корисність (що звичайно важко) і витрати на планування. Підхід менеджменту до планування може бути здійснений постановкою критеріїв і завдань планування, визначенням засобів планування, методів узгодження планів, напрямків і методів планування. Варто чітко визначити: об'єкт планування; суб'єкт планування; період планування; засіб планування; методику планування; узгодження планів.

Будь-яке підприємство має ієрархію планів [14, 16]. У ряді співвідпорядкованості можна розрізнити наступні види планування:

- загальне (довгострокове основне, концепція фірми);

- стратегічне (довгостроковий розвиток фірми, сфер побуту, виробництва, персоналу);

- тактичне (умов господарських операцій – виробничих потужностей, засобів виробництва, капіталів, інвестицій, персоналу й т.д.);

- оперативне планування (конкретних дій на короткостроковий період).

Звичайно найважливіші питання планування – ринки збуту.

Прогнози займають провідне (вихідне) положення у всій системі прогнозів і планів фірми. Основними об'єктами прогнозування на рівні підприємства є [14, 16]:

- потреба в продукції підприємства;

- потреби підприємства у виробничих ресурсах (матеріальних, фінансових, трудових, інформаційних).

Дослідження спеціальної літератури показало, що всі методи прогнозування можна розділити на дві групи:

- неформалізовані (евристичні: індивідуальні експертні оцінки; колективні експертні оцінки; написання сценаріїв і т.д.);

- формалізовані (методи екстраполяції; моделювання).

Вибір методу обробки результатів експертизи визначається метою аналізу. Основними завданнями проведення експертизи є оцінка показників або їхнє ранжирування.

Так, в разі необхідності оцінки значення n кількісних показників $x_1, x_2, \dots, x_n$ залучаються експерти. Після чого розраховується середнє. Якщо оцінка дана не всіма експертами, то підсумовування ведеться тільки по числу експертів, які таку оцінку дали, а сума оцінок ділиться на їхнє число. Для визначення ступеня розкиду окремих оцінок і погодженості думок експертів розраховуються дисперсія, середнє квадратичне відхилення й коефіцієнт варіації [14, 16].

Сутність ранжирування полягає в тім, що кожний експерт розташовує фактор або об'єкти один по одному убавання або зростання їхньої важливості виходячи із власної індивідуальної оцінки. Кожному факторові надається порядковий номер того місця, що займає фактор (на думку даного експерта) у ранжируванні послідовності [14, 16].

Вихідним у плануванні є економічний аналіз використання в тому числі фінансових ресурсів за минулий період. Для виявлення тенденцій розвитку підприємства аналізують:

- зміни в обсязі продажів у цілому й по основних видах продукції;
- зміни у величині прибутку, рентабельності;
- обсяги й ефективність інвестицій і ін.

Щоб зібрати такі дані, необхідні добре налагоджений управлінський і бухгалтерський облік, особиста участь працівників бухгалтерії й керівників планово-фінансових служб, знання динаміки показників бухгалтерського балансу й звіту про прибутки й збитки.

Не менш важливий для проведення обґрунтованих фінансових розрахунків коефіцієнтний метод визначення величини доходів і витрат [14, 16]. За допомогою коефіцієнтів, що базуються на досягненнях минулого періоду, трохи уточнених, розраховують передбачувані доходи й витрати, платежі в бюджет і позабюджетні фонди. Сутність нормативного методу планування полягає в тім, що на основі заздалегідь установлених норм і техніко-економічних нормативів розраховують потреба підприємства у фінансових ресурсах і їхніх джерелах. Сутність балансового методу полягає в узгодженні витрат із джерелами покриття, у взаємозв'язку всіх розділів плану між собою, а також фінансових і виробничих показників. Балансовий метод традиційно застосовують при розподілі прибутку, плануванні фінансових фондів – нагромадження, споживання й ін.

Визначимо взаємозв'язок між фінансовою політикою й здатністю підприємства здійснювати нові інвестиції. Установимо залежність між величиною потреби в додатковому зовнішнім фінансуванні (ЗФ) і ростом обсягу продажів. Для цього використовуємо Звіт про прибутки й збитки й Баланс дочірнього підприємства «Левона-С» (Далі – ДП) (табл. 1, 2).

Таблиця 1.

Звіт про фінансові результати ДП «Левона-С» за 2010 рік

Показник	Сума	Відсоток від обсягу продажів
Обсяг продажів, тис. грн	500	100
Витрати, тис. грн	400	80
Прибуток до оподаткування, тис. грн	100	20
Податок на прибуток, тис. грн	20	—
Чистий прибуток, тис. грн	80	—
у тому числі нерозподілений, тис. грн	53	—

Таблиця 2.

Баланс ДП «Левона-С» за 2010 рік

Активи	Сума, тис. грн.	Відсоток від обсягу продажів	Пасиви	Сума, тис. грн.	Відсоток від обсягу продажів
Необоротні активи	300	60	Власний капітал	250	—
Оборотні активи	200	40	Позиковий капітал	250	—
Усього, активи	500	100	Усього, пасиви	500	—

Суми короткострокових і довгострокових зобов'язань показані в балансі загальною величиною. Допустимо, що короткострокові зобов'язання не міняються залежно від обсягів продажів. Якщо ж які-небудь короткострокові зобов'язання (наприклад, кредиторська заборгованість) міняються залежно від обсягів продажів, будемо вважати, що їх компенсують зміни в оборотних коштах. Підприємство очікує в наступному році збільшення обсягу продажів на 20 % (або на 100 тис. грн.). Використовуючи процентну залежність від обсягу продажів і наявні дані, складемо план фінансових результатів і прогнозний баланс (табл. 3 і 4).

Таблиця 3.

План фінансових результатів ДП «Левона-С» на 2011 р.

Показник	Сума, тис. грн	Відсоток від обсягу продажів
Обсяг продажів, тис. грн	600	100
Витрати, тис. грн	480	80
Прибуток до оподаткування, тис. грн	120	20
Податок на прибуток, тис. грн	24	—
Чистий прибуток, тис. грн	96	—
у тому числі нерозподілений, тис. грн	64	—

Таблиця 4.

Прогнозний баланс ДП «Левона-С» на 2011 р.

Активи	Сума, тис. грн.	Відсоток від обсягу продажів	Пасиви	Сума, тис. грн.	Відсоток від обсягу продажів
Необоротні активи	360	60	Власний капітал	314	—
Оборотні активи	240	40	Позиковий капітал	286	—
Усього, активи	600	100	Усього, пасиви	600	—

Як треба з табл. 3 і 4, при 20 % рості підприємству будуть потрібні додаткові активи на суму 100 тис. грн. Очікуване збільшення нерозподіленого прибутку складе 64 тис. грн., тому необхідне зовнішнє фінансування складе: $ЗФ = 100 - 64 = 36$ (тис. грн.). Зовнішнє фінансування (ЗФ) у розмірі 36 тис. грн. повинне бути отримане у вигляді позики. Нова загальна заборгованість складе 286 тис. грн. Відношення позикових засобів до власного капіталу (фінансовий важіль) знизиться з 1,0 до 0,91 (286 тис. грн. / 314 тис. грн.).

У таблиці 5 розраховані показники плану прибутків і збитків на 2011 р. при різних темпах росту підприємства. У таблиці 6 розраховані значення величини зовнішнього фінансування, очікуваної нерозподіленого прибутку й фінансового важеля ДП «Левона-С».

При визначенні структури фінансування припустимо, що всі необхідні засоби будуть отримані за допомогою позикових джерел, а всі надлишки засобів будуть використані для виплати боргу.

Таблиця 5.

План фінансових результатів ДП «Левона-С» на 2011 р.

Показник, тис. грн.	Очікуване зростання обсягу продажів, %						
	0	5	10	15	20	25	30
Виторг (100 %)	500	525	550	575	600	625	650
Витрати (80 %)	400	420	440	460	480	500	520
Прибуток до оподаткування	100	105	110	115	120	125	150
Податок на прибуток	20	21	22	23	24	25	26
Чистий прибуток, у тому числі нерозподілений	80 53	84 56	88 59	92 62	96 64	100 67	104 70

Таблиця 6.

Прогнозні темпи росту ДП «Левона-С» і необхідне зовнішнє фінансування

Очікуваний ріст обсягу продажів, %	Необхідне збільшення активів, тис. грн.	Нерозподілений прибуток, тис. грн.	Необхідне додаткове фінансування, тис. грн.	Співвідношення позикового й власного капіталу, частка
0	0	53	– 53	0,65
5	25	56	– 31	0,72
10	50	58	– 8	0,78
15	75	62	13	0,84
20	100	64	36	0,91
25	125	67	58	0,97
30	150	70	80	1,03

Як можна побачити з табл. 6, у випадку нульового росту заборгованість ДП «Левона-С» знижується на 53 тис. грн. (величину нерозподіленого прибутку), з 250 тис. грн. до 197 тис. грн. Для відносно невеликих темпів росту підприємство ДП «Левона-С» буде мати позитивне сальдо, і відношення позикового капіталу до власного буде знижуватися. Як тільки коефіцієнт росту перевищить 15 %, надлишок засобів зміниться на їхній дефіцит. Рис. 1 більш наочно ілюструє зв'язок між необхідним ростом активів і очікуваним збільшенням нерозподіленого прибутку.

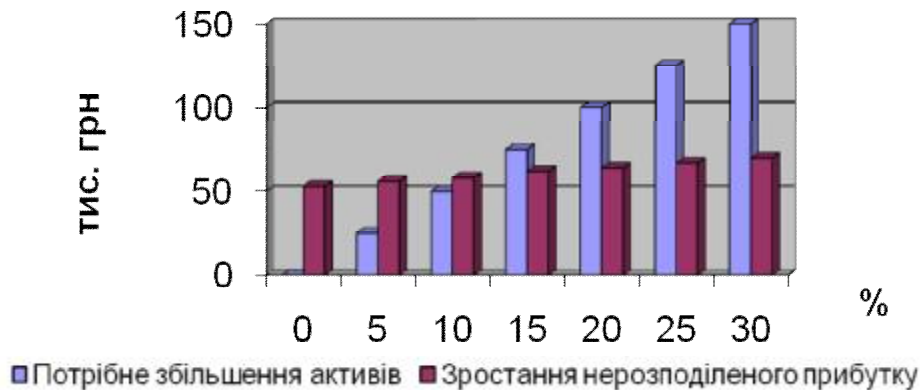

Рис. 1. Взаємозв'язок зростання активів підприємства та нерозподіленого прибутку

З рис. 1 видно, що потреба в нових активах зростає більшими темпами, чим нерозподілений прибуток, а внутрішні засоби, одержувані від збільшення нерозподіленого прибутку, швидко зменшуються.

Висновки. Таким чином, необхідність в прогнозуванні обумовлена об'єктивними потребами функціонування та розвитку підприємства. Прогнозування займає центральне місце в процесі управління підприємством. Вибір інструментарію прогнозування обумовлюється цілями, об'єктами та іншими параметрами. Розрахований прогноз прибутку підприємства на основі виявленого взаємозв'язку між фінансовою політикою й здатністю підприємства здійснювати нові інвестиції може бути покладений в основу подальшого плану розвитку підприємства.

Список літератури: 1. Лихачева О.Н., Щуров С.А. Долгосрочная и краткосрочная финансовая политика предприятия: учеб. пособие / под ред. И.Я. Лукасевича. – М.: Вузовский учебник, 2007. – Гл. 3. 2. Финансовый менеджмент: учеб. / Колл. авт.; под ред. проф. Е.И. Шохина. – М.: КноРус, 2008. – Гл. 12. 3. Многомерный статистический анализ в экономике. / Под редакцией В.Н. Тамашевича. – М.: Статистика, 1999. 4. Мухамедиев Б.М. Эконометрика и эконометрическое прогнозирование. // Мухамедиев Б.М. / Навч. Посібн. – Алматы, 2007. 5. Многомерные статистические методы / Дубров А.М., Мхитарян В.С., Трошин Л.И. – М.: Статистика, 2003. 6. Ван Хорн Дж. Основы управления финансами / Дж. Ван Хорн Пер с англ. – М.: Финансы и статистика, 1997. 7. Гордієнко П.Л. Стратегічний аналіз // П.Л. Гордієнко / Навч. посібник – К.: Алерта, 2006.

Надійшла до редколегії 18.04.2011.

Н.М. ПОБЕРЕЖНА, ст. викладач, НТУ «ХПІ», Харків

І.В. КУЛІШ, магістрант, НТУ «ХПІ», Харків

УМОВИ, ЧИННИКИ ТА РЕЗЕРВИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ

В статті розглядаються питання пов'язані з необхідністю визначення шляхів та напрямків підвищення ефективності використання трудового потенціалу України. В роботі дана класифікація резервів за місцем їх утворення.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с необходимостью определения основных путей и направлений, связанных с повышением эффективности использования трудового потенциала Украины. Дана классификация резервов по месту их образования.

The article discusses issues related to the need to identify the major routes and destinations associated with making better use of labour potential of Ukraine. The classification of reserves at their place of education.

Введення. Людина в системі суспільного виробництва та економічних відносин посідає центральне місце. Вона визначає цілі та напрями розвитку виробництва, організує його. Ефективність економіки будь-якого суспільства визначається насамперед якістю наявного трудового потенціалу та способом його включення в суспільне виробництво.

Якісне відтворення трудового потенціалу, способи його поєднання із засобами виробництва, ефективність трудової діяльності - усе це залежить від якості управління трудовим потенціалом.

Постановка завдання. Визначити умови, чинники та резерви підвищення ефективності використання трудового потенціалу.

Результати дослідження. В умовах сучасного етапу науково-технічної революції докорінним чином змінилася роль людини у виробництві.

Якщо раніше вона розглядалася лише один з факторів виробництва, то сьогодні вона перетворилася на голові стратегічний ресурс, головне надбання підприємства у конкурентній боротьбі, пов'язано зі здатністю людини до творчості та раціоналізаторськими здібностями що зараз стає основною, вирішальною умовою успіху будь-якої діяльності, зв'язку з цим витрати, які пов'язані з персоналом, почали розглядатись як довгострокові інвестиції у людський капітал, який зараз визнано основними джерелом прибутку[1].

В цій ситуації особливу актуальність набуває проблема розробки комплексу цілеспрямованих дій по управлінню трудовим потенціалом, зокрема кадровим потенціалом.

Ефективність використання трудового потенціалу – це узагальнююче поняття оцінки системи державного менеджменту в плані забезпечення повної реалізації соціально-трудових стосунків на макрорівні.

На величину ефективності використання трудового потенціалу як відносну величину ступеня продуктивності активної складової виробництва матеріальних і духовних благ впливають умови і чинники.

Умови – пасивніший елемент забезпечення дії чинників.

Чинники – це рушійні сили, що сприяють формуванню та утворенню резервів ефективного використання трудового потенціалу.

Резерви підвищення ефективності використання трудового потенціалу – це потенційні можливості економії суспільної праці, що склалися під впливом умов і чинників. Вони включають можливості різних рівнів від підприємства до народного господарства у цілому, включаючи науково-технічні, організаційно-економічні та соціальні важелі.

Резерви підвищення ефективності використання трудового потенціалу формуються у результаті дії багатьох взаємопов'язаних чинників, що являють собою систему матеріально-технічних, організаційних, соціально-економічних та інших умов, які визначають рівень використання робочої сили прямо чи опосередковано. Тож для дослідження шляхів формування працезберігаючих можливостей резервів і розробки механізмів їх використання слід мати класифікацію резервів [2].

Коли врахувати усі особливості утворення, виявлення та використання резервів, то їх можна згрупувати та такими ознаками:

- за місцем утворення: регіон, підприємство, структурний підрозділ;
- за часом виникнення та використання: оперативні, поточні, перспективні (стратегічні);
- за часом дії: постійні, короткочасні;
- за можливістю виявлення: поверхневі (явні), глибинні (приховані);
- за формою впливу на ефективність виробництва: прямі, побічні;
- за мірою впливу на процес виробництва: інтенсивні, екстенсивні;
- за внесеними капіталовкладеннями: інвестиційні чи капіталоемкі, безінвестиційні чи некапіталоемкі;
- за проявом у процесі виробництва: реальні, потенційні;
- за зв'язком із виробництвом: внутрішньовиробничі, поза виробничі.

Резерви, як правило, обмежені фазою виробництва. Але значна їх частина утворюється поза виробництвом. Без обліку територіальних чинників їх формування неможливо максимально використати поверхневі резерви. Тож резерви групуються за місцем їх утворення на регіональні підприємства та їх структурних підрозділів.

Оскільки повне використання резервів пов'язане з чинником часу, особливе значення має розподіл їх на групи за часом утворення та використання – на оперативні, поточні, перспективні (стратегічні).

Оперативні резерви – це потенційні можливості вдосконалення процесу залучення до виробництва трудових ресурсів, дозволяючи перебороти відхилення у ході їх використання від норми та нормативів і безперервно проводити у стан, відповідний оптимальному. У часи оперативних резервів, обмежених проміжком технологічних операцій, змін, доби, декад, їх реалізація не потребує будь-яких капіталовкладень.

Поточні резерви – це резерви, що протягом звітного періоду виникають під впливом можливостей удосконалення організації праці, ефективнішого використання наявного обладнання, вдосконалення технології, зниження трудомісткості продукції. Вони використовуються протягом місяця, кварталу, року та не потребують значних капіталовкладень [2].

Перспективні резерви для свого використання потребують значних проміжків часу і матеріальних витрат. Вони пов'язані із запровадженням нових досягнень науки і техніки, передового досвіду, реконструкцією підприємств. Поточні та перспективні резерви органічно взаємозв'язані, оскільки в міру реалізації довгострокових проектів перспективні резерви переходять до категорії поточних.

Поширений у практиці господарювання поділ резервів за можливістю виявлення на поверхневі та глибинні.

До поверхневих або наявних відносять невикористані в даний період можливості у відповідних ланках виробництва. У більшості випадків вони пов'язані з можливостями запровадження у виробництво створеної техніки і відпрацьованої технології, випробуваної з одержанням ефекту на інших підприємствах організації виробництва та праці. Використання поверхневих резервів не потребує тривалих проміжків часу і значних фінансових витрат.

Глибинні резерви – різноманітні. Переважно вони полягають у проектах нової техніки, новітньої технології, науково-технічних відкриттях і т. ін.

Залежно від форм впливу на ефективність виробництва резерви поділяються на прямі та побічні. Прямі резерви безпосередньо впливають на ефективність виробництва, а побічні – виконують ту саму функцію опосередковано.

Окрім того, за мірою впливу на процес виробництва резерви доцільно поділяти на інтенсивні й екстенсивні. Інтенсивні можливості пов'язані з підвищенням продуктивності технологічного устаткування, сукупності підвищення професійних, фізичних та духовних здібностей людини тощо. Екстенсивні резерви являють собою можливості підвищення ефективності сукупної тривалості роботи працівників. Використання екстенсивних резервів пов'язане з розширенням кількісного складу виробничого персоналу, установлення додаткового устаткування. Чітко розподілити екстенсивні та інтенсивні резерви важко. Але слід пам'ятати, що інтенсивні резерви мають якісний характер, а екстенсивні – кількісний.

З метою вибору варіантів капіталовкладень резерви поділяються на

інвестиційні та безінвестиційні.

Інвестиційні резерви потребують суттєвих капіталовкладень і пов'язані із запровадженням таких дій, що призведуть до піднесення продуктивності роботи працівників через удосконалення технології, устаткування, умов праці і т. ін.

Безінвестиційні резерви закладені у виведення з виробництва зайвого устаткування, ущільнення робочого часу тощо.

За проявом у процесі виробництва резерви поділяються на реальні та потенційні. Резерви, які можливо використати в даний час за неаявних виробничих ресурсів, являють собою реальні можливості підвищення ефективності використання робочої сили. Потенційні резерви - це наявні можливості, які використовуються у звітному періоді [2].

Для використання резервів сьогодні в Україні, необхідна в першу чергу ефективна економічна та соціальна політика держави. Проте в Україні трудовий потенціал використовується неефективно. Існує багато проблем, які знижують його якість.

Економічна проблема ускладнюється прихованим безробіттям, яке сягнуло в окремих видах економічної діяльності 20-40 % трудового активного населення.

Необхідно також суттєво переглянути політику щодо ринку праці. Проблема «нагромадження робочої сили», коли велика кількість працівників перебуває в неоплачуваній відпустці (у режимі так званого прихованого безробіття), має бути подолана найближчим часом.

На нашу думку важливим резервом підвищення ефективності використання ресурсів праці як наявних, так і потенційних, є професійно-кваліфікаційний аспект.

Висновки. Сьогодні необхідно розвивати як політичні так і організаційні напрями підвищення ефективності використання трудових ресурсів. Політичні пов'язані з політикою формування нового ринкового мислення, а організаційні потребують масштабних організаційних змін, як-то структурна перебудова, підвищення конкурентоспроможності робочої сили, перебудови систем професійної підготовки, вдосконалення соціального захисту працівників і безробітних, програмне забезпечення політики зайнятості тощо.

Список літератури: 1. *Колот АМ.* Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання: Монографія. – К.: КНЕУ, 2003. – 230 с. 2. *Васильченко В.С., Гриненко А.М. та ін.* Управління трудовим потенціалом: Навч. Посіб. – К.:КНЕУ, 2005. – 403с.

Надійшла до редколегії 21.04.2011.

Л.С. СТРИГУЛЬ, ст. викладач, НТУ «ХПІ», Харків

М.В. ІВЛЄВА, магістрант, НТУ «ХПІ», Харків

НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ ЗА РАХУНОК ВПРОВАДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Використання комп'ютерних мереж, Інтернет-технологій в автоматизації бізнес-процесів туристичного бізнесу підвищують ефективність комерційної діяльності туристичних фірм.

Использование компьютерных сетей, Интернет-технологий в автоматизации бизнес-процессов туристического бизнеса повышают эффективность коммерческой деятельности туристических фирм.

Use of computer networks, Internet technologies in automation of business processes of tourist business raise efficiency of commercial activity of travel companies.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Традиційним національним туристичним продуктом на ринку міжнародного туризму є відпочинок, курортно-лікувальний, культурний та екскурсійний туризм. Серед багатьох заходів, які реалізуються Державною програмою розвитку туризму в Україні на 2002-2010 рр., важливим є підвищення ефективності застосування сучасних інформаційних технологій (ІТ) у сфері туристичного бізнесу. Важливе місце в розвитку туристичної галузі посідають питання забезпечення достатнього рівня автоматизації діяльності суб'єктів господарювання, що дає можливість керівникам своєчасно зробити правильні висновки та вжити відповідні управлінські заходи щодо поліпшення роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про можливості сучасних ІТ в туризмі розглядаються такими відомими українськими вченими, як М.М. Скопень, Х.Й. Роглев, В.А. Чернов, В.В. Худо та іншими. Наявність великої кількості різних поглядів щодо вирішення даної проблеми, деякі суперечливості тверджень зумовлюють актуальність даної статті.

Мета та завдання статті. Метою даної статті є аналіз можливостей комп'ютерних ІТ для сучасного характеру ведення туристичного бізнесу. Використання комп'ютерних мереж, Інтернет-технологій, програмних продуктів для автоматизації бізнес-процесів туристичного бізнесу сьогодні не просто питання лідерства і створення конкурентних переваг, але і виживання на ринку зараз і в майбутньому.

Українська туристична газета інформує читачів про ступінь довіри європейців до інформації мережі. За один місяць понад 100 млн європейців

відвідують туристичні сайти. У дослідженнях, проведених comScore і The Kelsey Group, наголошується, що 24 % туристів, що придбали путівку в традиційному агентстві, перед покупкою вивчили інформацію про майбутнє місце відпочинку через Інтернет.

Результати дослідження. Розглядаючи сутність та особливості інформаційних технологій, М.М. Скопень використовує наступну термінологію:

1 інформаційні технології (ІТ) – сукупність прийомів, методів та засобів послідовного якісного перетворення інформації на таких етапах інформаційних процесів, як: збір, передача, зберігання, обробка, накопичення;

2 автоматизована інформаційна технологія (АІТ) уявляє собою сукупність прийомів, методів і програмно-технічних засобів послідовного автоматизованого перетворення інформації на відповідних етапах інформаційних процесів;

3 комп'ютерні ІТ – це АІТ, які реалізуються на базі персональних комп'ютерів з використанням такого сучасного пакету програм, як Microsoft Office XP в середовищі Windows.

З останнім визначенням можна посперечатись. Функції автоматизації можуть бути реалізовані у спеціалізованих пакетах, які працюють під керівництвом будь-якої операційної системи. Схема класифікації автоматизованих ІТ містить розподіл АІТ за видом та типом програмного забезпечення на Типове (Word, Excel, Access, PowerPoint) та Спеціалізоване (Visual FoxPro та ін.).

Використання ІТ залежить від специфіки діяльності об'єкта. У діяльності будь-якої туристичної фірми можна виділити 5 сфер застосування сучасних ІТ (рис. 1). Наведена послідовність функціональних підсистем відбиває основні напрями діяльності туристичної фірми.

Сталою тенденцією останніх років розвитку туристичної індустрії є використання систем оптимізації прибутку (управління тарифами). Ця система працює в реальному часі, аналізує отриману від управління готелем інформацію: тенденцію бронювання, сезонні коливання, - враховує специфіку сегментів ринку. Розраховувати ціни на турпакети та управляти завантаженням рейсів рекомендується за допомогою програмного забезпечення української компанії ТітБіт, а саме програмних продуктів «Розрахунок цін» і «Ціни + рейси» для підприємств, котрі надають послуги трансферу та перевезення туристів [1].

Сучасні ІТ управління готельними комплексами працюють на базі операційної системи Windows NT і СУБД MS SQL Server. Вони мають відкриту архітектуру.

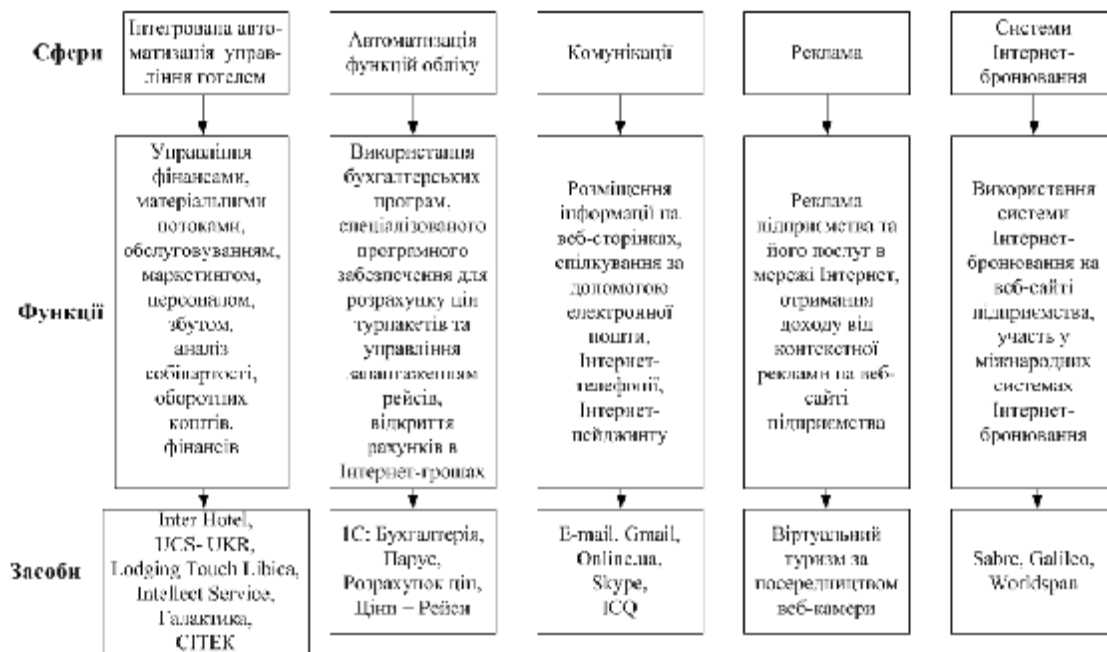

Рис. 1. Сфери застосування інформаційних технологій в туристичному бізнесі

Комунікаційні та рекламні можливості інтернет-технологій дозволяють корінним чином змінити характер та методи туристичного бізнесу. Для цього необхідно:

- створити веб-сторінку підприємства, розмістивши на ній інформацію про послуги, ціни, зареєструвати сторінку у пошукових системах та каталогах;

- встановити програмне забезпечення для Інтернет-телефонії (Skype) і економити на телефонному зв'язку (вартість міжнародних телефонних дзвінків складає орієнтовно 10-50 коп. за хвилину у більшості країн світу), встановити систему Інтернет-пейджингу ICQ, за допомогою якої по можливості надавати консультації відвідувачам веб-сторінки підприємства;

- впровадити систему Інтернет-бронювання на власній веб-сторінці, брати участь у міжнародних системах бронювання турів, таких як Sabre, Galileo, Worldspan, які використовують як засіб зв'язку Інтернет, а як термінал – звичайний комп'ютер;

- відкрити рахунок в Інтернет-грошах і приймати оплату за послуги або їх бронювання через мережу Інтернет.

Унікальні властивості Інтернету дозволяють використовувати його як ефективний засіб для проведення рекламних кампаній. Інтернет-маркетинг – основа підвищення конкурентоспроможності туристичних підприємств (рис. 2).

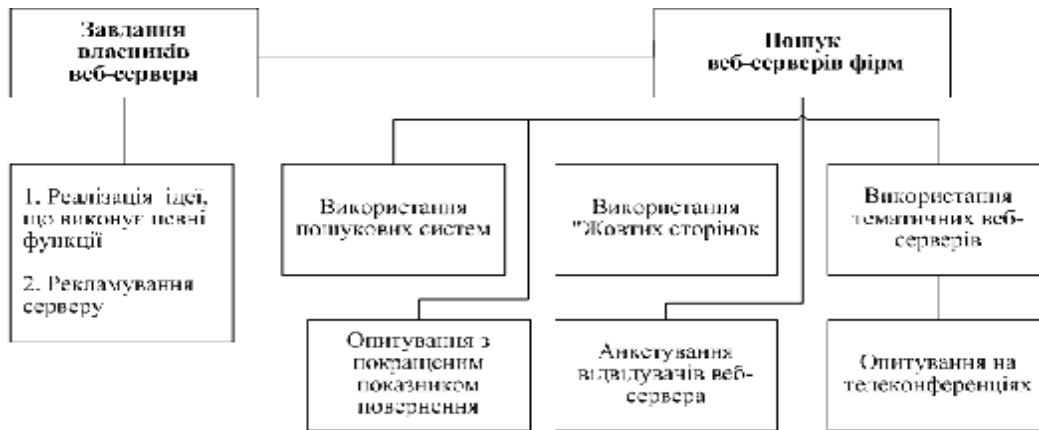

Рис. 2. Використання комунікативних та рекламних можливостей

Центральний елемент реклами в Інтернеті – це веб-сервер фірми. На його основі будується весь комплекс рекламних заходів. Використовується дворівневий підхід, коли на веб-сервері розміщується інформація про туристичну фірму та її туристичні продукти, а рекламні зусилля спрямовуються на привертання уваги відвідувачів на сервер цієї турфірми.

Іншою важливою проблемою для фірм індустрії туризму є пошук веб-серверів фірм та інформації з областей, що представляють маркетинговий інтерес для конкретної туристичної фірми. Для аналізу інформації про відвідувачів веб-серверу можуть використовуватися log-файли (лог-файли) та cookie-файли (кукі-файли) [2].

Лог-файли підтримуються постачальником послуг із доступу до Інтернету – провайдером. У таких файлах міститься інформація по кожному запиту веб-сторінки чи графічному об'єкту із сервера.

Лог-файл не містить інформації про електронну адресу відвідувача, а тільки вказує назву його домену, проте це може становити значний інтерес, якщо домен характеризує географічний регіон користувача.

Найбільш перспективним методом взаємодії туристичної фірми зі споживачем можна вважати використання cookie-файлів. Cookie – невеликі файли, що знаходяться на комп'ютері користувача і дозволяють веб-серверу турфірми ідентифікувати цього користувача. Коли користувач відвідує веб-сервер, сервер запитує унікальний ідентифікаційний номер браузера. Використання cookie-файлів дозволяє відслідковувати інформацію про поведінку користувача в Інтернеті, завдяки чому веб-сервер може виконувати різні функції по індивідуальній взаємодії з кожним користувачем. Cookie можуть використовуватися також у рекламі, щоб уникнути багаторазового показу користувачу однієї і тієї ж реклами, а також для відстеження кількості показів користувачу реклами одного виду. Власники веб-серверів можуть укласти між собою договори про спільне використання cookie-файлів, що дозволяє фірмам найбільш повно зрозуміти і задовольнити потреби кожного клієнта. Cookie-файли дають можливість влас-

никам серверів персоналізувати зовнішній вигляд серверів і підвищити їхню функціональну здатність. Основна проблема використання cookie – дотримання приватності, тому що вони дозволяють збирати персональну інформацію про користувачів. У цьому плані cookie становлять велику небезпеку і можуть розглядатися як потенційний тупик у спробі краще зрозуміти потреби споживачів.

Провайдер Інтернет-послуг може встановлювати спеціальне програмне забезпечення, яке робить статистичний аналіз даних, автоматично складає звіти і потім відправляє їх по електронній пошті власнику сервера (туристичній фірмі). Професійна статистика повинна базуватися на максимально достовірних даних і бути на виході не просто цифрами і графіками, а реальною програмою для подальшої багатопланової роботи з власним сайтом.

Саме такий підхід був реалізований в новому пакеті програмного забезпечення від NetPromoter, що одержав назву «Статистика сайту». Унікальність підходу в тому, що вперше два різні продукти не просто зіллються в один флакон, а спеціально прописані один під інший.

Інший представник професійної статистики – програма CNStats PRO. Особливості програми CNStats PRO:

- новий принцип побудови звітів дозволяє розширювати функціонал звітів і їх кількість;
- включає модуль географії CNGeoip;
- містить групу звітів «Google AdWords»;
- зведений звіт по роботах і відвідувачах;
- можливість відстежування динаміки сторінок, що посилаються;
- можливість пошуку і відстежування вигідних рекламних майданчиків;
- підвищена продуктивність і надійність.

Orentracker – єдина система в російському Інтернеті, що пропонує статистику в реальному часі. Можливості програми Orentracker:

- оновлюється у реальному часі;
- зберігає всі дані необмежену кількість часу;
- стежить за необмеженою кількістю сторінок;
- стежить за високо відвідуваними сайтами;
- не вимагає установки кнопки лічильника;
- пропонує більше ключової статистики сайту.

За нашими спостереженнями, найкрупніші туристичні портали в своєму розвитку націлені на пошуковий термін «тури, що горять». Тому що саме це поняття, пов'язане з провідним чинником вибору туру – за ціною – займає розум потенційних клієнтів турфірм на масових напрямках. На цьому терміні «грають» партнери туристичних серверів, крупні туроператори, що поставляють у величезну базу все, що їм необхідно продати.

Отримані результати аналізу характеристик сайтів та елементів комплексу Інтернет-маркетинга турагентів і туроператорів Криму виявив, що існує низка чинників, які позитивно впливають на показники кількості їх відвідувачів. Найбільш відвідувані сайти мають функції пошуку по сайту, германомовну і інші версії сайту (на додаток до російськомовної, української і англійської), пропонують знижки при замовленні онлайн. Сайти більшою мірою використовуються для комунікативних, ніж для трансакційних цілей [3, с. 96].

Один з найрозкрученіших інформаційних і рекламних українських туристичних майданчиків – www.otpusk.com. Її організатори прагнуть привертати відвідувачів різними «примочками», максимальним набором інформації. Скажімо, при «відпустці» працює сервіс www.turpravda.com, який публікує українські відгуки про курорти і готелі. Рахунок відвідувачів на подібних майданчиках досягає декількох тисяч.

Розробники порталів www.votpusk.ru, www.travel.ru роблять ставку на різноманітність тем інформації, «глибина» якої здається безмірною. А це в свою чергу привертає більше зацікавлених споживачів реклами.

Іншим важливим напрямком використання Інтернету в туризмі є розвиток останнім часом так-званого віртуального туризму. Це можуть бути подорожі по музеях чи інших визначних місцях не покидаючи власної домівки з використанням комп'ютера за посередництвом веб-камери [4].

Висновки. Таким чином, впровадження сучасних інформаційних технологій у діяльність туристичних підприємств дозволяє збільшити кількість замовлень, підвищити продуктивність праці персоналу, покращити обслуговування, знизити окремі категорії витрат (на зв'язок, надсилання пошти); підвищити конкурентоспроможність підприємства та його тур продуктів, посилити економічну безпеку організації. Ознайомлення з методами Інтернет-маркетинга дозволяють впроваджувати їх в діяльність будь-якого підприємства для реалізації стратегій бізнесу і підвищення ефективності комерційної діяльності.

Список літератури: 1. *Миронов Ю. Б.* Інформаційні технології в діяльності санаторно-готельних підприємств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tourlib.columb.net.ua/Statti/Tourism/hudo.htm>. 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.citforum.ru/internet/html/cookie.shtml>. 3. *Мартовой А. В.* Факторы Интернет-маркетинга, оказывающие влияние на посещаемость сайтов Крымских туроператоров и турагентов [Текст] // Маркетинг в России и за рубежом. – 2006. – № 3. – С. 87-99. 4. Віртуальна подорож або Web-камери в Інтернеті [Текст] // ПіК. – 1999. – № 20. – С. 47.

Надійшла до редколегії 14.04.2011.

І.М. ПОГОРЕЛОВ, доц., НТУ «ХПІ», Харків
І.Г. ПОДЛЕСНИЙ, студент, НТУ «ХПІ», Харків

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КОНТРОЛЮ ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ

У роботі на основі попередньо проведеного системного аналізу сучасних форм, видів, методів та прийомів контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства визначені проблеми теоретичного та методологічного характеру. Автором надані пропозиції щодо удосконалення системи фінансового контролю, що дозволить усунути деякі протиріччя та позитивно відобразиться в практичній діяльності контрольно-ревізійної служби.

В работе на основании предварительно проведенного системного анализа современных форм, видов, методов и приемов контроля за финансово-хозяйственной деятельностью предприятия определены проблемы теоретического и методологического характера. Автором даны предложения по усовершенствованию системы финансового контроля, которые позволят ликвидировать некоторые противоречия и позитивно отразится в практической деятельности контрольно-ревизионной службы.

During the work on the base of systems analysis of the modern forms, kinds, methods and control methods after financial activities of the enterprises, the problems of theoretical and methodological character have been defined. Author has made the proposition for improvement of the financial control system, what will afford to eliminate some conflicting views and it will positively reflect in practical work of audit service.

Вступ. Відсутність стратегії реформування органів контролю, непослідовність дій і прямі помилки не дали змогу створити ефективну в умовах переходу до ринку цілісну систему фінансового контролю в Україні. Діюча система державного фінансового контролю в Україні – це, на наш погляд, недооцінювання його ролі в успішному господарюванні та розв’язанні соціальних проблем.

Основною вимогою реформування системи фінансового контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства повинна бути її адекватність сучасним вимогам, тобто відповідність визначеним параметрам суспільно-господарського розвитку [5, с. 65]. При цьому досить важливу роль в удосконаленні відіграє модифікація контрольних дій, оскільки вони віддзеркалюють методологічний аспект контролю.

Аналіз досліджень та публікацій. Огляд літературних джерел показує, що питання методики та організації контролю в різних аспектах висвітлюють автори: І.А. Білобжецький, М.Т. Білуха, Ф.Ф. Бутинець, Б.І. Валуєв, П.Т. Ворончук, А.М. Герасимович, Є.П. Дедков, Р.Т. Джога, В.П. Завгородній, Л.М. Кіндрацька, М.В. Кужельний, А.М. Кузьмінський,

В.М. Онищук, Є.В. Мних, М.С. Пушкар, В.С. Рудницький, В.В. Сопко, Б.Ф. Усач, В.О. Шевчук, М.М.Каленський, В.І. Крисюк, Н.С. Вітвицька, І.Ю. Чумакова, М.М. Коцупатрий, М.Т. Сенченко, М.В. Романів та ряд інших.

Проте, незважаючи на наявність великої кількості наукових розробок, чинній в Україні системі контролю бракує сучасного методичного та технологічного інструментарію. Причиною цього є недостатній рівень дослідження методологічних аспектів проблеми, а відповідно – відсутність новітнього арсеналу прийомів і способів здійснення фінансового контролю. Це суттєво збіднює існуючу контрольну практику і значною мірою зумовлює низьку ефективність функціонування системи контролю.

Мета роботи. Метою роботи є на основі попередньо проведеного дослідження сучасних форм, видів, методів та прийомів контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства визначити проблеми та розробити практичні рекомендації щодо усунення зазначених недоліків.

Теоретичні й методологічні основи дослідження. Методологія дослідження заснована на системному та процесному підходах до аналізу процедури здійснення контролю з урахуванням тенденцій і закономірностей розвитку сучасної економіки.

Результати дослідження. Фінансово-господарський контроль на підприємствах є однією із гілок економічного контролю нашої держави. Економічний контроль є загальною системою державного і господарського управління, що здійснює контроль за економічним і соціальним розвитком нашої держави. Він охоплює економічну діяльність усіх галузей народного господарства [1, с. 42].

Від дієвості цього контролю на всіх стадіях його проведення на підприємствах залежить ефективність їх фінансово-господарської діяльності. Фінансово-господарський контроль – це дві невід’ємні гілки однієї його системи, що діють взаємопов’язано [4, с. 320]. Такий контроль на підприємствах багато в чому сприяє здійсненню нормальних процесів фінансово-господарської діяльності підприємства, впливає на трудову діяльність службових і матеріально відповідальних осіб, підвищує їх відповідальність за ефективність господарських операцій і процесів під час управління.

Таким чином, проблеми удосконалення та посилення контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства залишаються актуальними й сьогодні у зв’язку з невирішеністю ряду як теоретичних, так і практичних питань. Для посилення функцій контролю, його подальшого становлення як повномасштабної системи, потрібно реально оцінювати сучасний стан основних елементів цієї системи й розробити дієві заходи щодо удосконалення контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства. Такими заходами можуть бути наступні положення:

1 У зв’язку з відсутністю в українському законодавстві трактування дефініції «контроль» не встановлено його систему, не визначено головного органу з фінансового контролю – існують лише загальні положення щодо

проведення контрольних заходів. Тому необхідним кроком повинно стати запровадження чіткого трактування дефініції «контроль» на рівні законодавчого акту.

2 Питання фінансового контролю в Україні регулюється великою кількістю нормативних актів, крім того, досі не прийнято єдиного нормативного акта з фінансового контролю. Бо, крім законів і постанов уряду, слід брати до уваги акти контрольних органів – Контрольно-ревізійного управління, Рахункової палати, Державного казначейства, Національного банку України, акти податкових та інших органів. Усе це призводить до плутанини, дублювання функцій, перекладання відповідальності, збільшення навантаження на підприємства – об'єкти контролю та інших колізійних питань.

Важливим завданням з боку Верховної Ради України повинно стати прийняття єдиного зведеного нормативного акту, який би комплексно регламентував основні аспекти проведення фінансового контролю та забезпечував ефективний механізм взаємодії органів державного контролю України (зокрема через удосконалення механізму взаємодії контрольно-ревізійних органів, органів Державного казначейства, Рахункової палати, зміцнення взаємодії з органами внутрішніх справ, органами служби безпеки, органами податкової міліції та органами прокуратури).

3 У зв'язку з відсутністю системи планового регулярного звітування з боку розпорядників бюджетних коштів виникає проблема їх нецільового використання, тому бажаним є запровадження системи щоденного звітування про використання таких коштів, що дозволить планомірно відслідковувати рух грошових коштів, вчасно виявляти порушення та вживати заходи щодо їх попередження.

4 У зв'язку з відсутністю сигнальної інформації для цілей контролю, необхідно на кожному підприємстві запровадити потужну інформаційну базу. Адже, дані, отримані за допомогою комп'ютерів, дуже оперативно і швидко можуть дати керівникам і спеціалістам цих підприємств, а також фахівцям структурних підрозділів необхідну інформацію про ті або інші об'єкти. Наприклад, у деяких західних фірмах введено комп'ютери, куди можна вводити і звідки можна одержувати інформацію про матеріальні цінності, обсяг проданої продукції, фінансові результати від операційної діяльності тощо на будь-який момент [6, с. 39]. Власне кажучи, в комп'ютери можна ввести систему, завдяки якій у будь-який час апарат управління буде забезпечений необхідною інформацією, що сприятиме своєчасному здійсненню контролю коригуючих заходів.

Це має велике значення при вивченні стану і поточного контролю матеріальних цінностей, вірогідності даних складського обліку, контролю за використанням виданих доручень, організації контрольно-пропускної системи. Однак такий контроль на підприємствах сфери матеріального виробництва ще не став досить поширеним. Причиною цього є не лише недо-

статня забезпеченість підприємств автоматизованими засобами збору та обробки інформації, але й невміння працівників управління використовувати їх під час реалізації контрольних функцій.

Крім того, створення в Україні такої системи електронного контролю забезпечить зростання економічної ефективності ще і завдяки скороченню витрат часу кваліфікованих працівників, що сприятиме підвищенню якості роботи контрольної служби.

5 Фінансово-господарський контроль на сучасному етапі на підприємствах здійснюється як на стадії до початку здійснення господарських операцій, так і на стадії після завершення господарських операцій шляхом проведення ревізій та перевірок [1, с. 42].

Сутність першої стадії контролю (він на цій стадії називається попереднім) полягає в тому, що ще на стадії зародження, проектування чи прогнозування господарської операції або процесу можна обґрунтувати їх ефективність із погляду законності, доцільності і тим самим попередити можливі негативні наслідки і конфліктні ситуації в діяльності підприємства. Але на цій стадії, коли ще не здійснена господарська операція, господарський процес не завжди можна заздалегідь передбачити і попередити під час попереднього контролю ці негативні явища.

Тому більш ефективним є контроль на стадії, коли господарська операція виконується й оформляється документально (так званий поточний контроль). Такий поточний контроль здійснюється способом фактичної перевірки суті, змісту, доцільності господарських операцій і процесів, контрольного вивчення об'єкта. Це і контроль дотримання лімітів використання і списання сировини на виробництво, виробництва і реалізації продукції, грошового обігу, розрахункових відносин і багато інших об'єктів діяльності підприємства.

Але найчастіше державна контрольно-ревізійна служба в Україні здійснює фінансово-господарський контроль на наступній стадії (наступний контроль), коли вже господарські операції і процеси здійснені й оформлені бухгалтерською документацією. Тепер ця служба має високо кваліфіковані кадри ревізорів, які, як правило, проводять документальні ревізії на підприємствах із державною формою власності. Ревізори контрольно-ревізійної служби України застосовують методи фактичного і документального контролю, виявляють факти марнотратства і зловживань у фінансово-бюджетній сфері, економіці, займаються профілактикою та відшкодуванням завданих державі збитків.

Але при всій необхідності періодичного проведення ревізій на відповідних об'єктах державної форми власності високий професіоналізм ревізорського апарату цієї служби, сама процедура цього, так званого, наступного контролю, несе в собі негативні якості. Це пояснюється тим, що, по суті, ці недоліки, прорахунки, зловживання тощо, що були на об'єктах у минулому і виявлені ревізорами, виправити не можливо. Тому доцільно в

межах розумного координувати проведення всіх процедур фінансово-господарського контролю на підприємстві, не допускаючи дублювання ревізій і перевірок.

6 Особливе значення має посилення та удосконалення форм контролю за ефективністю і цільовим використанням наявних фінансових ресурсів на підприємствах. Дослідження матеріалів ревізії та перевірок, проведених органами державної контрольно-ревізійної служби показує, що недостатньо на підприємствах вживаються заходи щодо усунення причин порушень чинного законодавства, допускаються факти незаконного і недоцільного використання бюджетних коштів.

Значні порушення виникають із причин незабезпеченості збереження власності внаслідок понаднормативних запасів товарно-матеріальних цінностей [5, с. 65]. Для здійснення фінансово-господарського контролю важливе значення має достовірність облікова документація як фактографічна інформація. Це пояснюється ще і тим, що на підприємствах різні методи зловживань у фінансово-господарській діяльності в спотвореному вигляді знаходять відображення в обліковій документації.

У системі заходів щодо виявлення зловживань і крадіжок в економіці підприємств, поряд з іншими, важливе значення мають методи документального контролю, які включають процедури ревізій господарських операцій і процесів та інвентаризації цінностей і коштів. Ці методи потребують спеціальних знань у галузі документального забезпечення операцій та вивчення процедур контролю облікової і необхідної інформації в процесі економіки.

Кожна ревізія чи перевірка облікових документів (за винятком судово-бухгалтерської експертизи) не може бути останньою, це є одним із постулатів процедур перевірки, і воно обґрунтовується тим, що навіть суцільний метод перевірки облікової документації під час ревізії не може гарантувати відсутність зловживань та їх приховування на підприємствах. Як показує практика, зловживання виникають тоді, коли задіяні в комплексі підприємства і підприємці різних галузей та форм власності й особливо, коли в цих процесах беруть участь комерційні або торговельні працівники.

Особливо великі збитки наносять державі різні розкрадання і нестачі товарно-матеріальних цінностей з причини зловживань у розрахункових операціях та виписки фіктивних платіжних доручень. У зв'язку з цим доцільно застосовувати зустрічну перевірку розрахунків підприємств із покупцями.

Під час ревізій у фінансово-господарській діяльності підприємств потрібно застосовувати методи розслідування зловживань документального забезпечення (документального оформлення фінансово-господарських операцій і процесів), ревізій та інвентаризацій [1, с. 41]. Це пояснюється тим, що якість бухгалтерського обліку, його достовірність майже повністю залежить від правильного оформлення первинної документації, повного і правильного відображення в ній господарських процесів. Неточне чи не-

повне відображення фінансово-господарських операцій або їх спотворення в документах призводить до того, що дані бухгалтерського обліку не відображають справжнього або реального становища в фінансово-господарській діяльності підприємства або підприємця. Тому важливе значення мають методи контролю для підвищення ефективності фінансово-господарської діяльності підприємств.

7 У питаннях своєчасного виявлення нестач, попередження їх переростання у великі розкрадання значна роль належить поточному бухгалтерському контролю, здійснюваному працівниками бухгалтерій при виконанні ними функціональних обов'язків.

Дослідження показали, що на підприємствах приблизно 49 відсотків нестач і розтрат мали місце через порушення в організації бухгалтерського обліку, невиконання контрольних функцій працівниками бухгалтерських служб або їх участі у розкраданнях матеріальних цінностей. Наприклад, на одному підприємстві нестача матеріалів у сумі 800 тис. грн. приховувалася з 2007 року за участю головного бухгалтера і утворилася способом укладання фальсифікованих рахунків-фактур, що виписувалися різним підприємствам. На іншому – облікові працівники сприяли приховуванню нестач шляхом вилучення документів на прихід матеріалів у друге підприємство (у підзвіт завідувачу складу) і невключення до відпуску матеріалів інших підприємств. Порушуючи чинні положення, облікові працівники складали матеріальні звіти завідувачам складів і одним із них завищували залишки матеріалів шляхом несписання їх у витрати, іншим – зменшували залишки за рахунок ненадходження матеріалів.

З метою посилення контролю за збереженням майна на підприємствах, а також недопущення випадків співучасті облікових працівників у приховуванні нестач і розкрадань потрібно практикувати періодичне переміщення бухгалтерів структурних підрозділів бухгалтерій із однієї ділянки рахункової роботи на іншу (з одного підрозділу бухгалтерії в інший).

8 У зв'язку з формальним характером внутрішньогосподарського контролю для підвищення ефективності доцільно здійснювати його з деяким забіганням наперед. Така система контролю має назву попереднього внутрішньогосподарського контролю. Попередній внутрішньогосподарський контроль являє собою систему, що забезпечує своєчасне повідомлення про необхідність коригувальних дій. Цей контроль загострює увагу керівника й інших фахівців (суб'єктів контролю) на слабких ділянках фінансово-господарської діяльності. Попередній внутрішньогосподарський контроль є сигналом про явища, що можуть викликати негативні наслідки (втрати, непродуктивні витрати, розкрадання тощо), якщо не буде вжито негайних заходів на тих або інших ділянках роботи.

У теоретичних дослідженнях і практичних аспектах попереднього внутрішньогосподарського контролю і передбачення помилок та прорахунків до нинішнього часу нічого не зроблено. Прогалини в теорії не дозво-

ляють повною мірою використовувати в практичній роботі систему внутрішньогосподарського контролю. Крім того, і на сьогодні не розроблені методи внутрішньогосподарського контролю.

З метою підвищення ефективності попереднього внутрішньогосподарського контролю варто застосовувати такі його способи, як обґрунтоване укладання багатократних прогнозів і зіставлення їх із бажаним виходом (еталоном), внесення корективів і змін у початкові програми господарської діяльності, що дозволяє забезпечити збіг бажаних виходів із запланованими показниками. Особливо це стосується підприємств сфери матеріального виробництва, коли потрібно перевірити забезпечення грошовими коштами для погашення заборгованості постачальникам – за матеріальні цінності, податковим органам – за сплату податків, інвесторам – за фінансові інвестиції тощо [4, с. 320]. Використання цих методів попереднього внутрішньогосподарського контролю дає змогу передбачити ускладнення в фінансово-господарській діяльності підприємств.

Необхідною умовою попереднього внутрішньогосподарського контролю є: завчасний детальний і ретельний аналіз системи контролю та визначення найбільш важливих вхідних змінних, побудова моделі цієї системи контролю, приділення особливої уваги динаміці моделі (здійснення регулярної перевірки відповідності прийнятих значень вступних змінних та їх взаємозв'язків фактичному стану справ), регулярний збір і введення в систему даних вступних змінних оцінки розбіжності між плановим і фактичним значенням змінних та їх вплив на очікувані кінцеві результати на початковій стадії господарювання, здійснення коригувальних дій (за першим етапом – визначення проблеми, за другим – розробка заходів, що забезпечать її вирішення).

Попередній внутрішньогосподарський контроль нерідко ігнорується тому, що виконання функцій контролю керівників і фахівців структурних підрозділів підприємств залежить від наявності бухгалтерських даних. На практиці такий контроль застосовується тільки тоді, коли стає відомо про відхилення, щоб ужити відповідних заходів.

У зв'язку з цим актуальною проблемою є розробка прийомів прогнозованого контролю з використанням отриманої інформації. Наприклад, на якійсь ділянці фінансово-господарської діяльності або етапі управління в результаті прогнозу одержують інформацію про надходження швидкопсувних матеріалів для виготовлення продукції. На цьому етапі контролюючі органи можуть розробити програми посиленого спостереження не лише за надходженням і рухом вантажів зі швидкопсувними матеріалами, але й за їх реалізацією [1, с. 43].

Аналогічно можна здійснювати попередній внутрішньогосподарський контроль за збалансованістю грошових доходів і витрат, потребою і наявністю матеріалів для виготовлення готової продукції, не чекаючи бухгалтерських звітів, що надійдуть тільки в середині наступного звітного періоду.

Висновки. Реалізація зазначених напрямків надасть змогу частково реформувати систему контролю фінансово-господарської діяльності підприємства, підвищити його роль у забезпеченні фінансової дисципліни. Контроль є ефективним засобом подолання кризових явищ у діяльності підприємства, але за умови якщо такий контроль буде здійснено правильно та доцільно.

Таким чином, в даній статті зроблено спробу вирішити ряд проблемних теоретичних питань, надати власні пропозиції з цього приводу, що, на думку автора, дозволить усунути деякі теоретичні протиріччя та позитивно відобразиться в практичній діяльності національних контролюючих органів.

Список літератури: 1. Денисенко Ю., Гузеватий Г. Ревізія від віртуального до реально-го. // Фінансовий контроль – 2011 – № 1. – с. 42. 2. «Про заходи щодо підвищення ефективності контрольно-ревізійної роботи» Указ Президента України, № 1031 від 27.08.2000. 3. «Про зміцнення фінансової дисципліни та запобігання правопорушенням у бюджетній сфері» Указ Президента України, № 1251 від 25.12.2003. 4. Калюга Є.В. Фінансово-господарський контроль у системі управління: Монографія – Київ: Ельга, Ніка-центр, 2002. – 320 с. 5. Каленський М.М. Удосконалення фінансового контролю за витрачанням бюджетних коштів. // Фінанси України – 2001 – № 5. – 65 с. 6. Тимохін М., Леценко В. Роль європейських ідей у реформуванні державного внутрішнього фінансового контролю в Україні. // Фінансовий контроль – 2010 – № 6. – с. 39.

Надійшла до редколегії 21.04.2011.

УДК 658.15

Н.Ю. ЄРШОВА, канд. економ. наук, доц., НТУ «ХПИ», Харків
М.М. ТЕРЗЕМАН, студент, НТУ «ХПИ», Харків

ЩОДО ПИТАННЯ АНАЛІЗУ ТА ОЦІНКИ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті розглядаються методичні підходи до аналізу та фінансових результатів та оцінки фінансового стану підприємств. Сформульовані групи управлінських проблем, пов'язані з підвищенням фінансової стабільності підприємств. Запропоновані етапи аналізу фінансового стану підприємства, які дозволять здійснювати обґрунтований вибір методів фінансового оздоровлення підприємства.

В статье рассматриваются методические подходы к анализу и финансовых результатов и оценке финансового состояния предприятий. Сформулированы группы управленческих проблем, связанные с повышением финансовой стабильности предприятий. Предложены этапы проведения анализа финансового состояния, что позволит осуществлять обоснованный выбор методов финансового оздоровления.

In article methodical approaches to the analysis both financial results and an estimation of a financial condition of the enterprises are considered. The groups of administrative problems connected with increase of financial stability of the enterprises are formulated. Stages of car-

rying out of the analysis of a financial condition of the enterprise that will allow to carry out the proved choice of methods of financial improvement of the enterprise are offered.

Постановка проблеми. Методичні підходи до аналізу та фінансових результатів та оцінки фінансового стану підприємства широко розглядаються в спеціальній літературі з економічного аналізу, аналізу господарської діяльності, менеджменту, антикризового менеджменту. Необхідність оцінки фінансового стану підприємства обумовлена об'єктивними потребами практики. Інструменти аналізу дозволяють встановити й оцінити фінансовий стан підприємства й зрозуміти, чому це положення виникло. Керівники підприємств, дивлячись у майбутнє, увесь час приймають рішення, які базуються на результатах аналізу, перш за все, фінансових результатів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За останній час питання, пов'язані з аналізом фінансового стану та фінансових результатів діяльності знайшли своє відображення у роботах таких вітчизняних та зарубіжних авторів, як: І. Ансофф, С.Г. Беляєв, І.О. Бланк, А.П. Градов, В.Я. Заруба, М.О. Кізім, Е.М. Коротков, А.П. Ковальов та інші. Деякі автори приділяли більшу увагу методикам у рамках планування діяльністю підприємства, інші науковці займалися розробкою системи показників. Значна увага приділяється аналізу фінансового стану в рамках антикризового менеджменту.

Мета статті. Метою статті є обґрунтування етапів аналізу фінансового стану підприємства на основі групування управлінських рішень та можливих заходів фінансового оздоровлення підприємств.

Результати дослідження. Всі управлінські рішення, пов'язані з підвищенням фінансової стабільності можна звести до трьох груп проблем:

- завдання, пов'язані з управлінням фінансовою діяльністю;
- засоби, що дозволяють вирішити поставлені завдання;
- умови, у яких завдання можуть вирішуватися.

1 Завдання, пов'язані з управлінням фінансовою діяльністю підприємств можуть бути зведені до одного загального стратегічного завдання – збільшення оборотного капіталу підприємства; що дозволяє продовжити «зрілість» і відсунути неминучу «старість». Отже, управлінням повинне приводити до приросту активів підприємства. Однак, щоб цей приріст був постійним, підприємство повинне підтримувати платоспроможність і рентабельність. Приріст активів може бути отриманий як шляхом самофінансування, так і залученням позикового капіталу. Самофінансування досягається збільшенням капіталу за допомогою випуску додаткових акцій, політикою розподілу прибутку й вибором методів амортизації. Позиковий капітал залучається шляхом одержання різних кредитів, поширенням облігацій і за допомогою лізингу. Оптимізація активу балансу не обов'язково припускає ріст левериджу. У ряді випадків, навпаки, необхідно домагатися

більше високої рентабельності, тобто максимально можливого прибутку при даній структурі балансу, що й дозволяє робити зростаючий коефіцієнт заборгованості або леверидж. Крім того, актив може збільшуватися не тільки за рахунок росту вартості його складових, але й за рахунок їхньої комбінації. Точно також вартість підприємства звичайно перевищує суму вартості його окремо взятих активів. Ця різниця являє собою гудвіл. Чим краще організовані технологічні, комерційні й фінансові процеси підприємства, тим більше гудвіл.

2 Засоби вирішення завдань, пов'язаних з оптимізацією структури балансу. Головний фінансовий інструмент, що забезпечує рішення облікових завдань – гроші. Саме вони забезпечують ріст активів, тому вони повинні працювати. Договірна природа фінансових інструментів розкривається через облік зобов'язань – дебіторської й кредиторської заборгованості. Зобов'язання в загальному виді можна визначити як, те що впливає з договору. Звідси варто оцінити зобов'язання як дію, що повинна відбутися в найближчому майбутньому, а саме це перетворює самі зобов'язання в предмет купівлі-продажу. З фінансових пасивів варто виділити вкладення інших фірм у статутний капітал підприємства. Ці вкладення можуть бути зроблені в різній формі, але для фінансового аналізу є важливими обставини, пов'язані з економічною і юридичною самостійністю підприємства. Робота з фінансовими інструментами часто носить дуже складний характер і в цей час вимагає не тільки математичного апарата, який використовують в традиційній бухгалтерії.

3 Управління фінансовою діяльністю відбувається здійснюється певними людьми й у певних умовах. Звідси три моменти визначають умови управління: люди й цінність, що вони надають своїм цілям; час, що змінює пріоритети цілей і їхня цінність; ризик, що несе кожне, приймаюче рішення. Певне джерело ризику пов'язаний з вибором облікової політики, що формує підприємство, а також з аналізом бухгалтерської звітності. Треба завжди пам'ятати, що рішення приймаються в умовах ентропії, ступінь якої може бути обчислена. Щоб зменшити ризик, тобто знизити його до розумних меж, відповідальний фінансист при виробленні й ухваленні рішення повинен опиратися на певну інформацію, оцінка якої також несе в собі ризик. Але ризик можна зменшити, правильно його оцінюючи й одержуючи інформацію, досить точну й прийнятну для прийняття діючих рішень, тобто рішень виправданих і оптимальних. Між моментом t_0 , на який складена звітність, і моментом t_{+1} ознайомлення з нею лежить лаг і чим він довше, тим складніше аналіз і сумнівніше його результати. Сама звітність носить уже штучний характер, тому що момент t_0 уже пройшов і може бути пройшов давно, а аналітик працює зі звітністю, що відображає ситуацію, який давно вуж немає. Облікова політика, формована адміністрацією, відкриває безмежний простір для вибору методологічних прийомів, використання яких може радикально міняти всю картину фінансово-

го становища підприємства. Наприклад, вибір методу оцінки запасів товарно-матеріальних цінностей, спосіб нарахування амортизації змінює фінансову ситуацію, представлену в балансі, і у звіті про фінансові результати.

Фінансовий стан підприємства розглядається як результат взаємодії всіх елементів системи фінансових відносин усередині підприємства й визначається всією сукупністю виробничо-господарських факторів. Дія кожного з факторів може бути основою для висновків про можливості фінансового оздоровлення підприємства.

З огляду на, що підприємство є одночасно й суб'єктом і об'єктом аналізу, який враховує уві фактори в системі підприємство-зовнішнє середовище. Найбільш важливим представляється розподіл факторів на зовнішні й внутрішні. Перші не залежать від організації роботи самого підприємства, їхня зміна не підвласна волі підприємства. До таких факторів ставляться: зміна системи оподатковування, ріст тарифів на енергоносії, транспортні перевезення й утримування соціальних об'єктів підприємства. Другі – прямо залежать від рівня менеджменту на підприємстві і є основою для визначення внутрішніх резервів відновлення платоспроможності.

Основний підхід до діагностики фінансового стану заснований на послідовній оцінці дії внутрішніх і зовнішніх факторів, що визначають глибину фінансової кризи, вибір і перспективність застосування методів фінансового оздоровлення. Діагностика фінансового стану здійснюється в наступній логічній послідовності:

- стан реалізації й виробництва продукції;
- склад і структура продукції, що випускається;
- конкурентоспроможність продукції;
- наявність і ефективність використання виробничих ресурсів;
- оцінка фінансового результату діяльності;
- фінансовий стан підприємства і його фінансова стабільність;
- ефективність управління фінансовими ресурсами.

Така послідовність кроків у діагностиці фінансового стану підприємства дозволяє встановити фінансовий стан, можливість фінансового оздоровлення.

Комплексний підхід до діагностики фінансово-економічного стану дозволяє визначити ступінь неспроможності підприємства. Взаємозв'язок етапів діагностики фінансово-економічного стану й причин неплатоспроможності представлена на рис. 1.

Діагностика фінансово-економічного стану дозволяє визначити загальні, типові й індивідуальні причини влучення підприємств в «зону фінансової нестабільності».

Рис. 1. Етапи діагностики фінансового стану підприємства

До загальних причин неплатоспроможності, виявлених у результаті оцінки фінансово-економічного стану підприємств, можна віднести наступні:

1 Низька конкурентоспроможність продукції, що виражається в ни-

зких споживчих характеристиках товарів і у високих цінах.

2 Несвоєчасне надходження виторгу при продажі ліквідної продукції.

3 Низька питома вага грошової складової у виторзі від реалізації продукції у зв'язку з бартерним характером товарних відносин між підприємствами.

4 Дебіторська заборгованість за отриману, але неоплачену продукцію, що стає причиною росту кредиторської заборгованості підприємства і є не тільки вилученим з обороту капіталом, але й нав'язаними підприємству майном.

5 Неефективне управління майновим комплексом, що не дозволяє виділити: функціонуючі основні фонди; нефункціонуючі в цей час, але перспективи, що мають, застосування; нефункціонуючі основні фонди, що не мають перспективи застосування внаслідок морального старіння або припинення виробництва продукції, для якої вони використовувалися.

Кожне неплатоспроможне підприємство має індивідуальні причини влучення в кризовий фінансовий стан, які пов'язані з неправильним вибором ринкової ніші, організацією маркетингової й збутової політики, неправильною організацією орендних відносин.

Фінансовий стан підприємства визначається на основі розрахунку показників. Групи показників – індикаторів фінансово-економічного стану – утворюють критерії застосування до підприємства методів фінансового оздоровлення.

Критеріями вибору методів фінансового оздоровлення є наступні групи показників.

1 група. Показники оцінки структури балансу:

- коефіцієнт поточної ліквідності (Кт.п.);
- коефіцієнт забезпеченості власними коштами (K_{occ}).

На такому підприємстві застосовуються загальні методи фінансового оздоровлення й оперативні заходи щодо відновлення платоспроможності.

2 група. Показники, що характеризують ефективність керування підприємством:

- рентабельність продукції;
- рентабельність активів;
- рентабельність власного капіталу;
- наявність збитків.

На підприємстві із задовільними позитивними значеннями показників рентабельності й відсутніх збитків застосовуються локальні заходи щодо поліпшення фінансового стану.

3 група. Показники, що характеризують виробничий і ринковий потенціал:

- показники стану виробництва й реалізації продукції;
- показники стану й використання виробничих ресурсів: чисельність, продуктивність праці, коефіцієнт зношування основних фондів, фо-

ндовіддача, структура оборотних активів, оборотності оборотних активів.

В результаті діагностики фінансово-економічного стану визначається можливість збереження й використання виробничого й ринкового потенціалу підприємства. Незадовільні значення показників виробничого й ринкового потенціалу свідчать про глибоку фінансову й виробничу кризу й вимагають, у випадку збереження підприємства, послідовного застосування всього комплексу методів фінансового оздоровлення.

Алгоритм вибору методів фінансового оздоровлення на основі наведених вище критеріїв представлений на рис. 2.

Рис. 2. Алгоритм вибору методів фінансового оздоровлення підприємства

Алгоритм фінансового оздоровлення включає наступні етапи.

1 етап. Усунення зовнішніх ознак кризового стану. Ціль застосування методів першого етапу – доведення коефіцієнта поточної ліквідності й забезпеченості власними оборотними коштами до нормативного рівня. Застосування оперативних методів фінансового оздоровлення важливо й для рентабельних, стійких підприємств. Оперативні методи відновлення платоспроможності: удосконалювання платіжного календаря; регулювання рівня незавершеного виробництва; переклад низько оборотних активів у високооборотні; переоформлення короткострокової заборгованості в довгострокову; проведення інших оперативних заходів.

2 етап. Проведення локальних заходів щодо покращення фінансового стану. Ціль застосування методів фінансового оздоровлення – забезпечення стійкого фінансового стану підприємства в середньостроковій перспективі, що проявляється в стабільному надходженні виторгу від реалізації, достатньому рівні ліквідності активів, підвищенні рентабельності продукції до 3-5 %.

На другому етапі застосовуються наступні методи: забезпечення достатності фінансових ресурсів для покриття знову виникаючих поточних зобов'язань; поступове погашення старих боргів. При реалізації методів другого етапу оцінюється можливість залучення додаткових внутрішніх джерел фінансування. До таких джерел ставляться: реалізація непотрібних і не використовуваних високооборотних активів, скорочення витрат до мінімально припустимого рівня, проведення енерго- і ресурсозберігаючих заходів.

3 етап. Створення стабільної фінансової бази. Застосування методів фінансового оздоровлення третього етапу вимагає залучення додаткових інвестицій. Метою довгострокових методів фінансового оздоровлення є забезпечення стійкого фінансового становища підприємства в довгостроковій перспективі – створення оптимальної структури балансу, фінансових результатів, стійкої фінансової системи підприємства до несприятливих зовнішніх впливів. Довгостроковими методами фінансового оздоровлення є: активний маркетинг із метою пошуку перспективної ринкової ніші, здійснення пошуку інвестицій, зміна активів під нову продукцію.

Ефективність застосування методів фінансового оздоровлення визначається шляхом фінансового прогнозування, що дає можливість порівнювати різні варіанти антикризового керування, попереджати негативні наслідки реалізації антикризових процедур.

Висновки. Таким чином, необхідність аналізу фінансових результатів та оцінки фінансового стану підприємства обумовлена об'єктивними потребами функціонування та розвитку підприємства. Аналіз займає центральне місце в процесі управління підприємством. Вибір інструментарію аналізу фінансового стану обумовлюється цілями, об'єктами та іншими параметрами а дозволяє впроваджувати обґрунтовані заходи фінансового оздоровлення.

Список літератури: 1. *Хохтомлянський А.А.* Комплексная оценка финансового состояния предприятия на основе использования матричных моделей / А. Хохтомлянський, Т. Черната, А. Северина // Управление экономикой: теория и практика. – 2004. – № 2. 2. *Єршова Н. Ю.* Формування системи фінансових індикаторів для оцінки фінансового стану підприємств промисловості (на прикладі підприємств машинобудування) / Н. Ю. Єршова // Економіка: проблеми теорії та практики: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДНУ. – 2007. 3. *Марюта А. Н.* Системный анализ в управлении производством и технологиями / А.Н. Марюта. – Днепропетровск: Баланс, бизнес, 1998. – 315 с. 4. *Гавриленко В.А. Гавриленко В.В.* Теоретичні та методичні аспекти оцінки фінансового стану підприємства / В.А. Гавриленко, В.В. Гавриленко // Економіка і право. – 2002. – № 1. 5. *Єршова Н.Ю.* К вопросу экономической диагностики банкротства и финансового кризиса предприятий / Н.Ю. Ершова // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Технічний прогрес і ефективність виробництва. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2004. 6. *Пономаренко В.С.* Стратегічне управління розвитком підприємства / В.С. Пономаренко, О.І. Пушкар, О.М. Тридід. – Х.: Вид-во ХДЕУ, 2002. – 640 с. 7. *Малярець* Обоснование системы измерителей для комплексной оценки деятельности предприятия // Труды Одесского политехнического университета. – 2004. – № 1.

Надійшла до редколегії 27.04.2011.

УДК 330.332.334.716

О.Є. АВРАМОВА, канд. юрид. наук, доц., НТУ «ХПІ», Харків
Е.С. КІЗЬ, магістрант, НТУ «ХПІ», Харків

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ІННОВАЦІЇ

У статті розглянути питання відносно визначення інновації, ознаках і типах інновацій, що передбачені законодавством України. Описуються продуктові, процесові, маркетингові й організаційні інновації, що можуть застосовуватися на підприємствах України.

В статье рассмотрены вопросы о понятии инновации, признаках и типах инноваций, которые предусмотрены законодательством Украины. Описываются продуктовые, процессовые, маркетинговые и организационные инновации, которые могут применяться на предприятиях в Украине.

There are considered such questions in the article as conception of innovation, symptoms and types of innovations, which are provided by the legislation of Ukraine. Food, process, marketing and organizational innovations are described in the article. They can be used on the enterprises of Ukraine.

Наука сьогоднішнього часу розвивається на стільки швидко, що ми знаходимося на межі моргінальності між тим, що вже досягнуто і тим, чого досягне наука завтра. Важливу роль у розвитку нашого сучасного світу відіграють інновації. Роль інновацій надзвичайно важлива, бо саме вони спонукають до впровадження технічного прогресу, розвитку світової економіки, нашого суспільства. Засади теоретичних основ інновацій розглядалось у працях: С.С. Алексєєва, С.І. Архіпова, О.А. Беяневич,

А.І. Бобкової, О.М. Вінник, В.О. Вітушка, М.В. Волинкіної, В.М. Гайворонського, В.М. Горшеньова, Д.В. Задихайла, О.Р. Зельдіної, І.О. Зеніна, Г.Л. Знаменського, Н.С. Кузнецової, А.В. Малько, В.К. Мамутова, І.Е. Маміофи, М.М. Марченко, Н.І. Матузова, Н.М. Мироненко, О.П. Орлюк, О.А. Підпригори, Б.І. Пугінського, М.П. Рабинович, В.П. Рассохіна, М.П. Ринга, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Є.О. Суханова, Ю.К. Толстого, Є.П. Торкановського, О.Д. Святоцького, Р.О. Халфіної, О.Ф. Черданцева, К.В. Шундікова та ін. Слід зазначити, що правильно проаналізовані сутність, ознаки та класифікації інновацій є актуальним питанням на сьогодні, тому що об'єктивно сформульоване сприйняття про поняття інновацій допоможе у подальшому розвитку всіх галузей життєдіяльності суспільства.

Відносини, що виникають у процесі здійснення інноваційної діяльності, регулюються Господарським кодексом України та іншими законодавчими актами. На жаль, в Україні інновації досі не стали належним засобом підвищення конкурентоспроможності. Відтак, завдання переходу до інноваційної моделі розвитку зберігає свою актуальність, яка суттєво посилюється у світлі сучасних зовнішніх і внутрішніх викликів [1]. В цьому аспекті актуально постає проблематика визначення інновації, що необхідно, як у юридичній практиці, так і у діяльності економіста на підприємстві. Будь-яка соціально-економічна система розвивається через оновлення. Поняття «нове», «новина», «новація», «інновація», «нововведення» віддзеркалюють шлях розвитку, який веде до змін через прискорення поступовості руху та оновлення всіх елементів процесу: принципів, методів, цілей, що потребує подолання укорінених звичок, взаємозв'язків, стійких тенденцій і породжує нову якість, зокрема: оновлену матеріально-технологічну базу, систему управління, суспільні відносини, новий спосіб життя, новітні життєві стилі.

Можна виділити два основних підходи до визначення інновацій: широкий і вузький. У широкому розумінні інновації розглядаються як прибуткове використання ідей, коли будь-які новаторські результати творчої інтелектуальної праці затребуються ринком і здатні нарощувати капітал. Інновація трактується у широкому сенсі та має п'ять характерних випадків (здійснення нових комбінацій) [2, с. 25]. Атаманова Ю.Є. пропонує визначення інновації як запровадженого суб'єктом господарювання у виробничий процес відповідно до інноваційного проекту результату інтелектуальної, в тому числі наукової та науково-технічної, діяльності, який оформлено в установленому законом порядку як об'єкт права інтелектуальної власності та доведено до рівня інноваційного продукту зі здійсненням науково-дослідних та/або дослідно-конструкторських робіт і виготовленням дослідних зразків, пробних партій продукції та/або запровадженням експериментального виробництва [3, с. 9]. Закон України «Про інноваційну діяльність» містить формулювання: інновації – новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені

конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери [4]. Таким чином, поняття інновації розповсюджується на новий продукт або послугу, спосіб їх виробництва, нововведення у фінансовій, науково-дослідницькій та інших сферах, будь яке вдосконалення, яке забезпечує економію витрат або створює умови для такої економії.

На наш погляд інновація – це абсолютно новий результат інтелектуальної творчої діяльності у вигляді нового інтелектуального продукту, який вводиться в ринковий обіг (комерціалізується). Інновації мають похідний характер від об'єктів інтелектуальної власності, але можуть існувати в інших формах незалежних від об'єктів інтелектуальної власності.

Відповідно до «Інструкції щодо заповнення форми державного статистичного спостереження № 1 – інновація», що затверджено наказом Державного комітету статистики України № 361 від 01.10.2008 р., ознакою інновації є вимога, щоб продукт, процес, метод маркетингу або організації був для підприємства новим або значно вдосконаленим. До інновацій належать продукти, процеси і методи, які підприємство створило першим, і/або продукти, процеси, запозичені від інших підприємств або організацій. Також ознакою інновації є те, що продукт, процес, метод маркетингу або організації повинен бути впроваджений. Новий або удосконалений продукт є впровадженим, коли він реалізується на ринку. Нові виробничі процеси, методи маркетингу або організації є впровадженими, коли вони стали дійсно використовуватися в діяльності підприємства.

Розрізняють чотири типи інновацій: продуктові, процесові, маркетингові й організаційні. Продуктовою інновацією є впровадження товару або послуги, що є новими або значно поліпшеними за його властивостями або способами використання. Сюди входять значні вдосконалення в технічних характеристиках, компонентах і матеріалах, у вбудованому програмному забезпеченні, у рівні сумісності з користувачем або в інших функціональних характеристиках. Процесова інновація є впровадженням нового або значно поліпшеного способу виробництва або доставки продукту. До неї відносяться значні зміни в технології, виробничому устаткуванні або програмному забезпеченні. Процесові інновації мають на меті зниження собівартості виробництва або витрат з доставки продукції, підвищення її якості, виробництво чи доставку нових або значно поліпшених продуктів. Маркетингова інновація є впровадженням нового методу продажу, уключаючи значні зміни в дизайні або упаковці продукту, його складуванні, просуванні на ринок або в призначенні продажної ціни, що націлені на краще задоволення потреб споживача, відкриття нових ринків або завоювання нових позицій для продукції підприємства на ринку з метою збільшення обсягу продажу. Відмінною рисою маркетингової інновації в порівнянні з іншими змінами в маркетинговому інструментарії є впровадження такого

методу продажу, що не використовувався підприємством раніше. Сезонні, регулярні та інші зміни прийомів маркетингу в цілому не є маркетинговими інноваціями. Організаційна інновація є впровадженням нового організаційного методу в діяльності підприємства, в організації робочих місць або зовнішніх зв'язків. Організаційні інновації можуть бути спрямовані на підвищення ефективності діяльності підприємства за допомогою скорочення адміністративних витрат або оперативних витрат, підвищення задоволеності службовців станом своїх робочих місць (і тим самим продуктивності праці), розширення доступу до нетоварних активів (таких як некодифіковані знання із зовнішніх джерел) або зменшення витрат на постачання. Відмінною рисою організаційної інновації від інших організаційних змін на даному підприємстві є впровадження будь-якого організаційного методу (в діяльності підприємства, в організації робочих місць або в зовнішніх зв'язках), що не використовувався підприємством раніше і є результатом реалізації стратегічних рішень керівництва.

Слід зазначити, що необхідно роз'яснити типи інновацій у граничних випадках. Багато інновацій можуть мати ознаки відразу двох або більше типів. Наприклад, підприємство, що впроваджує новий продукт, що вимагає ще й розробки нового виробничого процесу, чітко є інноваційним – як у продуктивній, так і процесовій сфері. Основною ознакою, що відрізняє продуктові інновації від маркетингових, є наявність значної зміни у функціях або в способах використання продукту. У деяких випадках інновації можуть вважатися одночасно як продуктивними, так і маркетинговими – якщо в існуючу продукцію вносяться такі зміни, що істотно змінюють і її функції, і способи використання, і одночасно форму, вигляд або упакування продукції, що є частиною нової маркетингової концепції. Головною ознакою для розрізнення процесових інновацій від організаційних є вид діяльності. Процесові інновації пов'язані головним чином з впровадженням нового обладнання, програмного забезпечення і конкретних технологій або процесів, тоді як організаційні інновації стосуються в першу чергу персоналу і організації робіт. Для розрізнення цих двох типів у складних випадках необхідно проаналізувати таке: якщо інновація містить у собі нові або значно поліпшені методи виробництва або постачання, націлені на скорочення питомих витрат або підвищення якості продукції, це процесова інновація; якщо інновація містить у собі перше використання нових методів організації в діяльності підприємства, організації робочих місць або зовнішніх зв'язків, це організаційна інновація; якщо інновація містить у собі як нові або значно поліпшені методи виробництва або постачання, так і перше використання нових методів організації, це одночасно і процесова, і організаційна інновація.

Таким чином, інновації можуть і повинні застосовуватися провідними підприємствами України, якщо прагнуть досягти технологічної переваги і конкурентоздатності на світовому ринку та забезпечити собі засади

довгострокового економічного розвитку. В Україні ставлення до інновації необхідно змінювати, оскільки це не тільки філософія бізнесу, але значно більше. Завдяки інноваціям світове економічне лідерство набула Японія. Для України відродження економічного потенціалу держави є найбільш актуальною проблематикою, тому інновації повинні стати стрижнем розвитку економіки, як окремого підприємства, так і в цілому держави.

Список літератури: 1. *І.І. Цигилик*. Інноваційна політика в системі підприємництва // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – № 1 (19). 2. *Сімсон О.Е.* Інноваційне і креативне право: Право знань і творчості: Монографія / О.Е. Сімсон. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 264 с. 3. *Атаманова Ю.Є.* Основні проблеми системного господарсько-правового регулювання відносин в інноваційній сфері: автореф. дис. д-ра юр. наук: 12.00.04 р. / Атаманова Юлія Євгенівна – Х. – 2009. – 23 с. 4. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002. – № 36, – ст. 266. 5. Офіційний сайт Верховної Ради України // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1047-08>, останнє відвідування 15.04.11 р. з домашньої сторінки.

Надійшла до редколегії 17.05.2011.

НАШІ ВІТАННЯ

КІПЕНСЬКИЙ АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

26 лютого 2011 р. виконалося 55 років декану факультету інтегральної підготовки, професору кафедри «Промислова і біомедична електроніка» Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» Андрію Володимировичу Кіпенському.

Андрій Володимирович народився у м. Москва (Росія) у сім'ї військовослужбовця. У 1973 р. закінчив середню школу № 60 м. Харкова. З 1 вересня 1973 р. почав працювати у Харківському політехнічному інституті (ХПІ) спочатку на посаді лаборанта кафедри природничих наук, а після служби у Збройних силах СРСР (1974-1976 рр.) – на посаді учбового майстра.

У 1977 р. він вступив до вечірнього відділення електромашинобудівного факультету ХПІ, яке з відзнакою закінчив у 1983 р. та отримав квалі-

фікацію інженера електронної техніки за спеціальністю «Промислова електроніка».

З серпня 1981 р. А.В. Кіпенський був переведений на кафедру промислової електроніки, де працював спочатку на посаді старшого лаборанта, а потім – інженером та старшим інженером.

У 1986 р. вступив до заочного відділення аспірантури ХПІ за спеціальністю напівпровідникові перетворювачі електроенергії. Продовжуючи роботу на кафедрі промислової електроніки на різних посадах А.В. Кіпенський підготував та захистив у 1991 р. дисертацію на здобуття наукового ступеню кандидата технічних наук за двома спеціальностями – напівпровідникові перетворювачі електроенергії та електротехнічні комплекси і системи, включаючи їх керування та регулювання.

З 1992 р. по 1995 р. А.В. Кіпенський начальник сектора обчислювального центру електромашинобудівного факультету ХПІ. В ці роки за сумісництвом працював на кафедрі промислової електроніки старшим науковим співробітником, старшим викладачем, доцентом.

З 1995 р. Андрій Володимирович на педагогічній роботі, спочатку на посаді доцента кафедри промислової електроніки, а з 2004 р. – на посаді професора. З 1996 р. по 2002 р. виконував обов'язки заступника декана електромашинобудівного факультету. На громадських засадах А.В. Кіпенський продовжував керівництво роботою обчислювального центру до 2000 р., а з 1998 р. по теперішній час – науковий керівник навчально-методичної та науково-дослідної лабораторії біомедичної електроніки при кафедрі промислової і біомедичної електроніки. У 2008 р. А.В. Кіпенський був переведений на посаду декана факультету інтегральної підготовки.

Для студентів, що навчаються за спеціальністю фізична та біомедична електроніка, яка була відкрита у 1998 р. на кафедрі промислової електроніки за безпосередньою участю А.В. Кіпенського, ним було підготовлено декілька авторських лекційних курсів, видано біля двадцяти навчальних посібників та методичних вказівок.

З 1996 р. А.В. Кіпенський почав співпрацювати з Науково-дослідним інститутом радіотехнічних вимірювань Національного космічного агентства України (м. Харків). З 2002 р. він за сумісництвом ведучий науковий співробітник ВАТ «АТ НДІ радіотехнічних вимірювань», а з 2003 р. – ще й головний конструктор фірми «РАДМИР» ДП АТ НДІРВ, де по теперішній час займається розробкою мікропроцесорних систем керування різноманітними об'єктами, технологічними процесами, а також й електронними виробами медичної техніки.

Весь час роботи Андрія Володимировича в ХПІ пов'язаний з науковими дослідженнями. Перші роботи, ще до захисту кандидатської дисертації, були спрямовані на розробку систем керування підземними та підводними транспортними засобами спеціального призначення. Після цього він займався розробкою мікропроцесорних систем керування комплексами ав-

томатизації технологічних процесів ливарного виробництва для Київського суднобудівельного заводу «Ленінська кузня» та Куп'янського ливарного заводу (по результатах цієї роботи була захищена кандидатська дисертація). З появою на кафедрі нового напрямку, пов'язаного з електронної медичною технікою, А.В. Кіпенський почав займатися розробками для галузі медичного приладобудування. Ціла низка розроблених ним пристроїв та систем була впроваджена у промислову експлуатацію, технологічні процеси та у серійне виробництво на підприємствах України та Росії.

Займаючись науковими розробками, А.В. Кіпенський запропонував нову концепцію мікропроцесорного імпульсного керування та розробив теорію цифро-імпульсних та імпульсно-цифрових перетворювань, яка необхідна для реалізації імпульсного керування. Для аналізу та синтезу характеристик перетворювачів інформації та електроенергії ним було розроблено оригінальний графоаналітичний метод. На теперішній час галузь наукових інтересів Андрія Володимировича може бути визначена як теорія мікропроцесорних систем імпульсного керування і автоматичного регулювання об'єктами та процесами.

15 березня 2011 р. А.В. Кіпенським була успішно захищена дисертація на здобуття наукового ступеня доктора технічних наук за спеціальністю біологічні та медичні прилади і системи.

Результати наукових досліджень Андрія Володимировича опубліковано у понад 250 наукових та навчально-методичних працях, зокрема 45 авторських свідоцтв та патентів на винаходи.

За наукові розробки та громадську діяльність А.В. Кіпенський був нагороджений Срібною медаллю ВДНГ СРСР (1989 р.), Медаллю лауреата Всеросійського виставкового центру (1993 р.), Почесною грамотою Президії Академії медичних наук України (2006 р.), Золотою медаллю АН прикладної радіоелектроніки (2007 р.) та іншими відзнаками громадських наукових та політичних організацій.

Редакційна колегія збірника наукових праць «Актуальні проблеми розвитку українського суспільства» та колектив факультету інтегральної підготовки НТУ «ХПІ» сердечно вітають Андрія Володимировича з ювілеєм, бажають йому міцного здоров'я, нових творчих успіхів та благополуччя.

Уважаемый Андрей Владимирович!

От имени Президиума Академии наук прикладной радиоэлектроники, всех ее членов и профессорско-преподавательского состава Харьковского национального университета радиоэлектроники сердечно поздравляю Вас с 55-летием со Дня рождения!

С 1973 года Вы связали свою судьбу с Харьковским политехническим институтом, где прошли путь от лаборанта до декана факультета и заведующего лабораторией биомедицинской электроники.

Вашей научной деятельности присущи широта и разносторонность, креативность и тесная постоянная связь с экспериментальными исследованиями в области микропроцессорной техники для решения задач управления различными процессами и объектами. Ряд Ваших разработок внедрен в серийное производство и эксплуатируется на предприятиях Украины и России. О Ваших научных достижениях свидетельствует издание более 200 научных трудов и 40 авторских свидетельств и патентов на изобретения.

С 1998 года Вы возглавляете научно-исследовательскую лабораторию биомедицинской электроники. За это время Вам удалось создать дружный и трудолюбивый коллектив коллег-единомышленников.

Мы гордимся тем, что Вы являетесь Академиком Академии наук прикладной радиоэлектроники, членом редколлегии журнала «Прикладная радиоэлектроника», членом Международного общества инженеров силовой электроники, Украинской ассоциации инженеров электриков, Всеукраинской ассоциации физиотерапевтов и курортологов, Всеукраинской ассоциации озонотерапевтов и производителей медицинского оборудования для озонотерапии.

Ваши достижения в подготовке научно-педагогических кадров, совершенствовании учебного процесса и развитии науки отмечены Почетной грамотой Президиума Академии медицинских наук Украины, почетным званием «Изобретатель СССР».

Еще раз, дорогой Андрей Владимирович, поздравляю Вас с 55-летием, желаю здоровья, семейного благополучия, дальнейших творческих успехов.

***Президент АН ПРЭ,
Ректор ХНУРЭ***

М. Ф. Бондаренко

26 февраля 2011 года.

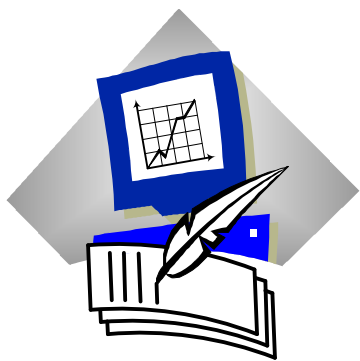
Накануне своего юбилея А.В. Кипенский был награжден Почетной грамотой СОЮЗА ПОТОМКОВ РОССИЙСКИХ ДВОРЯН за большой научный и педагогический вклад в деле возрождения дворянских традиций и верности делу – чести, достоинства и справедливости. 23 марта 2011 г. Харьковское Губернское Депутатское Дворянское Собрание наградило А.В. Кипенского нагрудным знаком «За усердие» (на фото рядом с А.В. Кипенским Харьковский Губернский Предводитель Дворянства В.Ф. Чернай).

За многолетнее плодотворное сотрудничество с предприятиями ракетно-космической отрасли А.В. Кипенский был награжден юбилейной медалью «70 лет ХВАТУ – ХВВКИУ РВ имени Маршала Советского Союза Крылова Н.И.» (ХВАТУ – Харьковское военное авиационно-техническое училище, ХВВКИУ РВ – Харьковское высшее военное командно-инженерное училище ракетных войск).

14 мая 2011 года в Харьковском Доме техники Кипенскому А.В. были вручены диплом и удостоверение члена-корреспондента Академии технологических наук Украины по специальности технологии приборостроения, куда его единогласно избрали 18 декабря 2009 года.

ПАМ'ЯТКА АВТОРАМ

Статьи и материалы в сборник научных трудов «**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА**», который выпускается как Вестник НТУ «ХПИ», принимаются по следующим рубрикам:

- Летопись: даты, события, личности;
- Право. Государство. Гражданское общество;
- Социально-политические грани украинского общества;
- Проблемы воспитания и образования молодежи;
- Духовная культура украинского общества;
- Философские проблемы науки и техники;
- Интеграция филологии и технических наук;
- Научно-технический прогресс: история и современность;
- Экономические аспекты развития предприятий.

В сборнике также могут быть опубликованы **открытые письма**, адресованные широкому кругу читателей, авторам опубликованных и будущих статей, редакционной коллегии или ее отдельным членам. Кроме того, редакционной коллегией сборника предусмотрена рубрика «**Дискуссия**» для обсуждения наиболее острых вопросов развития украинского общества. На страницах сборника могут быть опубликованы **поздравления** с юбилеями и другими значительными событиями.

Для опубликования статьи в сборнике необходимо подать в редколлегию следующие документы:

1 Текст статьи на листах белой бумаги формата А4 плотностью 80-90 г/м², напечатанный на лазерном принтере в 1 экземпляре и подписанный всеми авторами.

2 Заявку на публикацию статьи с указанием контактного телефона.

3 Рецензию, подписанную доктором или кандидатом наук.

4 Дискету 3,5" или CD-R диск с текстом статьи (возможна пересылка статьи по электронной почте ip_dekanat@ukr.net).

Адрес редколлегии: 61024, г. Харьков, ул. Пушкинская, 79/2, учебный корпус № 5, Факультет интегральной подготовки, к. 409 в, тел. (057)7076396, 7076296.

Статьи должны быть выполнены с использованием редактора Word шрифтом Times New Roman 14 пт. без нумерации страниц. Переносы допускаются лишь автоматические или «мягкие» (клавиша Ctrl+ «-»). Размер бумаги: А4; ориентация – книжная; все поля по 2,5 см; по 1 странице на листе. Межстрочный интервал по всей статье – одинарный. Желательно, чтобы последняя страница была заполнена не менее чем на 80 %. Заголовок статьи содержит:

1 Код УДК. Печатается без отступа, выравнивание по левому краю.

2 Инициалы и фамилии авторов. Печатается через одну пустую строку после УДК. Выравнивание по левому краю, отступ 1,25 см. Инициалы и фамилии пишутся строчными буквами; шрифт курсив полужирный. Вслед за фамилией через запятую указывается ученая степень (докт. физ.-мат. наук; канд. техн. наук), ученое звание или должность (проф.; доц.; асп.; студент); название организации, в которой работает автор, город; шрифт обычный (НТУ «ХПИ», Харьков; ИПМаш, Харьков; БелГТАСМ, Белгород).

3 Название статьи печатается строчными буквами через одну пустую строку после информации об авторах. Шрифт – прямой, полужирный; отступ 1,25 см; выравнивание по левому краю.

4 Аннотация на украинском языке 4-5 строк. Печатается через одну пустую строку после названия статьи. Шрифт – 12 пт; без абзаца; выравнивание по ширине.

5 Аннотации на русском и английском языках печатаются, через одну пустую строку, оформление аналогично.

Основной текст статьи начинается через одну пустую строку после аннотации. Выравнивание по ширине, отступ 1,25 см.

Текст статьи излагается в следующем порядке: постановка проблемы в общем виде и ее связь с научными или практическими задачами; анализ последних исследований и публикаций; определение нерешенных ранее частей общей проблемы; формулировка цели статьи; изложение основного материала с обоснованием полученных научных результатов; выводы и перспективы дальнейших исследований.

Ссылки в тексте на рисунки, таблицы, формулы, литературу имеют вид: см. рис. 1; в табл. 2; в (3); в уравнении (4); см. формулы (5-7); в [11, с. 5]; [14, с. 12-15; 16, с. 23-25].

Статья может быть разделена на разделы с заголовками вида:

1. Математическая модель. Используется метод ...

Выводы. В результате получено ...

Перед заголовком допускается пропуск одной строки. **Определения, понятия, термины** могут быть выделены жирным курсивом.

Формулы создаются в виде объектов редактором формул Equation, центрируются. Нумерация, если она необходима, ставится справа в скобках; выравнивается по правому краю. Небольшие формулы можно разме-

щать не в отдельной строке, а прямо в тексте. После формул нужно ставить знаки препинания, если этого требует орфография; друг от друга формулы отделяются точкой с запятой. Простые формулы можно набирать в Word без использования редактора формул, например: $R = \beta \cdot a^2 + b_1/c$. Греческие буквы рекомендуется помещать в редактор формул. Размеры шрифта в Equation следует установить следующие: обычный – 14 пт, крупный индекс – 10 пт, мелкий – 8 пт, крупный символ – 18 пт, мелкий – 14 пт. Шрифты: Times New Roman и Symbol.

Рисунок должен быть оформлен как отдельный объект в тексте статьи, расположение поверх текста не допускается; рисунок отделяется от текста сверху и снизу пустой строкой. Рекомендуются использовать черно-белую палитру. Рисунок сопровождается подрисуночной надписью, при необходимости она может содержать пояснения (названия отдельных позиций). Если рисунков несколько, то они нумеруются в подрисуночных подписях: Рис. 1., Рис. 2., название ставится после номера. Подпись центрируется, шрифт – 12 пт. Для растровых рисунков шириной на всю страницу, рекомендуемое число пикселей по горизонтали от 500 до 2000. Символы на рисунке должны быть близки по размеру к основному тексту.

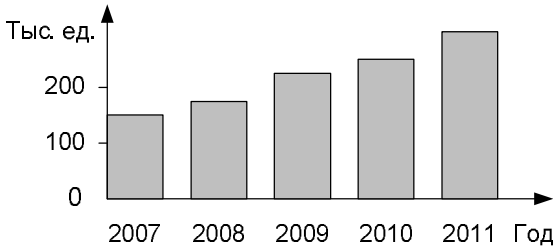

Рис. 1. Динамика роста производительности предприятия

Таблица отделяется от текста сверху и снизу пустой строкой; используется шрифт – 12 пт. Если таблиц несколько, они нумеруются. Заголовков содержит номер таблицы и название (если оно необходимо). Заголовок может быть оформлен в виде составной части таблицы с невидимой сеткой. Номер имеет вид: Таблица 1.; Таблица 2. (выравнивание по правому краю). Название ставится в следующей строке, центрируется.

Таблица 1.

Динамика роста показателей предприятия

№	Показатели	2007	2008	2009	2010	2011
1	Производительность, тыс. ед.	150	175	225	250	300
2	...					
3	...					

Через одну пустую строку после основного текста статьи печатается

список литературы. Размер шрифта – 12 пт; без отступа; выравнивание по ширине. Список литературы начинается с набранных жирным шрифтом слов **Список литературы:**, вслед за которыми ставится двоеточие. Сам список литературы набирается сплошным текстом с выделением *фамилий и инициалов авторов курсивом*, номер позиции выделяется **жирным шрифтом**. Не допускать отрыв номера позиции в списке литературы и инициалов от фамилии автора. Если авторов больше трех, то после фамилий первых трех авторов можно указывать «и др.». Разделительные знаки в списке – в соответствии с требованиями ВАК Украины.

Материалы, оформленные не в соответствии с настоящими требованиями, редколлегией не рассматриваются. Рукописи не возвращаются.

ПРИМЕР ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ:

УДК 658.012

Л.В. ИВАНОВ, докт. техн. наук, проф., АО «Телеком», Киев
В.С. ПЕТРОВ, канд. физ.-мат. наук, доц., НТУ «ХПИ», Харьков
В.А. ТИШКОВ, студент, НТУ «ХПИ», Харьков

ВЫДЕЛЕНИЕ ОДНОРОДНЫХ ГРУПП В ЗАДАЧАХ ОБРАБОТКИ ДАННЫХ СОЦИАЛЬНОГО ОПРОСА НАСЕЛЕНИЯ

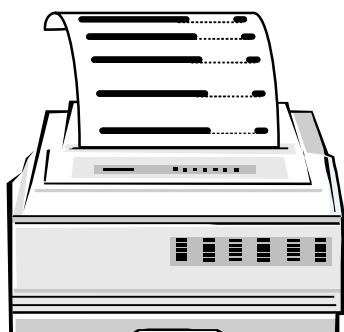
У статті пропонуються методи оброблення даних, здобутих у результаті соціологічного опитування населення про його ставлення до тих чи інших партій у Харківській області. Зроблено висновки про верстви населення, на які спираються різні партії.

Аннотация на русском языке.

Аннотация на английском языке.

Введение. В ноябре-декабре 1997 года был проведен опрос населения, целью которого являлось выяснение отношения различных его слоев к тем или иным партиям, зарегистрированным и имеющим более или менее сильные позиции в Харьковской области. Полученные результаты доказывают *адекватность модели* и могут быть использованы при анализе социально-экономических данных.

Список литературы: 1. *Иванов Л.И., Смирнов В.Т. и др. Факторный анализ в социальных исследованиях.* – М., 1996. – 352 с. 2. *Петров В.С. Применение методов кластерного анализа при обработке данных экспертного опроса // Автоматика.* 1995. – № 3. – С. 15-18. 3. *Тишков В.Т. Кластерный анализ в социальных исследованиях // Вестн. Харьк. политехн. ин-та,* 1990. – № 260: Техн. кибернетика и ее прил. – Вып. 10. – С. 5-7.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТИ МОЛОДІ	7
<i>Петутіна О.О.</i> Чи потрібен університету Кодекс честі студента?	7
<i>Кузьменко О.В., Решетняк Н.Б.</i> Навчальний семінар як об'єкт педагогічного дослідження.....	15
<i>Семко М.О.</i> Педагогічні підходи до рішення проблеми спілкування між викладачем та студентом.....	21
ДИСКУСІЯ	24
ПРАВО. ДЕРЖАВА. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	30
<i>Бакуменко О.О., Васильєв Г.Ю.</i> Громадянське суспільство в Російській імперії межі ХІХ-ХХ ст.: уявлення і реальність	30
<i>Кашаба О.Ю.</i> Гендерні стереотипи: від минувшини до сьогодення	36
<i>Киян М.Ш., Окладна М.Г.</i> Ідея прав людини як стрижень розвитку українського суспільства в епоху нового і новітнього часу	42
<i>Гаряева А.М., Муренко Е.Л.</i> Украинский конституционный процесс (надежды и тревоги)	49
<i>Перевалова Л.В., Кваша С.В.,</i> Захист конфіденційної інформації: проблеми та шляхи вирішення.....	55
<i>Аврамова О.Є., Клетчикова А.С., Головань Г.Г.</i> Правовий статус Українського агентства з авторських і суміжних прав.....	61
<i>Гаряева А.М., Мережко Е.С., Круглова А.А.</i> База даних, як об'єкт авторського права	65
<i>Аврамова О.Є., Крижановская М.В., Безверхняя І.В.</i> Використання об'єктів інтелектуальної власності в діяльності підприємства.....	69
ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	73
<i>Буряк Г.В.</i> Еволюція життєвих цінностей селянської родини (за спогадами моїх близьких)	73
<i>Маліков В.В.</i> Дослідження звичаєвого права селянства на сторінках журналу «The russian review» у 1985 році.....	77

<i>Стасевська О.А.</i> Актуальність національної проблематики в сучасному українському суспільстві.....	82
<i>Анучина Л.В., Грицаненко В.Г.</i> Культура сучасної України: питання національної ідеї та мовної ситуації.....	86
ФІЛОСОФСЬКИ ПРОБЛЕМИ НАУКИ І ТЕХНІКИ	91
<i>Владленова И.В.</i> Эвристическая роль принципа красоты в науке	91
<i>Калиновський Ю.Ю., Кальницький Е.А.</i> Особливості впливу інтернет-комунікації на суспільну правосвідомість	95
ІНТЕГРАЦІЯ ФІЛОЛОГІЇ ТА ТЕХНІЧНИХ НАУК	101
<i>Оробинская Е.А., Дорошенко А.Ю.</i> Использование онтологий для автоматической обработки текстов на естественном языке	101
НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС:	
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ	107
<i>Єпіфанова Н.В.</i> Віхи історії тракторобудування України	107
<i>Вандишева-Ребро Н.В.</i> На зламі тисячоліть.....	114
ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ	118
<i>Ковальчук К.В.</i> Організація інвестиційної діяльності недержавних пенсійних фондів в Україні.....	118
<i>Побережная Н.Н., Тітов В.А.</i> Проблемы мотивации труда на предприятиях Украины.....	125
<i>Єршова Н.Ю., Купріянова Ю.А.,</i> Обґрунтування місця та ролі планування та прогнозування в управлінні сучасним підприємством	129
<i>Побережна Н.М., Куліш І.В.</i> Умови, чинники та резерви підвищення ефективності використання трудового потенціалу	136
<i>Стригуль Л.С., Івлєва М.В.</i> Напрямки вдосконалення діяльності підприємств туристичної галузі за рахунок впровадження інформаційних технологій.....	140
<i>Погорєлов І.М., Подлєсний І.Г.,</i> Основні напрями підвищення ефективності контролю фінансово-господарської діяльності на підприємствах.....	146
<i>Єршова Н.Ю., Терземан М.М.</i> Щодо питання аналізу та оцінки фінансової діяльності підприємства в сучасних умовах.....	153
<i>Аврамова О.Є., Кізь Е.С.</i> До проблеми визначення інновації.....	161
НАШІ ВІТАННЯ	166
ПАМ'ЯТКА АВТОРАМ	173